R-17009

10.III 48

A. Pankratova

MEIE KODUMAA KANGELASLIK MINEVIK

RK „Poliitiline Kirjandus"

MEIE KODUMAA KANGELASLIK MINEVIK

SUNDEKSEMPLAR

A. PANKRATOVA

MEIE KODUMAA KANGELASLIK MINEVIK

RK „POLIITILINE KIRJANDUS“
TALLINN 1948

Käesolev brošüür on tõlgitud OGIZ Gosudarstvennoje Izdatelstvo Politištšeskoi Literaturõ 1946. a. väljaandel ilmunud raamatu „Naša velikaja Rodina" järgi.

13650
A= 17004

I PEATÜKK

Kiievi riik — võimas idaslaavlaste riik

1. SLAAVLASED — MEIE MAA PÕLISASUKAD

Iidsest ajast peale asustasid suurt Ida-Euroopa lagendikku mitme nime all tuntud slaavlased. Meie eera (ajaarvamise) I sajandil tundsid Rooma kirjanikud slaavlasi veneedide nime all. Bütsantsi kirjanikud VI saj. m. a. j. tundsid slaavlasi sloveenide ja antide nime all. Vana aja kirjanike andmeil elasid slaavlased maa-alal Doonau suudmest kuni Aasovi mereni ja Visla ülemjooksult kuni Dnepri ja Oka ülemjooksuni.

Slaavlased jaotatakse lõuna-, lääne- ja idaslaavlasteks. Lääne- ja lõunaslaavlased elasid Lääne-Euroopas. Idaslaavlased elasid igivanadest aegadest saadik Dnepri ning tema lisajõgede kallastel ja Ilmjärve ümbruses.

Ammust ajast tegelesid idaslaavlased põlluharimisega. Nad raiusid maha võsastikku või põletasid alet. Maa tehti kohedaks raske oksaga, segati tuhaga ja külvati seeme maha. Kui maatükk jäi lahjaks, jäeti endine põld maha ja põletati uut alemaad. Sellist maaharimisviisi nimetati aletegemiseks ehk uudismaa-raiumiseks. Rohtlais kohendati pinnast kõblastega. Kui viljasaak jäi väheseks, siir-

duti uuele maatükile, endine aga jäeti maha. Sellist põlluharimist nimetatakse söödipõllunduseks. Teraviljadest külvasid slaavlased oma põllule hirssi, otra, rukist ja lina.

Põlluharimise kõrval oli slaavlaste majapidamises tähtis koht küttimisel, mesindusel ja kalandusel.

Slaavlased elasid sugukonniti koos. Sugukonna moodustasid kõik sugulased, kes elasid koos ja kel oli ühine majapidamine. Karjaloomad, karjamaad ja põllud moodustasid sugukonna ühisvara. Kõik, mis läks tarvis sugukonnaliikmete äraelamiseks, valmistati ühiselt ühises majapidamises.

Sugukonna eesotsas seisis sugukonna vanim liige — vanem. Ta ei otsustanud aga midagi ilma teiste meessoost sugukonna liikmetega nõu pidamata.

Tapetud sugukonna liikme eest tasusid slaavlased veriselt mõrvarile ja tema sugulastele. Seetõttu oli üksikute sugukondade vahel sageli kokkupõrkeid.

Kaitseks vaenlaste vastu ehitasid slaavlased kõrgustikele või mujale sobivaile kohtadele linnused, piirates need muldvalli ja taraga. Selliste kindlustuste ehk linnuste varemeid leiame veel praegugi paljudes meie maa rajoonides.

Vana aja kirjanikud kujutavad slaavlasi tavalisesti vapra, sõjaka ja vabadustarmastava rahvana. Bütsantsi kirjanik Maurikios (VI saj.) kirjutas, et slaavlaste ja antide suguharudel on ühesugune eluviis. Neil on ühesugused kombed, nad armastavad vabadust ja ei talu orjust ega alistumist. Nad on vahvad ja vastupidavad, taluvad kergesti külma ja kuumust, puudust riietuses ja toitumises. Slaavi noormehed käsitsevad väga osavasti relvi.

Slaavlastel olid kõik mehed relvastatud. See oli relvastatud rahvas, kes oli valmis rinnaga kaitsma oma vabadust ja sõltumatust välisvaenlaste vastu. Slaavlased sooritasid suuri retki naabermaadesse. Eriti meelitasid neid Bütsantsi, s. o. Ida-Rooma riigi rikkused.

VI—VII sajandil tuli Bütsantsil võidelda mitte ainult üksikute slaavi suguharudega, vaid juba suuremate idaslaavlaste poliitiliste ja sõjaliste koondustega.

Esialgu olid kõik sugukonnaliikmed võrdsed. Põllunduse, karjanduse ja kalanduse arenemisega hakkas slaavlaste juures kuhjuma töö lisaprodukt. Tekkis eraomand. Aegamööda hakkasid eralduma üksikute perekondade majapidamised. Iga perekond kündis oma maatükki ja kogus saagi endale. Ainult metsad, karjamaad, jõed ja järved olid endist viisi ühiseks omandiks. Ühe paikkonna elanikud moodustasid ühe kogukonna. Kuid see polnud enam sugukondlik

kogukond. Sellesse kuulusid kõik lähestikku asuvad naabrid. Niisugust naabritest koosnevat kogukonda nimetati slaavlaste juures sõnaga „mir" (külakond).

Üksikute sugukonnaliikmete kätte koondusid aja jooksul suured maatükid. Jõukamad sugukonnaliikmed said sugukonna vanemaiks, sõjakäigu ajal aga sõjapealikuiks ehk vürstideks.

Vürstid said lõviosa sõjasaagist ja vangidest. See võimaldas neil pidada alatisi sõjameeste salku ehk družiinasid, kelle abil nad hoidsid rahva kuulekuses. Sugukondade vanemad ja suguharude vürstid valiti algul rahvakoosoleku poolt ja nad valitsesid kooskõlas otsustega, mis oli langetanud rahvakoosolek ehk vetše (sõnast „veštšatj" — rääkima). Nii kujunesid riigivõimu alged. Varasemaist riigivõimu algeist slaavlaste juures on tuntud VI sajandil antide vürstide ja VI—VII sajandil Karpaadimaa slaavlaste — duleebide koondused.

Hiljem — IX sajandil — tekkis üks selliseid vürstiriike, keskusega Novgorodis, Ilmjärve slaavlaste juures, meie maa põhjaosas. Teine riik tekkis lõunas, slaavi suguharu poljaanide juures, keskusega Kiievis. Üheaegselt Kiievi ja Novgorodi riigiga tekkis Ida-Euroopa territooriumil ka teisi slaavi vürstiriike. Nõnda lagunes slaavi ühiskonna seesmise arenemise tagajärjel endine sugukondlik kord ja kujunesid tingimused riigi tekkimiseks.

2. KIIEVI-VENEMAA

IX sajandi lõpul ühinesid üksikud idaslaavlaste vürstiriigid üheks suureks riigiks, mille piirid ulatusid Läänemere rannikult kuni Dneprini. Kahe keskuse — Kiievi ja Novgorodi — asemel sai idaslaavlaste riigi pealinnaks Kiiev.

Dnepri maalilisel künklikul kaldal asuv Kiiev oli selleaegsete tähtsate kaubateede sõlmpunktiks. Kiievi all Dnepri jõel peatus palju kaubalaevu. All sadamas tekkis käsitööliste ja kaupmeeste asula — Podool. Linnas kaubeldi elavalt kaheksal turuväljakul. Kiievlased vahetasid kaupu ida ja lääne kaupmeestega. Oli käibel ka raha, suuri hulgi idast sisse toodud. X sajandist alates hakkasid idaslaavlased tarvitama oma raha: vürsti kujutusega hõbemünte. Need rahad olid käibel ühel alusel hõbekangidega — grivnadega.

Kiiev kaubitses juba ammu regulaarselt Bütsantsiga. Musta mere põhjarannikul asuvaid slaavlasi nimetasid kreeklased kord sküütideks, kord rossideks ehk russide suguharuks. Russi nimetus oli

IX sajandi keskel laialt levinud lõunas Musta mere rannikul ja põhjas Laadoga ning Ilmjärve ümbruses. Russi tundsid mitte ainult bütsantslased, vaid ka araablased.

Russid (eestlaste poolt nimetatud venelased) võtsid oma vürstide juhtimisel ette julgeid sõjaretki kaugele väljapoole oma riigi piire. On teateid, et a. 860 sooritasid Kiievi vürstid eduka kallaletungi Tsargradile, nagu slaavlased nimetasid Bütsantsi (Ida-Rooma riigi) pealinna. Samuti on säilinud kroonikas jutustus sellest, et Kiievi vürst Oleg teostas võiduka retke Bütsantsi. Aastal 911 sõlmis Oleg lepingu kreeklastega. Selle lepingu järgi sai ta rikkalikke kingitusi ja saavutas suuri eesõigusi vene kaupmeestele.

Olegi järel valitses Kiievis Igor. Ajaraamat jutustab, et tema sõjakäik Bütsantsi oli ebaõnnestunud. Siis kogunud Igor veel suuremal arvul slaavi sõjamehi, samuti palganud ta Aasiast tulnud petšeneege, kes rändlesid Vene steppides, ja asunud uuele sõjaretkele Bütsantsi. Bütsantsi keiser saatnud Vene sõjaväe juurde oma saadikud, pakkudes kasulikku rahu. Igor pöördunud rikkalike kingitustega Kiievisse tagasi. Aastal 944 sõlmiti Bütsantsi ja Venemaa vahel uus leping.

Kaubitsemiseks kreeklastega oli vaja karusnahku, vaha ja mett. Kõike seda hankisid Kiievi vürstid maksudena ümberkaudseilt slaavi suguharudelt. Osa kogutud maksudest andsid nad tasuks teenistuse eest oma družinnikuile (malevlasile). Neid, kes maksid maksu, hakati nimetama maksualuseiks, riigialamaiks.

Kord läinud Igor, nagu jutustab kroonika, koos oma sõjameestega slaavi suguharu drevljaanide maale maksu koguma. Kogunud maksud, otsustanud Igor koos väikese družiinaga ringkäiku korrata. Kuuldes, et Igor tuleb teiskordselt maksu järele, ütlesid drevljaanid: „Harjub hunt lammaste juurde käima, kannab ta kogu karja ära, kui teda ei tapeta.“ Nad võtsid Igori ja ta sõjamehed kinni ning surmasid nad.

Igori poeg Svjatoslav oli sellal alles lapseeas. Tema asemel hakkas riiki valitsema ta ema vürstinna Olga. Pärimuse järgi tasunud ta drevljaanidele oma mehe surma eest karmilt kätte.

Svjatoslav oli sõjakas ja vahva vürst. Koos oma družiinaga jagas ta kõiki sõjaretkede raskusi. Sõjateele asudes ei võtnud ta kaasa voori ega isegi mitte telki; ta magas maapinnal, pannes sadula pea alla. Minnes sõjakäigule hoiatas Svjatoslav vaenlast: „Tahan teid rünnata.“

Sõitnud paatidel Oka kaudu kuni Volgani, laskus Svjatoslav mööda Volgat algul Kama-äärsete bulgaarlaste alale ja võitis nad. Siit suunas ta oma löögi kasaaridele, kelle võimu all olid mitmed

Vene maad. Olles hävitanud Kasaari riigi, teostas Svjatoslav sõjakäigu Põhja-Kaukaasiasse ja Aasovi mere äärde.

Svjatoslavi idaretked nihutasid Venemaa piiri kaugele ida poole. Bütsantsi keiser, kes hindas kõrgelt Svjatoslavi sõjakuulsust, sõlmis temaga liidu Doonau bulgaarlaste vastu. Svjatoslav vallutas Doonau-Bulgaaria ja jäi seal elama Perejaslavetsi linna. Pärimuse järgi ütelnud Svjatoslav emale ja bojaaridele: „Ei meeldi mulle elu Kiievis. Tahan elada Doonau ääres, Perejaslavetsis, seal on minu maa keskkoht, sinna tuleb kokku kõik hea: kreeklastelt kuld, siidkangad, veinid ja mitmesugused puuviljad; tšehhidelt ja ungarlastelt hõbe ja hobused; Venemaalt karusnahad, mesi ja orjad."

Bütsants kohkus, et tal on nii tugev ja kardetav liitlane. Bütsantsi keiser Johannes Tzimiskes kogus suure sõjaväe, meelitas enda poole ka bulgaarlased ja alustas sõda Svjatoslaviga. Lahinguis kreeklastega osutasid Svjatoslavi väed palju vahvust, kartmatust ja vastupidavust.

Eriti kangelaslikult kaitses Svjatoslav Doonau-äärset linna Dorostoli. Määratu suur kreeklaste sõjavägi oli jõudnud linna alla. 20 000 Svjatoslavi sõjameest, varustatud kerge rõngasturvistiku ja suurte, altpoolt kitsenevate kilpidega, astus ligipääsematu elava müürina vastu vaenlase rünnakuile. Kaksteist korda viis Bütsantsi keiser oma väed rünnakule, kuid lõpuks ta taandus, käskides linna sisse piirata. Kolm kuud kestis Dorostoli piiramine. Linnas algas nälg. Kreeklased tõid linna müüride alla piiramismasinad ja külvasid linna üle tule ja kividega. Svjatoslavi sõjajõud sulasid kokku. Sõjanõukogus soovitasid mõned väejuhid Svjatoslavil taganeda ja püüda öösel Doonau kaudu paatides põgeneda. Nagu jutustab kreeka kirjanik, keeldus Svjatoslav põgenemast. Ta ütles oma sõjameestele: „Hukkub kuulsus, mis on kaasnenud vene relvadega, mis on vaevata võitnud naabermaid ja verd valamata alla heitnud terveid maid, kui me nüüd häbiga alistume roomlastele (nii nimetas Svjatoslav bütsantslasi). Niisiis, meeles pidades meie esivanemate vaprust ja mõtet sellest, et Vene jõud on seni olnud võitmatu, võidelgem mehiselt oma elu eest. Meil ei ole kombeks päästa end põgenemisega isamaale, vaid elada kas võitjaina või surra auga, olles teinud kuulsaid kangelastegusid."

Vihaselt võitlesid Svjatoslavi sõjamehed, kuid jõud olid ebavõrdsed. Abivägesid Kiievist ei saabunud. Seepärast pakkus Svjatoslav keisrile rahu, kohustudes Bulgaariast lahkuma.

Leppinud kokku rahu tingimustes, ütles Svjatoslav oma sõjameestele: „Lähen tagasi Venemaale ja toon suure maleva." Tal ei õnnestunud aga oma kavatsust teostada. Bütsantslased teatasid

petšeneegidele, et Svjatoslav naaseb Venesse rikkaliku saagiga ja väikearvulise malevaga. Dnepri kärestike kohal, kus venelastel tuli oma paadid kaldale tõmmata ja neid kuival maal edasi lohistada, ründasid petšeneegid Svjatoslavi malevat ja tapsid vürsti ning ta sõjamehed. Svjatoslavi kolbast laskis petšeneegide vürst teha endale peekri. Ta ääristas selle kullaga ja jõi sellest pidude puhul.

Svjatoslavi noorim poeg Vladimir laiendas edasi ja tugevdas Kiievi riiki. See oli Kiievi-Venemaa hiilgeaeg. Vürst Vladimiril õnnestus lõplikult ühendada idaslaavlaste maad ühtseks riigiks ja kõvendada selle rahvusvahelist seisundit. Vladimir tegi mitu õnnestunud sõjakäiku. Maksud allaheidetud rahvastelt laekusid talle korralikult. Vürsti enese ja tema maleva sissetulekud suurenesid tunduvalt. Kord kurtsid malevlased vürstile, et pidudel tuleb neil süüa mitte hõbe-, vaid puulusikatega. Vladimir käskis valmistada maleva jaoks hõbelusikad, öeldes: „Hõbeda ja kullaga ei leia ma endale malevat, malevaga aga leian hõbedat ja kulda, nagu seda suvatsesid teha mu isa ja vanaisa."

Sõdade ja kaubaretkede ajal tutvusid Bütsantsis Vladimir ja tema malev lähedalt kreeklaste eluga. Neile meeldis Kreeka keisrite õukonna toredus ja Bütsantsi kirikute hiilgus. Kreeka ristiusupreestrid jutlustasid, et keiser on jumalast seatud valitsejaks ja et rahvas peab igas asjas olema kuulekas oma valitsejale nagu jumalale enesele.

Bütsantsi mõjul levis sellal uus ristiusk laialt nii lõuna- ja läänеslaavlaste keskel (eriti Bulgaarias ja Tšehhimaal) kui ka Venes. Juba Vladimiri vanaema ja paljud vürsti sõjamehed olid kristlased. Vladimir otsustas ristiusu muuta riigiusuks.

Kroonika jutustab, et Vladimir saatis „usu järeleproovimiseks" oma saadikud mitmele maale. Naasnud saadikud kiitsid eriti kreeklaste ristiusku. Aastal 988 laskis Vladimir end ristida ja käskis ka kogu vene rahva ristida.

Ristiusu vastuvõtmisel oli Kiievi riigi tugevdamisel väga suur ja positiivne tähendus. See asetas ta ühele astmele tugevate Lääne-Euroopa riikidega. Venemaale ilmus rohkesti haritud kreeka preestreid, kes koos uue usuga levitasid kreeka raamatuid. Kristlik kirik muutus kirjaoskuse ja hariduse taimelavaks.

Vladimiri surma järel puhkes tema poegade vahel võitlus suurvürsti trooni pärast. Üks tema poegadest, Jaroslav Vladimirovitš, hüüdnimega Tark, valitses Novgorodis ja oli tuntud eriti oma mõistuse ja energia poolest. Ta võitis oma vennad ja sai Kiievi suurvürstiks.

Jaroslav Targa ajal saavutas Kiievi riik oma õitsengu. Kiiev kujunes suureks kaubanduskeskuseks ja hakkas elavalt suhtlema Lääne-Euroopa riikidega. Jaroslav sõlmis sugulussidemeid tugevate Euroopa valitsejatega. Ise kosis ta Rootsi kuninga tütre, oma tütred pani ta mehele Prantsuse, Norra ja Ungari kuningatele ja ta pojad abiellusid välismaa printsessidega.

Eesrindliku Euroopa riigina silma paistev Kiievi riik kasvas ja rikastus. Kiievis hakati ehitama suurepäraseid paleesid ja kauneid kirikuid. Siia asus elama suurel arvul käsitöölisi, arhitekte ja kunstnikke.

Kiievi vürstid püüdsid tõsta oma pealinna tähtsust ja Kiievit igati kaunistada. Jaroslav Tark püstitas püha Sofia peakiriku ja rea teisi kirikuid ning kloostreid.

Püha Sofia peakirik Kiievis üllatas oma suuruse ja iluga. Kiievi vürstide poolt ehitatud paleed ja kirikud annavad tunnistust selleaegse vene rahva kasvavatest kultuurilistest vajadustest ja teiste maade kultuurisaavutuste kasutamisest oma kultuuri loomiseks. Vürstide poolt kutsutud kreeka kunstnikud ja arhitektid pidid arvestama tellijate maitset ja nõudeid. Nad püstitasid mitme kupliga templeid, mida ei leidunud Bütsantsis ega Lääne-Euroopas.

Rööbiti Kiieviga arenesid ka teised linnad. Eriti rikastus Suur Novgorod. Tekkis ka uusi linnu; nende hulgas paistis silma Jaroslavl Volga jõel.

Pärast Jaroslav Targa surma a. 1054 jaotati suur Kiievi riik tema poegade vahel. Poegade vahel algas kodusõda kõige rikkamate vürstiriikide omandamiseks. Vürstidevahelist tüli kasutasid uued Aasiast tulnud rändlejad, polovetsid, kes ilmusid lõuna steppidesse sealt väljatõrjutud petšeneegide asemele. Polovetside röövretked laastasid Venemaad. Võitluses polovetsidega sai kuulsaks üks Jaroslavi pojapoegadest — Vladimir Vsevolodovitš, hüüdnimega Monomahh (ainuvõitleja). Oma hüüdnime sai ta Kreeka keisri Konstantin Monomahhose nimest, kellega oli suguluses Vladimiri ema.

Võidud polovetside üle tõid Vladimir Monomahhile suure kuulsuse ja kergendasid tal võimulesaamist Kiievis. Vladimir Monomahh oskas taas jalule seada Kiievi riigi ühtsuse ja oma eelkäijate eeskujul püüdis ta säilitada ja edasi arendada tihedaid sidemeid Euroopa riikidega.

Selleks ajaks oli kõigi Lääne-Euroopa riikide majanduselus maksvusele pääsenud feodaalne süsteem. Vürstid ja väepealikud võtsid ära kogukonnamaad, kinnistasid talupoegi enda külge ja sundisid neid oma valdustes pärisorjadena töötama. Maid, mida

vürstid jagasid oma sõjameestele, nimetati prantsuse keeles feoodideks ja nende omanikke — feodaalideks.

Kiievi riigis haarasid samuti vürstid ja družinnikud suuri maaalasid ja sundisid vabu talupoegi — smerde — oma kasuks tasuta töötama. Kui smerdil surres ei jäänud järeltulijaid, läks tema varandus vürstidele või nende malevlastele. Rikkaid ja suursuguseid maaomanikke hakati nimetama bojaarideks. Maaomanikud-bojaarid moodustasidki Venes feodaalide klassi, kes üha enam hakkas orjastama vabu talupoegi — smerde.

Üleminek feodalismile Venes langeb Kiievi riigi õitseajale. Selleaegse majanduselu feodalisatsiooni mälestusmärgiks on „Vene Õigus". See oli seaduste kogu, mille järgi mõisteti kohut. „Vene Õiguses" kajastuvad kombed ja valitsemiskord, mis olid välja kujunenud vene feodaalses ühiskonnas XI—XII sajandil. „Vene Õiguse" alusel tuli maksa družinniku, vürsti teenistuja ja bojaari tapmise eest 80 grivnat trahvi, smerdi tapmise eest aga 5 grivnat. Niisiis hinnati talupoja elu 16 korda odavamalt kui vürsti teenistuja elu.

Kirik ja kõrgemad vaimulikud soodustasid vürstide ja bojaaride võimu tugevnemist. Vürstid annetasid kirikule ja kloostreile suuri rikkusi ja palju maid. Kirikute ja kloostrite maadel elavad talupojad kaotasid oma iseseisvuse ja muutusid pärisorjadeks.

Ühtlasi aga olid kirikud ja kloostrid sel ajal peaaegu ainsaiks kirjaoskuse ja hariduse koldeiks. Juba ligikaudu 100 aastat enne Vladimiri oli koostatud slaavi tähestik. Vanaslaavi keelde hakati kreeka keelest tõlkima evangeeliume ja teisi kirikuraamatuid. Sellal ei kirjutatud paberile, vaid õhukesele nahale. Raamatute paljundajad joonistasid tähti hoolega hanesule või pilliroost kepikesega. Suured algustähed kaunistati lillelise ornamendiga. Raamatu paljundamisel töötati pikki kuid, vahel isegi aastaid.

Tõlgitud raamatute kõrval hakkas Kiievi-Venemaal kujunema ka algupärane vene kirjandus selges ja piltlikus rahva keeles. Suhtlemisel kreeklaste, bulgaarlaste ja teiste rahvastega rikastus vene keel uute sõnadega.

Kloostrite juures ja üksikuil suurnikel ning rikastel tekkisid suured raamatukogud. Rikkalik raamatukogu oli suurvürst Jaroslav Targal. Ta oli suur bibliofiil ja sisendas oma lastele armastust raamatute vastu. Väga haritud inimene oli ka Vladimir Monomahh. Ta kirjutas huvitava teose „Õpetussõna lastele", milles ta kirjeldas ideaalse vene vürsti kuju. Oma lastel käskis ta hoolega õppida: „Mida oskate, seda head ärge unustage, mida te aga ei mõista, seda õppige."

Kiievi riik laienes ja tugevnes. Arenesid põllundus ja käsitöö, arenes suurmaapidamine, tõusis linnade majanduslik tähtsus. Feodalismi arenemine oli pidev. Kiievi-Venemaa lõi oma iseseisva kultuuri, osates laenata teistelt rahvastelt ja ümber kujundada oma stiilis nende kultuuri ja kunsti näidiseid. Pärsia kangad, araabia hõbe, hiina riie, egiptuse nõud, bütsantsi brokaat, frangi mõõgad mitte ainult ei leidnud Venes laia levikut, vaid olid eeskujuks, mis aitasid arendada omapärast kunstistiili.

Sedamööda, kuidas kasvasid arvult ja rikastusid kohalikud suurmaaomanikud, suurenes ka nende püüe Kiievist lahku lüüa. Kiievi-Venemaa suurlinnad muutusid kohalike vürstiriikide keskusteks. Iga vürst püüdis vabaneda Kiievi suurvürsti alluvusest. Vürstide vahel toimusid lakkamatud kokkupõrked ja sõjad. Need sõjad laostasid Venemaad ja hõlbustasid välisvaenlaste kallaletungi vene rahvale. Kõige kohutavamaks vaenlaseks olid Aasiast tulnud rändlejad — polovetsid. XII sajandil jagunes suur Kiievi riik Vladimir Monomahhi poegade ja pojapoegade vahel pärimise põhimõttel: „Valitsegu igaüks oma pärusmaad". Peagi lagunes Kiievi riik reaks iseseisvaiks vürstiriikideks.

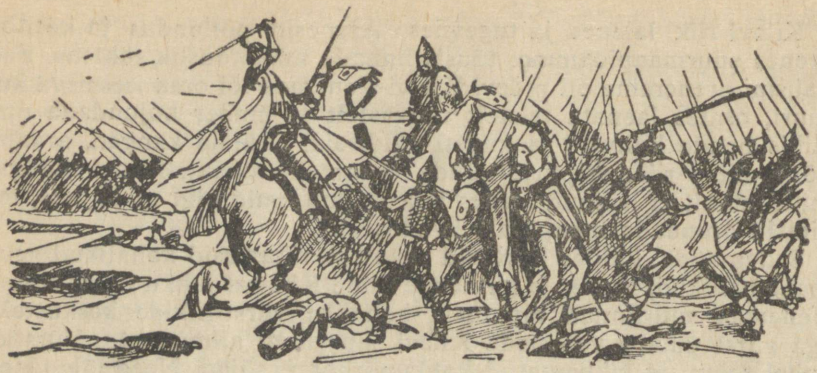

II PEATÜKK

Võitlus sakslaste, rootslaste ja tatarlastega XIII — XIV sajandil. Aleksander Nevski ja Dimitri Donskoi

1. MONGOLITE-TATARLASTE VÄGIVALDNE SISSETUNG VENEMAALE

Killustatud reaks omavahel vaenutsevaiks feodaalseiks vürstiriikideks, ei suutnud Kiievi-Venemaa välisvaenlastele vastu panna. Läänest tungisid peale sakslased, rootslased ja ungarlased. Kagust — Kaspia ja Musta mere steppidest — ründasid Vene maid polovetsid. Nad sööstsid külaelanike kallale, saatsid salkadena vene vange polovetside steppidesse ja hiljem müüsid neid idas orjaturgudel.

Tihti leppisid vürstid ise polovetsidega kokku ja koos nendega rüüstasid ning laastasid oma naabrite maid. Dnepri-äärsed linnad ja külad jäid rahvavaeseks. Tõsist kahju Kiievi-Venemaa majanduslikule arengule tõi ka maailma kaubateede muutumine. XI sajandi lõpul jäi unarusse suur veetee, mis kulges läbi idaslaavlaste maa ja ühendas Läänemerd Musta merega. Välismaa kaupmehed vedasid nüüd oma kaupu idamaadele ja sealt tagasi Vahemere kaudu.

Kurva pildi laostatud Venemaast annab tundmatu autor XII sajandi lõpul ilmunud laulus-poeemis „Lugu Igori sõjaretkest". „Siis hukkus inimelu vürstide vahelises kodusõjas," ütles ta, „siis oli Venemaa pinnal harva kuulda kündjate hüüdeid, kuid sagedasti kraaksusid varesed, jagades endi vahel laipu, sagedasti kisasid hakid, lennates parvena kokku saagi kallale." Poeet kirjeldab Novgorod-Severski vürstide sõjakäiku polovetside vastu aastal 1185 vürst Igor Svjatoslavitši juhtimisel. Ägedas tapluses purustati Igori malev ja ta ise langes vangi.

Poeemi „Lugu Igori sõjaretkest" autor on tuline patrioot. Poeemi läbib armastus kodumaa vastu, kurvastus tema hädade puhul. Poeemist kajab vastu üleskutse kogu vene rahva ühinemiseks. „Poeemi mõte," kirjutas Marx, „on üleskutse Vene vürstidele ühinemiseks just enne mongolite vägivaldset sissetungi."

Mongolid ehk tatarlased, nagu neid hakkasid nimetama venelased, olid rändrahvas, kes ammust ajast elas Kesk-Aasia steppides, põhja pool Hiinat. Oma väepealiku Džingis-khaani juhtimisel moodustasid mongolid suure sõjalise riigi.

Mongolid olid kuulsad osavate ratsanikena ja täpsusküttidena vibust laskmisel. Nad kandsid kiivreid, paksust nahast soomusrüüd ja nahaga ülelöödud kilpe. Linnade piiramisel kasutasid mongolid müürilõhkumismasinaid — taraane, mis koosnesid rasketest kiikumapandud palkidest. Et loopida sissepiiratud linna kive ja põlevat naftat, tarvitasid nad erilisi viskemasinaid. Džingis-khaani sõdurid ei tundnud halastust ega armu allaheidetud rahvaste vastu. Kust nad kord läbi läksid, sinna jäid järele tuleasemed, varemed ja laipade kuhjad. Vangid muudeti mongolite poolt orjadeks. Oma vaenlasi võitsid nad mitte ainult sõjalise jõuga, vaid ka kavaluse ja pettusega.

Džingis-khaan unistas tohutute maade vallutamisest ja maailma valitsemisest. Tema pitsatisse olid graveeritud sõnad „Maailma-valitseja pitsat". Lühikese ajaga vallutas Džingis-khaan Põhja-Hiina, kogu Kesk-Aasia, Pärsia ning Kaukaasia ja tungis Ida-Euroopa lõunasteppidesse. Polovetside khaanid palusid abi Vene vürstidelt. „Kui teie meid ei aita," ütlesid nad, „siis meid tapetakse maha täna, kuid teid — homme."

Aastal 1223 astusid Vene vürstid koos polovetsidega välja mongolite vastu.

Kuid Vene vürstide vahel puudus üksmeel. Tatarlased meelitasid Vene vürste sügavamale steppi ja Aasovi merre suubuva Kalka jõe kaldal purustasid nad esmalt polovetsid ja ründasid siis

lahusolevaid Vene väesalku ning purustasid ägedais lahinguis ka need.

Kalka lahingu järel pöördusid mongolid Aasiasse tagasi. Mõni aasta pärast Kalka lahingut suri Džingis-khaan. Oma riigi jaotas ta poegade ja pojapoegade vahel. Kõik läänepoolsed maad andis Džingis-khaan oma pojapojale Batu-khaanile. Suure sõjaväega tungis Batu-khaan läbi Kaspia-äärsete steppide Ida-Euroopat vallutama. 1237. aasta lõpul jõudis Batu Rjazani vürstiriigi piiridesse. Rjasanlased võtsid mehiselt vastu esimese löögi. Pärimuse järgi on nad kuus päeva „nii rängasti võidelnud, et isegi maa nende jalgade all oigas". Kuid tatarlaste väed olid väga suured. Rjasanlased „jõid põhjani tühjaks ühise surmakarika ja kõik koos langesid lahingus".

Muinasjutt räägib, et Rjazani vürst Jevpati Kolovrat, nähes vene inimeste laipadega kaetud kallist kodumaad, kogunud ümberkaudseist linnadest uljaid noormehi ja sööstnud lahingusse tatarlaste vastu.

Kaua ei suutnud tatarlased Jevpati malevat võita. Alles siis, kui regedele asetati umbes 100 viskemasinat ja rjasanlased külvati üle kivide ja nooltega, õnnestus tatarlastel Kolovrati väge purustada.

Vene rahvas pani kangelaslikult vastu tatarlaste vägivaldsele sissetungile, kuid killustatud ja kodusõdadest nõrgestatud vürstiriigid ei suutnud pidurdada võimsa tatari hordi survet.

Järgmisel, 1238. aastal hävitasid tatarlased Vladimiri linna ja 14 teist linna Suzdalimaal. Juba varem olid tatarlased vallutanud Moskva, mis sellal oli alles väike ja tähtsuseta linnake. Batu kavatses tungida kaugemale põhja poole, Novgorodimaale, kuid Novgorod oli kaitstud läbipääsmatute metsade ning soodega ja Batu pöördus tagasi Volga-äärsetesse steppidesse.

Teel lõunasse osutasid mitmed Vene linnad visa vastupanu tatari röövvallutajaile. Neist on eriti kuulsaks saanud oma kangelasliku kaitsega Kozelski linn. Seitse nädalat võitlesid Kozelski kaitsjad, siis olid nad viimseni langenud. Ellujäänud naised ja lapsed käskis Batu surmata. Tatarlased nimetasid Kozelski „kurjaks linnaks".

1240. aastal lähenesid tohutud tatari väed Kiievile ja piirasid linna ümber. Batu tegi kiievlastele ettepaneku ilma lahinguta alla anda, kuid ta sai eitava vastuse. Siis hakkasid tatarlased ööl kui päeval pommitama linna müürilõhkumismasinatega, kuni nad murdsid ava kindluse müüri. Kiiev — Vene linnade ema — muutus varemeiks.

2. ROOTSI RÖÖVVALLUTAJATE JA SAKSA „PENIRÜÜTLITE" PURUSTAMINE ALEKSANDER NEVSKI POOLT

Venemaa võttis täielikult enda peale mongoli-tatari röövvallutajate raske hoobi ja päästis seega Euroopa tatarlaste vägivaldsest sissetungist. Ent Lääne-Euroopas oli vene rahva vastu valmimas uus, mitte vähem kardetav ja julm sõjaline jõud: saksa rüütlivägi. Rüütliteks nimetati relvastatud aadlikke-suurmaaomanikke.

Muiste oli enam kui pool praegusest Saksamaast asustatud slaavi rahvastega. Seal, kus praegu on Saksamaa pealinn Berliin, elasid slaavlased. Sakslaste Leipzigi linn oli varem slaavi linn, mida nimetati Lipetskiks. Saksa Pommerimaad (Pommern) nimetati varem slaavi keeles Pomorjeks. Slaavi asulad ulatusid Laba, nüüdse nimega Elbe jõe taha.

Läänеslaavlased olid kultuurne rahvas. Neil olid suured kaubalinnad, nagu Stargrad (sakslaste poolt nimetatud Oldenburgiks), Štšetin (nüüd Stettin) ja teised. Käsitöö ja põllundus olid läänеslaavlastel õitsval järjel. Kuid slaavi suguharud olid üksteisest lahus ja seetõttu nõrgad. Neil puudus ühine tugev riik. Seda asjaolu kasutades hakkasid saksa röövvallutajad slaavlasi hävitama ja nende maid anastama.

XIII sajandil algas ka Läänemere-äärsete suguharude — preislaste, liivlaste, lätlaste ja eestlaste — orjastamine. Seda maad, mis oli rikas karusnahaloomade, kalade ja mee poolest, hakkasid külastama algul saksa kaupmehed, nende kannul katoliku preestrid ja lõpuks saksa rüütlid.

Aastal 1201 ehitasid sakslased Väina suudmealale linna, hilisema kindluse Riia, mis kujunes nende toetuspunktiks balti suguharude ja slaavlaste vallutamisel.

Et lõplikult orjastada balti suguharud, ühinesid saksa rüütlid a. 1237 Mõõgavendade Orduks. Selle ordu rüütlid kandsid valget mantlit risti ja mõõga kujutusega. (Orduks nimetati keskajal sõjalis-vaimulikku vennaskonda.) See saksa ordu, kindlustunud Läänemere-maadel, üritas edasitungi itta — Vene maadesse.

Kui Batu väed hakkasid liikuma Venemaale, otsustasid sakslased ära kasutada Venemaa rasket olukorda ja asusid nende poolt ammu ettekavatsetud plaanide teostamisele: loodepoolsete Vene maade, eriti Pihkva ja Novgorodi alistamisele. Rooma paavst andis juba aegsasti saksa rüütlitele oma õnnistuse ja patukustutuse. Venemaa vastu kuulutati ristisõda. Ettekäändeks oli Novgorodi abi

eestlastele ja liivlastele, keda saksa rüütlid ahistasid. Ristisõda Novgorodi vastu alustas paavsti ülesandel Rootsi valitseja Birger. Teda pidi abistama Taani, kellele selle eest lubati osa Eestimaast. Saksa rüütlid ise kavatsesid hoobi anda Pihkvale.

Novgorodi vürst Aleksander taipas selgesti hädaohtu, mis ähvardas Novgorodi ja kogu Venemaad. Birgeri poolt juhitavat Rootsi sõjaväge peeti võitmatuks. Birgeri armees leidus nii soomlasi kui ka norralasi ja saksa rüütleid. Nad olid hästi relvastatud ja kindlad oma võitmatusele.

1240. aasta suvel tõi Birger oma väed Neeva suudmealale, kus Ižoora jõgi suubub Neevasse. Rootsi saadikud andsid Aleksandrile edasi Birgeri suurelised sõnad: „Kui suudad, pane vastu! Tea, et ma tulin ja vangistan sinu maa."

Seda kuuldes Aleksandri „süda kihvatas" — nagu räägib vanaaegne jutustus — ja ta pöördus üleskutsega novgorodlaste poole: „Seiskem Venemaa eest!"

Aleksandri käsul liikusid ühed tema väeosad paatidel mööda Volhovi jõge, teised aga hiilisid ratsa hobuste seljas ja jalgsi piki Neeva kallast. 15. juuli hommikul a. 1240, kui hommikune udu mattis veel Neeva kaldaid, sööstis Aleksandri malev välkkiirelt Rootsi laagri keskele. Aimamata kallaletungi, magasid rootslased rahulikult ega jõudnud, krooniku sõnade järgi, isegi „mõõka oma puusale siduda". Järgnes suur taplus. Aleksandri sõjamehed võitlesid vapralt ja mehiselt.

Vapralt võitles ka noor vürst Aleksander ise, innustades oma malevlasi kangelastegudele. Purustatud Rootsi vägi „taganes häbiga". Kolm laeva, täis langenud rootslaste laipu ja haavatuid, lahkus kiires korras Neeva jõelt. Aleksandri hiilgavate võitude kuulsus levis üle kogu Venemaa. Võidu puhul Neeva jõel hakkasid kaasaeglased teda hüüdma Aleksander Nevskiks ja rahvas ülistas oma lauludes Neeva võitu:

Küll oli vast tegu meil Neeva-jõel,
Neeva-jõel, ta avaral veel:
Õel vaenlus sai tapluse talgu...
Sääl heitlus meil käis, sääl võitlus meil käis,
Et laevadki pilbasteks löödi,
Enda verekest-verd ei haletsend me
Oma suure Vene Maa eest.
Ei loovuta Vene Maad iialgi me,
Kes Vene Maad ründab, saab surmavalt lüüa.

Saksa rüütlid teadsid väga hästi, et Vene sõdurid on julged ja vaprad, ja et neid avalikus lahingus on raske võita. Nad leidsid Pihkva suurnike hulgast reeturi, vürst Jaroslav Vladimirovitši, ja

tema kaasabil kavastasid nad plaani, kuidas vallutada Pihkva ja Novgorod. Hüppelauaks neile linnadele oli Irboska.

Sakslased vallutasid rünnakuga Irboska. „Ühtki venelast ei jäetud rahule," jutustab saksa kroonika, „ja kogu maal tõusis nutt ja hädakisa."

Kuulnud Irboska langemisest, tõusis kogu Pihkva elanikkond üles sakslaste vastu. Kuid lahingus langes Pihkva vojevood Gavrila Gorislavitš. Siis, kroonika sõnade järgi, bojaar Tverdila Ivankovitš „juhtis sakslased Pihkva alla" ja avas vaenlasele salaja väravad, seda rahva eest varjates.

Pärast Pihkva vallutamist tungisid sakslased Novgorodi-maale ja hõivasid kaks väiksemat linna: Koporje ja Tjossovo. Lõõgi all seisis nüüd Novgorod ise. Vürst Aleksandrit ei olnud Novgorodis. Püüdes selles linnas tugevdada vürsti võimu, oli ta leidnud vastutöötamist bojaaride poolt ja sõitnud ära oma osastisvürstiriiki — Perejaslavli. Novgorodlased hakkasid paluma, et ta tuleks tagasi ja annaks sakslastele vastulöögi. Aleksander ruttas kohe Novgorodi ja hakkas väge koguma. Ta saatis oma malevlasi kõikjale üle Venemaa, et nad kutsuksid rahvast üles oma kalli kodumaa kaitseks: „kel on hobu, tulgu ratsa, kel hobust pole, tulgu laeva!".

Aleksander sai aru, et ei või oodata, kuni sakslased jõuavad Novgorodini. Ta otsustas ennetada nende pealetungi ja ründas esimesena.

Kõigepealt saatis Aleksander tugeva väesalga Koporje alla, kust avanes Luuga jõe kaudu tee Novgorodi. Sakslased olid siia ehitanud hästi kindlustatud linnuse. Kiirrünnakuga vallutas Aleksander Koporje ja kindlustas seega Novgorodi loodepiiri.

Kuid Novgorodi kaitset ei võinud pidada küllalt kindlaks seni, kuni sakslaste käes oli Novgorodi „noorem vend" — Pihkva. Novgorodi kroonika jutustab: „Siis läks suurvürst Aleksander koos oma venna Andreiga Novgorodi linnast ja maalt lihtrahva hulgast kogutud suure väega sakslaste maale. Ärgu hoobelgu need, kes ütlevad: „Alistagem endale slaavi rahvas." Juba nad vallutasid Pihkva linna ja panid linna ametisse tiunid (teenistujad). Suurvürst Aleksander aga hõivas kõik Pihkvasse kulgevad teed, vabastas linna ja ajas sakslased tšuudide juurde (Eestimaale), saksa vangistatud asehaldurid aga saatis raudus Novgorodi."

Kindlustanud edelapiiri, läks Aleksander pärast Pihkva vabastamist oma Vene vägedega läände. Tee viis üle Irboska; teispool Irboskat algas eestlaste maa. Siia olid sakslased koondanud suuri vägesid.

Oli varakevad — aprillikuu esimesed päevad aastal 1242.

Aprillijää oli veel küllalt tugev, et kanda Vene sõjamehi, kes olid relvastatud odade, mõõkade ja tapritega. Kuid rüütlite ratsaväel, mis koosnes tüsedaist soomusrüüs ratsanikest, oli lahingus raske jalul seista. Andekas Vene väejuht tundis hästi oma vastase nõrku ja tugevaid külgi. Ta valis vägedele soodsa lahingupositsiooni Peipsi järve läänekaldal — suure kalju juures, mille nimeks on „Voroni kamenj" (Varesekivi).

Ööl vastu 5. aprilli 1242 vaatas Aleksander Nevski veel kord oma väeosad üle ja veendus nende kõrges sõjavaimus.

Saabus hommik. Lahing puhkes.

„Oli äge taplus," kirjutab kroonika lahingust saksa rüütlitega. „Ja tapsid neid Vene sõdurid, jälitades nagu õhust, ja ei olnud neil pääsemist kusagile..."

Venelased jälitasid rüütleid 7 kilomeetri kaugusele ja võtsid suurel arvul vange. Palju saksa rüütleid vajus läbi jää vette ja hukkus koos oma ratsudega.

Peipsi järvel („Jäälahingus") purustatud, palusid saksa rüütlid rahu, lubades varem võidetud maad tagasi anda. Arvestades seda, et Vene jõud olid veel ikka killustatud ja nõrgad, soovitas vürst Aleksander novgorodlastel sõlmida rahu.

Vene sõjavägede võit „Jäälahingus" (Peipsil) pani seisma sakslaste tungi itta ja päästis Ida-Euroopa rahvad orjaikkest.

Hinnates selle sündmuse tähtsust maailma ajaloos kirjutas Marx: *„1242. Aleksander Nevski astub välja saksa rüütlite vastu* ja purustab nad *Peipsi järve* jääl, nii et lurjused paisati lõplikult Vene piirilt tagasi."

„Jäälahing" purustas saksa feodaalide vallutusplaanid Venemaa suhtes. Vene inimesed, võideldes vaprasti oma sõltumatuse eest, hoidsid ära kohutava saatuse: olla saksastatud või hävitatud saksa feodaalide poolt.

Aleksander Nevski võitles Venemaa iseseisvuse, terviklikkuse ja puutumatuse eest sel raskel ajastul, millal killustatud ja vürstide kodusõdadest nõrgestatud Venemaad rünnati üheaegselt kahe võimsa maadevallutaja poolt: idas tatarlaste, läänes sakslaste poolt.

Suur isamaa-armastus, sõjaline vahvus ning oskus ja poliitiline ettenägelikkus on need omadused, mida vene rahvas oma väejuhtides eriti hindab. Need omadused olid ka silmapaistval Vene väejuhil vürst Aleksander Nevskil. Suure Isamaasõja ajal asutatud Aleksander Nevski orden on vääriliseks tasuks neile vapratele Nõukogude sõjameestele, kes järgisid oma mehise ning suure esivanema eeskuju.

3. MONGOLITE-TATARLASTE PURUSTAMINE KULIKOVO VÄLJAL

Sakslaste purustamine Peipsi järvel näitas, kui suur jõud peitub vene rahvas, kui ta tegutseb üksmeelselt. Kuid ühtsust Venemaal veel ei olnud, ja seda kasutasid ära mongolid. Laialdasel maa-alal Volgast kuni Lääne-Siberini olid nad asutanud oma riigi — Kuld-hordi, millest sõltusid Vene vürstiriigid. Kõik meessoost isikud Venes olid raske maksu all. Et keegi maksumaksmisest kõrvale ei põikleks, teostasid tatarlased kogu vene rahva loendi. Kogu Venemaal luusisid ringi raevukad tatari maksukogujad — baskakid. Nad olid julmad ja halastamatud. Kes maksu ei tasunud, see müüdi orjaks.

Tatarlased viisid ära Kuld-hordi parimaid vene käsitöölisi. Oma sõjaväkke värbasid nad kõige tervemaid ja tugevamaid noormehi.

Kuid vene inimesed ei heitnud end julmade orjastajate alla. Korduvalt tõusid nad üles „bassurmanide (muhameedlaste) julma piinamise" vastu.

Arveteõiendamine maksukogujatega muutus niivõrd sagedaseks, et tatarlased olid sunnitud maksukogumise usaldama Vene vürstidele. Vürstide poolt kogutud maksu toimetas Kuld-hordi Venemaa oma suurvürst.

Khaanid õhutasid tülisid ja sõdu vürstide vahel ning takistasid Venemaa ühinemist. Marxi iseloomustuse järgi oli Kuld-hordi tavaliseks poliitikaks „ohjeldada üht Vene vürsti teise kaasabil, õhutada nende vahel lahkhelisid ja tasakaalustada nende jõude, et ükski neist ei saaks tugevneda".

Raske tatari ike kestis üle 200 aasta. Seda iseloomustades kirjutas Marx: „Tatari ike mitte ainult ei rõhunud, vaid ka solvas ning kuivatas isegi hinge rahval, kes oli langenud ta ohvriks."

Pärast Kiievi riigi lagunemist XIII sajandil kandus poliitilise elu keskus kirdesse — Vladimir-Suzdalimaale. Vene pealinnaks sai nüüd Vladimir Monomahhi poolt asutatud Vladimir.

Kuld-hordi khaanid määrasid tavaliselt ühe Vene vürstidest Vladimiri suurvürstiks. Saanud khaanilt jarlõki (kirjaliku tunnistuse) suurvürsti tiitli kohta, lisas suurvürst oma valdustele Vladimiri linna ja selle ümbruskonna maad.

XIII—XIV sajandil olid Suur-Venemaa tänapäeva tsentrumis mitmed iseseisvad vürstiriigid (osastisriigid): Rostov-Suzdali, Tveri, Rjazani, Jaroslavli, Kostroma, Nižni-Novgorodi ja ka Novgorodi ning Pihkva valdused. Nende vürstiriikide hulgast hakkas tõusma Moskva.

Esmakordselt mainib kroonika Moskvat 1147. aastal. Sel ajal oli ta Rostov-Suzdali vürsti Juri Dolgoruki väikemõis. Kuid Moskva soodus geograafiline asend Oka lisajõe Moskva-jõe kõrgel kaldal, kaubateede ristumise kohal, meelitas sinna suurel arvul vene asunikke. Aleksander Nevski poeg vürst Daniel, saades Moskva endale osastisriigina, asus sinna elama ja pani aluse Moskva vürstiriigile.

XIV sajandi esimesel poolel suurendasid Moskva vürstid oma vürstiriigi territooriumi kahekordselt. Vürstidevahelisest võitlusest kurnatud ja laostatud rahva poolehoidu ära kasutades hakkasid Moskva vürstid edukalt ühendama Moskvaga vene maid. Üheks esimeseks vene maade kogujaks oli Ivan Kalita (Kalita tähendab „rahakott"). See oli ihne, rikas, kaval ja ettenägelik vürst. Tal õnnestus võita tatari khaani poolehoidu ja kasutada tema toetust oma võistlejatest vabanemiseks.

Ivan Kalita oskas enda poole võita ka Vene metropoliidi, kes kolis Vladimirist üle Moskva. Sellest ajast alates kujunes kirik Moskva vürstide mõjuvõimsaks liitlaseks nende võitluses kõikide vene maade Moskvaga ühendamisel.

Energiline ja ettevõtlik Kalita, saanud jarlõki Vladimiri suurvürsti nimele, hakkas teistelt vürstidelt ja bojaaridelt valdu ja külasid üles ostma ning Kuld-hordist välja lunastama vene vange, keda ta asustas oma maadele elama. Uusasunikele tegi ta soodustusi, vabastades nad maksude maksmisest. Moskva maa-aladel tekkinud kloostrid arendasid suurmaapidamist ja meelitasid samuti juurde asunikke.

Kasvasid ka Moskva kaubanduslikud sidemed. Ivan Kalita puhastas suured kaubateed röövlitest ja soodustas seega kaubanduslike suhete arenemist. Kõigist Vene vürstidest olid Moskva vürstid rikkaimad. Kroonik märgib ülistuse ja heakskiiduga, et Ivan Kalitast sai Venemaa sisekorra looja ja ta kaitsja hävitava tatari laostuse vastu: „Algas suur vaikus üle kogu Venemaa ja tatarlased lakkasid temaga sõdimast".

Nii hakkas Ivan Kalita ajal kujunema tulevase Vene riigi territoorium, keskusega Moskvas. Vene maade kogumist Moskva ümber jätkasid Ivan Kalita pojad. „Nad järgisid isa poliitikat hoolikalt, järjekindlalt ja pidevalt," ütleb Marx.

Pärast Ivan Kalita surma hankis endale jarlõkiga suurvürsti tiitli tema poeg Semjon Ivanovitš, hüüdnimega Uhke.

Surivoodil manitses Semjon Uhke oma poegi ja pojapoegi, et nad väldiksid hävitavaid tülisid ja koguksid jõudu otsustavaks võitluseks vene rahva peavaenlasega — mongoli-tatari röövvallutajatega.

Seda suurt ülesannet hakkas vene rahvas edukalt teostama Ivan Kalita pojapoja Dimitri Ivanovitši juhtimisel, kes hiljem sai nimetuse „Donskoi".

Moskva vürst Dimitri Ivanovitš sündis oktoobris 1350. Tema isa (Semjon Uhke vend) suri, kui Dimitri oli alles 9-aastane.

Dimitri lapsepõlv ja noorusaastad möödusid võitluses esikoha pärast kauakestva ja raske feodaalsõja keerises. Moskva vastased püüdsid alaealiselt Dimitrilt suurvürstitiitli ära võtta, kuid bojaarid ja metropoliit päästsid talle selle. Moskva kasvas ja tugevnes. Kroonikakirjutaja ütleb, et Dimitri „tõi kõik Vene vürstid oma tahte alla, ja kes ei alistunud tema tahtele, neile kippus ta kallale". Oma peaülesandeks pidas ta võitlust vene rahva orjastajatega — tatarlastega. Selleks ette valmistudes otsustas Dimitri kõigepealt kindlustada oma riigi pealinna Moskva. Nagu teisedki selleaegsed kindlustatud linnad, oli Moskva piiratud puust seintega. Müüridega ümbritsetud linnust nimetati Kremliks.

Kremli puuseinad olid mitmel korral tulekahju ajal põlenud ja aja jooksul tugevasti pehastunud. Vürst Dimitri Ivanovitš otsustas ehitada Kremlile uued, kivist müürid. Moskva lähedal leiti kivimurdudes valget kivi ja paatidega veeti seda Kremli juurde. Müürsepad tahusid kivid suurteks neljatahulisteks plaatideks ja püstitasid Moskva Kremli ümber uue massiivse kivimüüri. Sellest ajast peale hakkaski rahvas Moskvat nimetama „valgekiviseks" (belokamennaja). Kivist Kreml, mille ehitas a. 1367 vürst Dimitri, sai Moskva riigi tugevaks kindluseks.

Võitluseks tugeva vaenlasega vajas riik relvastatud jõude. Vürst Dimitri tugevdas igati oma malevat, luues järk-järgult tugevaid, hästi väljaõpetatud polke. Kõik vürstid ja bojaarid, kes olid kohustatud suurvürsti väes teenima, pidid kogunemispunkti ilmuma „hobuste, inimeste ja relvadega".

Moskva sõdurite relvastuse moodustasid mõõgad, taprid ja enese kaitseks mõeldud ümmargused kilbid. Laskmiseks tarvitati vibu. Noolte teravikud olid rauast. Sõjamehe pead kattis metallist kiiver, rinnakaitseks oli rõngasrüü.

Kuld-hord aga hakkas silmanähtavalt nõrgenema. Seal toimus vahetpidamatu võitlus võimu pärast. Oli juhtumeid, kus Kuld-hordis valitses mitu khaani korraga, kes üksteisega sõdisid. Kasutades khaanidevahelist tüli haaras võimu Kuld-hordis üks tatari väepealikuist, musttuhatnik Mamai, kelle käsutada oli 10 000 („musttuhat") meest. Ta unistas endise Kuld-hordi võimsuse taastamisest ja sellest, kuidas Venemaad veel rohkem orjastada.

Mamai käskis Kuld-hordi vürstidel valmistuda sõjakäiguks Vene-

maale. Ta saatis kõikjale käsu: „Keegi ei tohi vilja külvata! Valmistuge vilja kogumiseks Venemaal!"

1380. aasta suvel kogus Mamai sõjaretkeks Venesse suure sõjaväe. „Sellist väge," ütleb kroonikakirjutaja, „pole nähtud Batu ajast saadik." Kuid Mamai tegevus ei piirdunud sellega. Ta sõlmis sõjalise liidu Leedu vürsti Jagailoga ja astus läbirääkimistesse Rjazani vürsti Olegiga.

Ähvardav oht hõljus Venemaa kohal. Dimitri saatis igale poole linnadesse ringkirjalisi üleskutseid, et vürstid oma malevatega ühineksid Moskvaga. Üleskutsed leidsid vene rahvas elavat vastukaja. Moskva kujunes keskuseks, mis alustas võitlust vene rahva vabastamiseks tatari ikkest.

Vürst Dimitri lippude alla kogunenud suur Vene sõjavägi marssis pidulikult Moskvast Kolomnasse. Seal korraldas vürst Dimitri vägede ülevaatuse.

Dimitrile teatati; et tatarlased kavatsevad ühineda leedulastega ja koos venelasi rünnata. Ta otsustas takistada vaenlaste armeede ühinemist. Vene polgud läksid üle Oka ja jõudsid kiirmarsil Doni äärde. Mamai väed seisid sellal teispool Doni, oodates liitlaste päralejõudmist.

Leedulaste saabumiseni oli jäänud veel 3 päeva aega. Vürst Dimitri otsustas vaenlasi lüüa ükshaaval. Ta ütles oma sõjaväele: „Armsad sõbrad ja vennad! Teadke, et ma tulin siia mitte selleks, et näha Olegi ja Jagailot või kaitsta Doni jõge, vaid selleks, et vabastada Venemaa vangipõlvest ja laostumisest või jätta oma elu Venemaa eest. Auväärne surm on parem kui häbistav elu. Pigem poleks maksnud üldse tatarlaste vastu välja astuda kui välja astuda ja midagi tegemata koju tagasi pöörduda. Veel täna tungigem Doni taha, ja seal siis kas võidame ning päästame hukkumisest kogu vene rahva või jätame oma elu meie kodumaa eest."

Üleminek Donist algas ööl vastu 8. septembrit. Koidikul rivistusid Vene väed Doni taga avarat lagendikku ümbritsevail künkail, Neprjadva jõe suudme lähedal. Seda lagendikku nimetati Kulikovo väljaks. Hommikuse udu katte all võtsid Vene väed endile sobiva positsiooni. Ühele polkudest anti käsk seista reservis, varjates end tihedas metsas; selle varitsusväe juhtideks olid Dimitri kaaslane ja onupoeg vürst Vladimir Andrejevitš ja vapper vojevood Dimitri Bobrok, hüüdnimega Volõõnlane.

Kui päike tõusis ja hommikune udu haihtus, laskus Vene vägi kiiresti künkalt alla. Tatari laagris ei oodatud venelasi. Seal valmistuti einestama. Tatarlased jätsid supikatlad sinnapaika ja asusid lahingukorda. Üksteisele lähenenud, jäid mõlemad väed seisma.

Vene rinde ette sõitis suurekasvuline tatari ratsanik. Irvitades kutsus ta vene jõumehi kahevõitlusele. Nagu vastuseks väljakutsele sõitis venelaste ridadest talle vastu ratsanik. Mungakuue all oli tal sõjarüü. See oli munk-hiiglane Peresvet. Ratsanikud sööstsid teineteisele vastu ja andsid odadega sellise tugeva hoobi, et mõlemad langesid silmapilkselt surnuina maha.

Siis ütles vürst Dimitri oma meestele: „Vennad, uljad Vene sõjamehed, aeg on kätte jõudnud ja tund on tulnud!" Tema märguandel tormasid mehed lahingusse. Taplus oli äge ja verine. Kroonika jutustab, et „piigid murdusid nagu õlekõrred, tolm mattis päikese, vihmana langesid nooled". Võideldi tundi viis, kuid ülekaalu ei olnud tatarlastel ega venelastel. Tatarlased paiskasid lahingusse venelaste vasema tiiva vastu raskeratsaväe.

Tatarlased olid juba valmis võitu pühitsema, kuid siis tungis neile selja tagant peale Vene varitsussalk. Tatarlased, ootamatusest üllatatud ja ägedast võitlusest väsinud, hakkasid põgenema.

Kõrgel künkal seisnud Mamai nägi, et lahing on kaotatud, ja ruttas oma väeriismetega põgenema. Palju tatarlasi hukkus ülemineku Krassivaja Metši jõest. Venelased said rikkaliku saagi: terved karjad sarvloomi, toredaid ratsusid, luksuslikult ehitud Mamai ja ta väepealikute (murzade) telgid jm.

Septembri lõpul pöördusid võidukad Vene väed Moskva tagasi. Selle tähtsa võidu eest sai vürst Dimitri austava nimetuse Donskoi.

Kulikovo lahing näitas, et võitmatuks peetud tatarlasi võib lüüa, kui vene rahvas tõuseb üksmeelselt võitlusse oma iseseisvuse eest. Kuid Venemaa poliitiline ühinemine ei olnud veel lõpule viidud ja tatari ike oli kukutamata. Kulikovo lahing oli tugevasti nõrgestanud, aga ei olnud veel purustanud tatarlaste Kuld-hordi.

Dimitri Donskoi suri 19. mail 1389, käskides oma poegi elada rahus ning sõpruses ja tugevdada Vene riiki.

Rahvas ei unustanud Dimitri Donskoi mehist kuju ja tema sõjalisi kangelastegusid. Lauludes ülistasid laulikud-kanneldajad vürst Dimitri teeneid: „Tulgem kokku, Vene vennad-pojad, sepitsegem laulu, lõbustagem Venemaad, jätkem nukrus, laulgem võidust Mamai üle . . ."

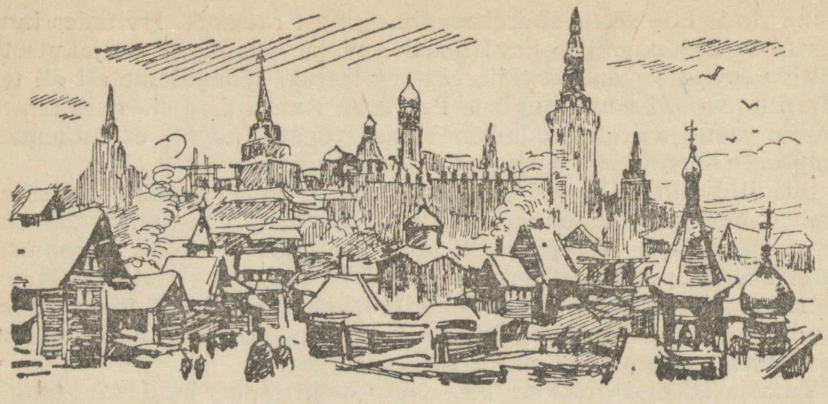

III PEATÜKK

Vene rahvusriigi tekkimine

1. VENEMAA SÕJALISED JA POLIITILISED EDUSAMMUD IVAN III AJAL

XIV—XV sajandil hakkas tatarlaste laastamistööst järk-järgult taastunud Kirde-Venemaa majanduslikult tõusma. Taastati purustatud linnad ja külad, arenes käsitöö, laienes kaubandus. Vene vürstiriikide majanduslik isoleeritus nõrgenes, nende vahel tugevnesid majanduslikud sidemed. Moskva muutus maa suurimaks kaubanduslikuks keskuseks. Siia tekkisid kauplused ja kaubahoovid, kus müüdi välismaa ja Vene kaupu. Üle Novgorodi ja Tveri toodi Lääne-Euroopast Moskva kalevit, veini, relvi ja ehteasju. Nižni-Novgorodi ja Rjazani kaudu veeti Moskva turule idamaa kaupu.

XIV sajandil hakkas kujunema suurvene rahvus. Kohalikest murrakuist (dialektidest) kujunes ühine vene keel. Samal XIV sajandil toimus ka vene rahva hõimude — ukrainlaste ja valgevenelaste — rahvuslik kujunemine.

Majanduslike sidemete tihendamine üksikute Vene vürstiriikide vahel aitas kaasa nende järkjärgulisele koondumisele ühtseks Vene rahvusriigiks. Seda eesmärki taotleski Moskva vürstide tege-

vus. Ainult kaks kõige tugevamat Moskva rivaali — Novgorod ja Tver — jätkasid võitlust oma võimu säilitamiseks. Võimulolijad Novgorodi bojaarid otsisid kaitset ja abi Poola-Leedu kuningalt. Aastal 1477 ilmus Ivan III suure väega Novgorodi alla ja teatas viimasele oma tahtest: „Novgorodi vetše kellal olgu lõpp, olgu lõpp possadnikul; tulevikus valitseme meie riiki." See tähendas Novgorodi iseseisvuse lõppu. Pärast pikemat sisemist võitlust otsustasid novgorodlased „Moskva vürstil risti suudelda" (Moskvale alistuda). Vetše kell võeti maha, veeti ära Moskva ja paigutati Kremlis Uspenski peakiriku kellatorni.

Novgorodi järel alistus Moskvale ka Tver, kes võitluses Moskva vastu otsis tuge Leedult. Nii ühendas Ivan III Moskvaga peaaegu kõik vene maad, luues ühtse Vene riigi. Kuid teda ümbritsesid vaenulikud naabrid ja, mis peaasi, teda peeti ikka veel sõltuvaks mongoli-tatari khaanidest.

Kuld-hord aga, alates XIV sajandi teisest poolest, oli laostumas ja seesmiselt lagunemas.

XV sajandil eraldus tema koosseisust iseseisev Kaasani khaaniriik, keskusega Kaasani linnas. Kaasani tatarlased alistasid endile Volga-äärsed rahvad: mordvalased, marid, udmurdid, tšuvašid. Tatarlastele alistusid ka baškiirid, kes rändlesid Belaja ja Ufa jõe piirkonnas. Kõik alistatud rahvad maksid tatarlastele suurt maksu — jassakki.

Teine iseseisev khaaniriik tekkis Krimmis. Tatari feodaalid haarasid Krimmi põliselanikelt nende maad ja sundisid neid maksma rasket jassakki. Krimmi khaan Mengli-Girei korraldas laastavaid röövretki Lõuna-Venemaale ja isegi Leedumaale.

Ida pool Uuralit asuvad tatarlased moodustasid Siberi khaaniriigi, mis jagunes hulgaks pisivürstiriikideks ehk ulussideks. Siberi kohalikud elanikud alistati tatarlaste poolt ja olid sunnitud viimaseile maksma maksu (jassakki) karusnahkades. Praeguse Kasahstani territooriumil tekkis Kasahhi-hord. Nõnda lagunes äsjane võimas Kuld-hord üksikuteks iseseisvateks riikideks ja kaotas oma endise jõu.

Nähes Kuld-hordi lagunemist püüdsid Moskva vürstid igati vabaneda tema mõju alt. Ivan III ei käinud kordagi Kuld-hordis ja maksu ehk nn. „panist" („võhhod") tasus ta korratult, irregulaarselt. Ta kasutas ka vahetpidamatult kestvaid kodusõdu tatari khaanide vahel. Kui üks neist, nimelt Krimmi khaan Mengli-Girei, tõusis Kuld-hordi vastu üles, sõlmis Ivan III temaga sõjalise liidu. Sellest rahutuks muutunud Kuld-hordi khaan Ahmat kogus aastal 1480 suure sõjaväe ja tungis Moskva peale. Ivan III läks rohke-

arvulise sõjaväega temale vastu. Mõlemad väed jõudsid Ugra jõele ja jäid jõe vastaspoolsetele kallastele laagrisse. Kuid nii tatarlased kui ka venelased ei söandanud jõge ületada ja esimestena lahingut alata.

Novembri algul tekkis jõele jää. Ivan Vassiljevitš andis oma sõjameestele käsu taanduda Ugra äärest Borovski alla, kus ta kavatses anda tatarlastele otsustava lahingu. Tatarlased said aru sellest plaanist ja, mitte soovides otsustavat lahingut vastu võtta, taganesid. Sel ajal tungis Kuld-hordi kallale Ivan III liitlane Mengli-Girei. Khaan Ahmat ruttas tagasi Kuld-hordi, kuid teel tapeti ta temale kallaletunginud Siberi khaani poolt. Kuld-hord kaotas lõplikult oma võimu Moskva üle.

Nii hülgas vene rahvas a. 1480 jäädavalt raske ja alandava tatari ikke. Olles päästnud oma iseseisvuse, sai Vene riik võimaluse edasiseks kasvuks ja tugevnemiseks.

Sisemistest tülidest ja vene rahva pidevast ning üha kasvavast vastupanust nõrgestatud Kuld-hord hävitati lõplikult a. 1502 Krimmi tatarlaste poolt. Kuld-hordi asemele tekkis Volga alamjooksul väike khaaniriik, mille pealinnaks sai Astrahan.

Tugeva Vene riigi rajamine ja vabanemine tatari ikke alt võimaldasid Ivan III asuda nende vene maade taasvallutamisele, mis Poola ja Leedu olid omal ajal anastanud.

Sedamööda kuidas kasvas ja tugevnes Moskva riik, suurenes Leedu vürstide poolt haaratud Lääne-Venemaa rahvastiku keskel tung Moskva poole. Meelsasti võttis Ivan III oma teenistusse Leedust põgenenud vene vürste ja liitis nende valdused Moskva riigi külge. Nende maade pärast tekkis a. 1500 sõda Leedu ja Moskva vahel. Leeduga astus liitu saksa Liivi Ordu, kes kartis Vene riigi tugevnemist.

Liivi Ordu taotles intensiivselt Rooma paavsti kaasabi ristisõja organiseerimiseks venelaste vastu. Tal ei õnnestunud aga ühendada kõiki Moskva riigi vaenlasi. Leedu sõlmis Moskvaga vaherahu. Tõsiselt lüüasaanud Liivi Ordu nõustus samuti rahulepingu sõlmimisega, kohustudes Moskva suurvürstile tasuma iga-aastast maksu Tartumaa eest, mis kunagi oli kuulunud venelastele. Pärast tatari ikke alt vabanemist tugevnenud Vene riik omandas silmapaistva koha teiste Euroopa riikide peres. Moskva ja Lääne-Euroopa riikide vahel algas elav kaubanduslik suhtlemine. Aastal 1453 vallutas selleaegne võimas Türgi sultan Bütsantsi riigi pealinna Konstantinoopoli. Kogu Euroopa ootas hirmuga türklaste vägivaldset kallaletungi Lääne-Euroopa riikidele. Mitme riigi esindajad külastasid „Moskooviat", et sõlmida temaga sõjaline liit türklaste vastu.

Ka Rooma paavst hakkas abi otsima võimsalt Vene riigilt. Ta tegi ettepaneku sõlmida Ivan III abielu viimase Kreeka keisri vennatütre Sofia Palaiologosega. Saades sugulaseks Bütsantsi keisrikojaga, hakkas Ivan III pidama end Kreeka keisrite pärijaks. Ta vahetas isegi endise Moskva vapi, mis kujutas ratsanikku, Bütsantsi vapiga, mil oli kahe peaga kull. Ometi ei lubanud Ivan III välismaalastele vähematki vahelesegamist Vene riigi asjadesse.

Moskva suurvürstiriigi väline ja sisemine positsioon tugevnes suuresti Ivan III ajal. Varem oli ta olnud üks paljudest vürstiriikidest Kirde-Venes. Nüüd aga olid kõik Vene vürstiriigid ühinenud Moskvaga ja Moskva suurvürstist sai kogu Venemaa valitseja.

Kõik kõrgemad ametikohad riigis olid ülikate ja kõrgest soost vürstide ning bojaaride käes. Riigiteenistusse kohale määramisel peeti rangelt kinni päritolu vanusest. Sellist korda nimetati „ametikoha õiguseks" (mestnitšestvo).

Uutesse Moskvaga liidetud maadesse määras suurvürst oma asevalitsejad. Vana kombe järgi „toideti" asevalitsejaid elanikkonna kulul. Erinevalt endisest tavast määras Ivan III täpse „toitmise" normi natuuras või rahas. Kogu menetlus riigis läks eriliste asutuste — prikaaside — kätte. Aastal 1497 avaldas Ivan III „Sudebniku" — seaduste kogu, mis kehtestas ühtlase valitsemissüsteemi ja kohtumõistmise riigis. Selle seadustiku järgi kasvas talupoja sunnismaine sõltuvus. Nüüd võis ta maaomaniku juurest lahkuda alles pärast kõigi põllutööde lõppu: äraminek oli lubatud nädala jooksul enne jüripäeva (26. november) ja nädala jooksul pärast jüripäeva. Kui talupoeg selle tähtaja mööda laskis, siis pidi ta jääma maaomaniku juurde kuni järgmise jüripäevani. Enne kohalt lahkumist oli talupoeg kohustatud kõik arved maaomanikuga õiendama, mis oli peaaegu võimatu. Talupoegade pärisorjus kasvas üha enam.

Valitsevaks klassiks Vene riigis XV sajandi lõpul jäid suurmaaomanikud-bojaarid. Kuid Ivan III ajal suurenes ja tugevnes uus maaomanike rühm — teenistuslik aadel ehk mõisnikuseisus. Sõna „mõisnik" oli tuntud juba XII sajandi lõpus ja tähendas esialgu vürsti õukonnas teenistuses olevat isikut. Kõik vabad inimesed, kes moodustasid vürsti õukonna, said teenistuse eest vürsti sõjaväes või vürsti majapidamises tasuks maad.

Kutsudes sõjateenistusse suurel arvul kesk- ja väikemaaomanikke, jagas Ivan III neile teenistuse eest tasuks maad, kuid mitte täielikuks eraomandiks, vaid „mõisana". Mõisa omanik ei tohtinud seda maad müüa ega teisele-kolmandale isikule edasi anda. Mõisa oli tema valduses seni, kuni ta seisis sõjateenistuses. Niisiis olid pärus-

maade omanikud (bojaarid) oma maade täielikud peremehed, maaomanikud-mõisnikud (aadlikud) aga võisid oma mõisaid ainult kasutada. Mõisnikud said sissetulekut talupoegadelt, kasutasid oma majapidamistes talupoegade tööjõudu ja olid vabastatud maksudest senikaua kui nad viibisid suurvürsti teenistuses. Seetõttu oli teenistusaadel, kes oli huvitatud suurvürsti võimu tugevnemisest, kindlaks toeks Ivan III tema võitluses feodaalse killunemise jäänustega. Tekkiv isevalitsus kujunes aadlike-mõisnike võimuks.

Vene riigi pealinnaks tõusnud Moskva sai tema majanduslikuks, usundiliseks ja kultuuriliseks keskuseks.

Ivan III kutsel hakkasid Moskvat külastama mitte ainult välismaa kaupmehed ja diplomaadid, vaid ka ehitusmeistrid, maalikunstnikud ja arstid. Eriti tihedad sidemed lõi Vene riik tol ajal kõige kultuursema Lääne-Euroopa maaga — Itaaliaga. Sealt saabusid osavad arhitektid, kes ehitasid Moskvas suured kivist peakirikud ja uue palee suurvürstile.

Vene meistrid, võttes kiiresti üle välismaised „trikid", arendasid vene kunsti edasi. Vene kunsti algupärasus ilmnes eriti Kremli ümberehitamisel ja riigi pealinna Moskva kaunistamisel.

Oma pealinna ehitas Ivan III toredaks ja kaunistas teda suure hiilgusega. Enne Ivan III koosnes Moskva peaaegu eranditult puumajadest. Nüüd aga ehitati kuulsa Itaalia arhitekti Aristoteles Fioravanti juhtimisel palju arhitektuuriliselt suurepäraseid kivihooneid. Fioravanti oli mitmekülgselt haritud arhitekt ja insener. Tema järelevalve all hakati ehitama uut Uspenski peakirikut ja esimest suurtükivalamistehast Venemaal. Ojakese Neglinnaja kaldal, kus praegu kulgeb Suurtüki tänav, alustas varsti tööd „suurtükiõu"; selle lähedusse tekkis agul, kus elasid tehase sepad, kellest on nime saanud tänav Kuznetski Most (Sepa tänav, Sepa tänava sild). Moskvas hakati valmistama ka püssirohtu suurtükkide jaoks. Kui kaks Vene asjatundjat maakide alal avastasid põhjas, Petšoora lähedal, hõbeda ja vase leiukohad, siis hakati sellest maagist sulatama metalli ja müntima uut raha. Riigivaranduse alalhoiuks ehitati eriline kivihoone.

Kremli ümber ehitati uued kivimüürid. Need Kremli müürid on säilinud meie ajani. Ainult Moskva tornide imeilusad kuplid, millel nõukogude võimu ajal sätendavad rubiinpunased tähed, ehitati juurde XVII sajandil. Kremli ehituste hulgas paistis eriti silma suurepärane uus vürsti palee. Selle avaras võlvitud saalis — Granovitaja palatas (väljastpoolt on saal vooderdatud kanditud kividega) — võeti pidulikel puhkudel vastu välismaa saadikuid.

Moskvat külastanud välismaa turistid jutustasid hämmastusega hiiglasuurtest ehitustöödest pealinnas ja Moskva valitseja rikkusest ning võimsusest.

Tehes kokkuvõtet Ivan III poliitilistest edusammudest kirjutas Marx:

„Oma valitsemise algul oli Ivan III (1462—1505) ikka veel tatarlaste maksualune: tema võimu ei tahtnud veel ikka tunnistada osastis-vürstiriigid; põhjas võimutses Vene vabariikide pea — Novgorod; Poola-Leedu riik püüdis vallutada Moskoovia; lõpuks ei pannud relvi käest ära Liivi ordurüütlid. Valitsuse lõpul näeme Ivan III istumas täitsa iseseisval troonil, käsikäes viimase Bütsantsi keisri tütrega; näeme Kaasanit tema jalgade ees, näeme Kuld-hordi jäänuseid tolknemas tema õukonnas; Novgorod ja teised Vene vabariigid on alistunud; Leedu on oma piiride poolest kärbitud ja tema kuningas on kuulekas tööriist Ivani kätes; Liivi rüütlid on purustatud. Hämmastunud Euroopa, kes Ivan III valitsemise algul vaevalt teadis Leedu ja tatarlaste vahele kokkusurutud Moskoovia olemasolust, oli rabatud, kui tema idapiiril ilmus ootamatult määratu suur Impeerium."

Ivan III ja hiljem tema poja Vassili III ajal oli põhiliselt lahendatud ajalooline ülesanne feodaalse killunemise hävitamisest ja vene maade koondamisest ühtseks riigiks.

Edasist võitlust Vene riigi tugevdamise ja laiendamise eest juhtis Ivan III pojapoeg Ivan Groznõi.

2. IVAN IV RIIGITEGELASENA JA VÄEJUHINA

Vene riik loodi rasketes ja keerulistes tingimustes. Mongolitatari ike oli langenud, kuid selle tagajärjed andsid end ikka veel tunda. Mongolite-tatarlaste vägivaldne sissetung lahutas Venemaa enam kui kaheks sajandiks Euroopast. Viimase sajandi jooksul aga toimusid seal suured ja tähtsad muutused. Kestis edasi kaubanduse ja linnade tõus. Intensiivselt arenes käsitöö. Eriti kiire oli Itaalia linnade arenemine. Lääne-Euroopas ja Itaalias hakkas XIV—XVI sajandil arenema kodanlik kultuur, mis püstitas loosungi antiikse (vana-kreeka ja vana-rooma) teaduse ja kunsti taassünnist. Seepärast hakati kogu seda ajajärku nimetama renessansi- (taassünni-) ajastuks. Ta kinkis maailmale suurimate kirjanike — Dante, Petrarca, Boccaccio — teosed; ta rikastas maailma skulptuuri ja maalikunsti ülemaailmsete klassikute — Leonardo da Vinci, Raffaeli, Michelangelo jt. — geniaalsete teostega.

XV sajandi keskel leiutati trükikunst. Varem paljundati raamatuid käsitsi. Trükikunst etendas tohutu suurt osa kogu maailma kultuuri arenemises.

Lähenes feodaalse killunemise lõpp kogu Euroopas. Kuningavõim hävitas väikesed feodaalriigid ja tugevnes kiiresti. Prantsusmaal, Austrias, Rootsis ja teistes riikides hakkas pikkamisi kujunema monarhide ehk isevalitsejate ainuvõim. Mitte millegagi piiratud ühe monarhi võimu hakati nimetama absoluutseks monarhiaks ehk absolutismiks. Nii tekkisid XV—XVI sajandil Euroopa eesrindlikes maades tsentraliseeritud feodaalsed monarhiad. Ainult Itaalias ja Saksamaal puudus veel ühtne, kogu maad hõlmav kuningavõim. Saksamaa oli killustatud mitmesajaks väikeseks feodaalvalduseks.

Selline oli üldine olukord Lääne-Euroopas, kui toimus Vene riigi ühinemine Moskva ümber. Hoolimata suurtest edusammudest välispoliitikas jäi tema rahvusvaheline seisund kõikuvaks ja kartustäratavaks. Ehkki tatari-mongoli ülemvõim oli kukutatud, ähvardasid siiski Kuld-hordi varemeil tekkinud Kaasani, Nogai ja Krimmi khaaniriik oma röövretkedega endist viisi Vene riigi ida- ja lõunapiire. Läänepiiril jäi Vene riigile endiselt vaenulikuks Poola-Leedu riik, kes oli hõivanud valgevenelaste ja ukrainlaste asustatud maad. Loodepiiril tugevnes Rootsi, kes ei loobunud oma nõudlustest Novgorodi suhtes.

Baltikumis ajas edasi Vene riigi vastase vaenu poliitikat Venemaa põlisvaenlane saksa rüütlite Liivi Ordu. Nõrgestatud ja kaotanud võimaluse üritada uut sõjalist kallaletungi Venemaale, püüdis ta blokeerida Vene riiki, tõrjudes viimast Läänemerest eemale ja isoleerides teda suhtlemisest Lääne-Euroopaga.

Suuri raskusi tuli noorel Vene riigil läbi elada ka sisemaal.

Ehkki osastisriigid olid kogutud ühtseks riigiks, elas igaüks neist siiski omaette, isoleeritud elu. Endised osastisvürstid astusid küll Moskva valitseja teenistusse, kuid oma pärusmaades pidasid nad endist viisi end täisõiguslikeks valitsejaiks: neil oli oma sõjavägi, nad jagasid maid tasuks teenistuse eest, mõistsid kohut ja määrasid karistusi.

Majanduslikus ja poliitilises elus säilitasid nad feodaalse killunemisajastu vana korra. See kõik pidurdas ühtse Vene riigi ülesehitamise tööd.

Aastal 1533 suri Ivan III poeg suurvürst Vassili III. Tema väike poeg ja troonipärija Ivan oli kõigest 3 aastat vana. Riiki hakkas valitsema ta ema Jelena Glinskaja. Aprillis 1538, kui Ivan IV ei olnud veel 8 aastat vana, suri äkitselt ta ema. Räägiti, et ta oli

mürgitatud bojaaride Šuiskide poolt. Bojaaride keskel puhkes vihane võitlus võimu pärast. Riigivara kanti laiali, rahvas riisuti paljaks.

Võimulolijad bojaarid ei häbenenud ka alaealist suurvürsti. Ta kasvas üles ilma igasuguse järelevalveta. Poisike oli verise vägivalla ja selle halastamatu arveteõiendamise pealtnägijaks, mis toimus võimu pärast võitlevate bojaaride keskel nende vastaste kallal.

1547. aastal, saanud 16 aastat vanaks, võttis Ivan IV pidulikult endale tsaaritiitli. Kuid ta valitsemise algus oli kurb. Moskvas puhkesid tulekahjud. Isegi tsaari perekond oli sunnitud lahkuma põlevast Kremlist ja siirduma Vorobjovo mägedele. Rahvas süüdistas bojaare Moskva süütamises. Täis metsikut viha sööstsid Moskva elanikud Kremli paleedesse ja surmasid palju bojaare. Mitmes kohas riigis toimusid rahva ülestõusud suurbojaaride ja asevalitsejate omavoli vastu. Noor tsaar oli sügavasti vapustatud 1547. aasta sündmustest.

Ivan IV sai aru, et on vaja tõsiseid muudatusi riigi valitsemise korras. Ta võttis endale uued nõuandjad: mitte väga nimeka, kuid targa Aleksei Adaševi, mõjuka tsaarikoja preestri Silvestri jt. See valitsev rühm sai nimeks „valitud raada", s. o. valitud meeste nõukogu. Selle hulka kuulusid suurbojaaride esindajad, kes said aru, et aadlile on vaja teha mööndusi. „Valitud raada" kavastas laialdase uuenduste programmi riigivalitsemise, kohtupidamise, finantsi ja sõjaväe alal. Programm koostati teenistuslaste — väikeste aadlikemõisnike — survel. Nende nõudmised olid formuleeritud andeka aadlikirjaniku Ivan Peresvetovi nn. „palvekirjades" („tšelobitnõje"). Süüdistades bojaare, kes „rikastuvad ja laisklevad", soovitas Peresvetov tsaaril koondada kogu võim enda kätte. Ta tegi ettepaneku kaotada ametikohaõigus ja „toitmised", koguda kõik riigitulud tsaari laekasse ja luua uus, alatine sõjavägi.

Aastal 1551 kutsus tsaar kokku kirikukogu, millest võtsid peale vaimulike osa „vürstid, bojaarid ja sõjamehed". Seal kinnitati kiriku maaomandi- ja kohtupidamisõigus. Koosolekul kinnitati uus „Sudebnik" (seadustik), mis korraldas kohtumõistmist. 1555. aastal kaotati ära „toitmised". Elanikkond, kes varem „toitis" mitmesuguseid ametiisikuid, maksis nüüd tsaari laekasse erimaksu, millest tasuti palk endise „toitmise" arvel. Järgmisel aastal määrati kindlaks maade jagamise kord aadlikele tasuks nende sõjateenistuse eest.

50-ndate aastate alguses teostas Ivan IV reformi sõjaväes. Teenistuslaste sõjaväekohustus algas 15. eluaastast ja kestis surmani. Organiseeriti „tulelöögiga" väeüksused ehk streletside armee. Stre-

letside relvastuseks olid musketid, pikad ja rasked sileda rauaga püssid. Streletside polkudel olid ka suurtükid. Streletside armee moodustas jalaväe, kuna ainult Moskva ratsusulaste polk, mis oli organiseeritud tsaari isikliku julgeoleku kaitseks, oli ratsaväepolguks.

Streletside armee komplekteeriti talunikest ja linlastest, kes „olid sihvakad, noored ja uljad". Kõik streletsid said rahapalka. Nad olid riietatud pikkadesse eri värvi kuubedesse — igal polgul oli oma värvus. Moskvas ja teistes suurlinnades olid streletsid majutatud erilistes streletside linnaäärsetes asundustes (slobodaas). Streletside armee loomine pani aluse Venemaa regulaarsele sõjaväele. Sel oli suur tähtsus Vene riigi kaitsevõime tõstmises ja julgeoleku kindlustamises.

Idas ähvardasid seda julgeolekut Kuld-hordi jäänused — Kaasani ja Astrahani khaaniriik. Nad sulustasid Moskva kaupmeestele hõlpsa tee Volga kaudu Kaspia merele ja Kesk-Aasiasse ning takistasid ligipääsu Uuralile ja karusnahkade poolest rikkale Siberile. Tatari ratsanike salgad tungisid Vene piiriäärsetesse maadesse ja viisid kaasa tuhandeid vange, et need hiljem orjadena maha müüa. Kaasani ja Astrahani khaaniriik seisid võimsa Türgi sultani kaitse all. Võitlus selliste kardetavate naabritega algas juba Ivan III ja Vassili III ajal, lõppes aga alles Ivan IV ajal. Aastal 1552 läks ta Kaasani vastu suure armeega, milles oli 150 000 meest. Algas kestev linna piiramine. Nii päeval kui öösel tulistati Kaasanit 150 suurtükist. Siis käskis tsaar linna müüride alla kaevata õõnestused, paigutada sinna püssirohutünnid ja lasta müürid õhku. See oli uus võte sõjatehnikas.

Kaasani khaaniriik vallutati ja liideti a. 1552 Vene riigi külge. 1556. aastal alistus ilma vastupanuta Astrahan.

Kaasani ja Astrahani khaaniriigi ühendamine Venemaaga viis peaaegu lõpule vene rahva eduka võitluse Kuld-hordiga ja kindlustas Vene riigi idapoolsed piirid. Aadlikud võisid nüüd saada uusi maid ja küllaldaselt pärisorje. Moskva kaupmeestele avanesid soodsad veeteed Volga ja Kama jõel. Nendele olid avatud avarad võimalused kaubitsemiseks rikaste Kesk-Aasia, Siberi, Pärsia ja India maadega.

Varem tatarlaste alla kuulunud Volga-äärsed rahvad kuulusid nüüd Vene riigi kodakondsusse. Tõmmates oma koosseisu mitmevenelasi, muutus Vene riik paljurahvuseliseks riigiks.

Ivan IV ülesandeks oli muuta Venemaa võimsaks Euroopa riigiks. Majanduslikud ja sõjalised huvid nõudsid tihedamat läbikäimist Vene riigi ja Lääne-Euroopa vahel. Edaspidiseks tugeva ja

sõltumatu Vene riigi eksisteerimiseks oli tarvis väljapääsu merele. Venele kuulus aga ainult kaugel põhjas Valge mere rannik. Välismaalastega kaubitsemiseks oli sinna ehitatud Arhangelski linn.

Kaubanduslik käive välismaaga Valge mere ja Põhja-Jäämere kaudu, mis suure osa aastast seisid jääkatte all, ei vastanud enam Venemaa kasvavaile vajadustele. Vene riigi edasilükkamatuks ja eluliselt hädatarvilikuks ülesandeks osutus Liivi Ordult Läänemere ranniku taasvallutamine, mida Venemaa oli takistamatult kasutanud kuni XIII sajandini.

Jaanuaris 1558 ületasid Vene väed Liivimaa piiri. Kohe selgus nende sõjaline paremus: Vene armee, varustatud tulirelvadega, hõivas ilma suurema vaevata keskaegseid linnu ja losse. Liivimaa linlased ja talupojad, välja kurnatud kiskjalike saksa röövrüütlite poolt, toetasid Vene vägesid.

Vene võidukaist relvadest ehmunud saksa rüütlid hakkasid avalikult Liivimaad osade kaupa maha müüma; ta jaotati Poola, Leedu, Rootsi ja Taani vahel.

Nüüd tuli Ivan IV-l sõdida mitme tugeva riigiga. Sõda venis pikale ja avaldas rasket mõju Vene riigi siseoludele. Venemaaga sõdisid veel Türgimaa ja Krimmi khaaniriik, kes püüdsid Venelt ära võtta Volgamaad.

Aastal 1571 korraldas Krimmi khaan Devlet-Girei röövretke Moskva, põletas linna maha ja viis vangidena kaasa suure hulga elanikke. Samal ajal hakkasid intensiivsemalt Moskva vastu võitlema Poola ja Leedu, kes a. 1569 ühinesid üheks Poola-Leedu kuningriigiks — Rzeczpospolita Polskaks. Uus Poola kuningas Stephan Bátory organiseeris Saksa, Ungari ja Poola palgasõdureist sõjaväe ja alustas uuesti sõda Vene riigiga. Enam kui 20 aastat kestnud Liivi sõjast kurnatud Venemaal tuli üheaegselt sõdida kahe värske ja tugeva vastasega — Poola ja Rootsiga. Sellest hoolimata panid Vene väed rohkearvulistele vaenlastele visalt vastu. Eriti kangelaslikuks kujunes Pihkva kaitsmine sügisel 1581. Pihkva all langes paremik Stephan Bátory armeest ja seejärel alustas ta läbirääkimisi vaherahu asjus. Läbirääkimiste tulemusena oli Ivan IV sunnitud loobuma kõigist vallutustest Liivimaal. Vene linnad Jaama (Jam), Koporje ja Ivangorod (Jaanilinn, Narvas) loovutati Rootsile. Hoolimata neist kaotustest oli Liivi sõjal suur tähtsus: see oli Venemaa esimene katse taasvallutada endale väljapääs merele.

Ebaõnn sõjas Läänemere ranniku pärast oli suurel määral seotud bojaaride reetlikkusega. Reeturid, kes seisid kõrgetel kohtadel riigivalitsuses või sõjaväes, põgenesid Leedumaale rühmade kaupa või üksikult ja teatasid vaenlastele riigi- ja sõjasaladusi. Reeturiks

õsutus ka tsaari sõber, vürst Andrei Kurbski, kes oli üheks Vene väepealikuks Liivimaal. Et oma maid maksustamise eest varjata, jagasid suurmaaomanikud-bojaarid neid kloostritele, kel olid suured eesõigused. Sõja ajal, millal nõutakse suuri rahalisi kulutusi, õõnestasid feodaalse kõrgkihi sellised teod riigi sõjalist jõudu. Lisaks sellele ajasid suurnikest vojevoodide hooletus ja nende omavoli tihti nurja tsaari head sõjaplaanid ja tõid sõjas kaotusi. Umbusaldades bojaare ei tundnud tsaar end julgena isegi mitte oma pealinnas. Seepärast otsustas ta ajutiselt siirduda väljapoole Moskvat ja ümbritseda end ustavate inimestega — oma mõtteosaliste ja truude kaitsjatega.

Pühapäeval, 3. detsembril 1564, lahkus tsaar äkitselt Moskvast koos oma perekonnaga. Ta võttis kaasa kogu riigikassa, prikaaside teenistujad ja aadlikest väljavalitud väesalga täies relvastuses. See oli korrapärane sõjavägi, mille jõule toetudes otsustas Ivan IV anda otsustava hoobi bojaaridele. Tsaar jäi peatuma Moskva lähedal Aleksandrovskaja Slobodaas, mis oli tugevasti kindlustatud, kivimüüridega piiratud. Siin tundis tsaar end julgena.

Slobodaast saatis tsaar metropoliidile kirja, milles ta süüdistas bojaare, kõrgemaid vaimulikke ja prikaasi teenistujaid kõigis riigis ettetulnud korratustes. Kirjale oli lisatud bojaaride reetmiste loetelu. Teises kirjas, mis oli adresseeritud linlastele, teatas Ivan IV, et temal rahva vastu „mingit viha ei ole".

Tsaari ärasõit tekitas riigis „suure üllatuse". Kaupmehed ja teised linlased teatasid oma truudusest tsaarile ja valmisolekust karistada reeturlikke bojaare. Prikaaside teenistujad põgenesid kabuhirmus laiali. Ehmunud bojaarid ja vaimulikud olid pea kaotanud. Rahva nõudel saadeti kõige lugupeetavamad isikud riigis Moskva esindajaina Aleksandrovskaja Slobodaasse, et paluda tsaari tulla tagasi Moskva. Tsaar võttis saatkonna armulikult vastu, kuid nõudis, et tal „lubataks karistada reetureid, kes on teda ära andnud ja ei ole kuulekad olnud, mõningad hukata ja nende varandus konfiskeerida (ära võtta), et tal lubataks asutada riigis opritšnina omaette õukonna ja kogu valitsemisaparaadiga". Kõik tsaari tingimused võeti vastu ja tsaar naasis Moskvasse.

Kogu maa jagas Ivan IV kahte ossa. Ühe neist nimetas ta opritšninaks, sõnast „opritš" (eriline), teise maiskonnaks (zemštšina). Maiskonna üle valitses Bojaaride Nõukogu, opritšnina aga moodustas tsaari isikliku valdkonna. Opritšnina valdusse kuulusid paremad, riigi keskuses asuvad maad. Opritšnina maa-alalt aeti ära kõik vürstid ja bojaarid; nende pärusmaad võeti „valitseja käsutusse". Maaomanikele anti asemele uued maatükid kaugetel ääre-

maadel ja hoopis väiksemad kui olid nende pärusmaad. Endised bojaaride pärusmaad jagati nüüd väikeaadlikele. Väike- ja keskmõisnikest lõi Ivan IV endale tuhandemehelise salga, kes vandega tõotas teda teenida tõe ja õigusega. Neid hakati nimetama opritšnikuiks. Opritšnikud kandsid eririietust, kuld- ja hõbeniitidega läbi õmmeldud. Sadula külge olid riputatud koera pealuu ja luud selle märgiks, et opritšnikud truude penidena purevad valitseja vaenlasi ja pühivad reetmise Venemaalt välja.

Opritšnina, mis laostas suurmaaomanikke, nõrgendas majanduslikult ja poliitiliselt feodaalseid ülikaid. Isevalitsuse toeks sai uus rohkearvuline kiht väikemaaomanikke-mõisnikke.

Oma poliitilisi vastaseid — bojaare — kohtles Ivan IV väga julmalt. Seetõttu sattus ta ajalukku „Groznõi" (Range) nime all. Kuid julmus ei olnud Ivan IV isiksuse ainulaadseks omaduseks. Tuleb meeles pidada, et ta elas karmil murrangu-ajastul. Üleminekuga feodaalselt killustatuselt absoluutse monarhia juurde kaasnesid nii Prantsusmaal Louis XI ajal kui ka Inglismaal Tudorite ajal ja Rootsis Eerik XIV ajal vana korra pooldajate hukkamine ja julmad arveõiendamised. Ent see üleminek oli tarvilik ja kasulik nende riikide edasiseks arenguks. Seepärast oli progressiivne tähtsus ka opritšninal kui võitlusvahendil nende vastu, kes pidurdasid Vene riigi üleminekut eesrindlikumate eluvormide juurde.

Sellal kui läänes Vene väed raiusid lahinguväljal endile teed mere äärde, tungisid idas energilised ja ettevõtlikud vene inimesed Uurali taha, sügavale Siberisse. Kaupmehed, kes äritsesid siin karusnahkadega, rikastusid kiiresti. Niisuguste rikastunud kaupmeeste hulgas olid eriti tuntud kaupmehed Stroganovid. Nad hõivasid rohkesti maid Uurali mägedes ja ehitasid sinna suured soolatööstused. Oma valduste kaitseks olid Stroganovid ehitanud ka mõned väikesed kindlused, olid muretsenud suurtükke ja hakkasid palkama oma teenistusse sõjamehi, kõige sagedamini Doni kasakaid. Kasakaiks hüüti tollal vabu inimesi, kes elasid Doni-äärsetes steppides, Vene riigi ja Krimmi-hordi vahel.

XVI sajandi lõpul tõusis kasakate arv Doni ääres suuresti. Julgemad ja aktiivsemad neist siirdusid Volga ja Uurali jõele. Nende hulgas oli ka Doni atamani Jermak Timofejevitši väesalk, kes astus Stroganovide teenistusse. Aastal 1581 anti Jermakile relvi, laevu ja raha ning ta saadeti sõjateele Siberisse, kus sel ajal valitses tatari khaan Kutšum, kes ei tunnistanud end Moskva alamaks. Tulirelvadega varustatud kasakad vallutasid kerge vaevaga Siberi khaaniriigi. Kutšum jättis lahinguta maha oma pealinna Iskeri ja taandus koos oma hordidega steppi. Kasakad jäid talv-

korterisse. Jermak läkitas saadiku Moskva, teatades Siberi vallutamisest ja paludes abiväge. Kuid Ivan IV, kel oli parajasti käimas Liivi sõda, ei saanud õigel ajal abi anda. Ühel tormisel ööl, kui kasakad ei oodanud kallaletungi ja oma laagris rahulikult magasid, ründas neid Kutšum ja surmas neist paljud. Tatarlastest sisse piiratud, püüdis Jermak kaldalt paati hüpata, kuid komistas ja uppus Irtõši jõkke.

Pärast Jermaki hukkumist lahkusid kasakad Siberist. Tsaar, olles veendunud, et Siberi khaaniriigi võib kergesti vallutada, saatis Siberisse oma väeosad. Tsaari vojevoodid ehitasid Toboli jõele Tobolski kindluse. Kutšumi sõjavägi purustati ja Siberi khaan ise, taandunud steppi, jäi teadmata kadunuks. Lääne-Siberi rahvad tunnistasid end Vene tsaari alamaiks.

3. VENE KULTUUR VENE RIIGI RAJAMISE AASTAIL

Vene (suurvene) rahva poliitilise ühtsuse lõpuleviimine ja üldvene keele kujunemine soodustasid üldvene kultuuri tekkimist. Feodaalse killunemise ajajärgul olid igal maakonnal oma kultuurilised iseärasused ning erinevused ja oma kõneviis ehk murrak. Kuid vene maade ühinemise järel hakkasid need erinevused kaduma. Tekkis ühtne Vene rahvuskultuur. Selle keskuseks oli Moskva, selle organiseerijaiks eesrindlikud vene inimesed, kes võitlesid tsentraliseeritud Vene riigi loomise eest.

Aastal 1564 ilmus esimene trükitud raamat. See oli kirikuraamat „Apostol" (Apostlite Tegude Raamat). See oli trükitud ilusate slaavi kirjatähtedega — „polu-ustavis" — ja oli kaunistatud päisvinjettide ja kujukestega. Paber oli pärit Prantsusmaalt, sest oma paberit hakati Venes valmistama alles XVII sajandil.

Esimese Vene trükikoja organiseerijaiks olid „Moskva trükkal" Ivan Fjodorov ja valgevenelane Pjotr Mstislavets (pärit Mstislavli linnast). Esitrükkijad olid meistrid omal alal, kuid trükikunsti laialt välja arendada neil ei õnnestunud. Reaktsioonilised vaimulikud nägid raamatute trükkimises „suurt ketserlust" (kõrvalekaldumist ristiusust) ja hakkasid trükkijaid taga kiusama. Fjodorov ja Mstislavets lahkusid kibeda tundega Moskvast ja jätkasid oma tegevust Leedus ning Lääne-Ukrainas. Siin, Vilniuses ja Lvovis, olid nad esimesteks slaavikeelsete raamatute trükkijateks. Moskvas jätkasid Ivan Fjodorovi tegevust vene trükimeistrid Nikifor Tarassijev ja Andronik Neveža. 1568. aastal ilmus nende poolt trükis uus raamat. Ivan Groznõi soosis trüki-

kunsti ja asutas endale peagi Aleksandrovskaja Slobodaas trükikoja.

XVI sajandil oli Venes mitu silmapaistvat kirjanikku. Nad koondusid metropoliit Makari ümber, kes oli kõrgestiharitud isik. Metropoliit Makari juhtimisel koostati hiiglateos „Vaimulik Lugemisraamat" („Tšetji-Minei"). See teos koosnes 12 paksust köitest ja tema koostamine kestis üle 20 aasta. Lugemismaterjal oli kuude viisi ära jaotatud. Eri aegadel ilmunud vaimulik kirjandus oli neisse „kuuraamatuisse" kokku kogutud.

Teiseks tähtsaks teoseks XVI sajandil oli „Tsaari suguvõsa raamat", mille koostamisest võttis samuti osa metropoliit Makari. Selles käsiteldi Vene ajalugu vürstide ja metropoliitide „jadakonna" järgi. Selles raamatus rõhutati ideed Moskva suurvürstide isevalitsusliku võimu päritavusest „esimeste Kiievi vürstide" ajast kuni tsaar Ivan Vassiljevitš Groznõini — „kogu Venemaa isanda ja isevalitseja ning paljude teiste rahvaste ja riikide vallutaja" ajani.

XVI sajandi hiilgavate kirjanike hulka kuuluvad Ivan Groznõi ja tema poliitiline vastane Andrei Kurbski. Viimane pages Leetu ja saatis sealt tsaarile läkituse, milles ta püüdis oma reetmist õigustada. Kaitstes bojaaride huve süüdistas Kurbski Groznõid selles, et viimane oma isevalitsusega „muutis Venemaa vanglaks" ja andis paremad inimesed „verejanuliste" ja „röövlite" kätte. Groznõi kaitses isevalitsust, nähes selles ainsat väljapääsu Venemaale. „Kes suudab sõdida vaenlastega, kui riik käristatakse tükkideks kodusõdades?" kirjutas ta Kurbskile. Groznõi ja Kurbski kirjavahetus on kirglik ja terav kokkupõrge kahe erisuguse arvamise vahel selle üle, millised oleksid pidanud olema tolleaegse Vene riigi osatähtsus ja ülesanded.

Kujukaks mälestusmärgiks Vene ühiskonna elust-olust ja kommetest Ivan Groznõi ajastul on „Domostroi". See sisaldab üksikasjalisi õpetusi, kuidas tuleb elada, kuidas käituda seltskonnas, kuidas kasvatada lapsi, kuidas kohelda naist. See oli kõige populaarsem raamat XVI sajandi kirjaoskajate keskel.

Sellest ajast on pärit Vene rahvusliku kunsti tähelepanuväärsed mälestusmärgid. Vene ehituskunsti suurteoste hulka kuulub nn. „kuppelkirik". Selle stiili näidiseks on Moskva läheda! Kolomenskoje külas asetsev Voznessenije (Taevamineku) kirik (ehitatud a. 1532), mida prantsuse helilooja Berlioz nimetas „imede imeks". „Ma olen näinud," kirjutas ta, „Strasbourgi katedraali, mida on sajandite jooksul ehitatud, ja olen seisnud Milaano katedraali läheduses, kuid peale külgekleebitud ilustuste ei ole ma

näinud midagi muud. Siin aga seisis minu ees tervikluse ilu. Ma võpatasin. See oli salapärane vaikus ja täiuslike vormide ilu kooskõla. Ma nägin mingisugust uut arhitektuuri liiki. Ma nägin tungi kõrgusse ja seisin kaua, sügavasti hämmastunud."

Samasuguseks „imede imeks" on teine „kuppelkirik" — Vassili Blažennõi (Õndsa Vassili) peakirik Punasel väljakul Moskvas. See peakirik ehitati a. 1556—1560 vene arhitektide — Pihkva meistrite Postnik Jakovlevi ja Barma — poolt. Vassili Blažennõi kirikut kroonib 8 kuplit, mis ümbritsevad keskset üheksandat kuplit. Oma avarusest hoolimata tekitab kirik mulje haruldasest kergusest ja elegantsist. Ta on vene kunsti suurepärane mälestusmärk.

IV PEATÜKK

Vene ja Ukraina rahva võitlus poola panidega. Ukraina liitmine Venemaaga

1. VÄLISMAISE INTERVENTSIOONI PURUSTAMINE XVII SAJANDI ALGUL. MININ JA POŽARSKI

Aastal 1584 suri Ivan IV. Tsaariks sai ta poeg — haiglane Fjodor Ivanovitš. Ta jättis riigi valitsemise oma naisevenna, mittetähtsa, kuid energilise ja targa bojaari Boris Fjodorovitš Godunovi hoolde. 1598. aastal suri Fjodor Ivanovitš. Mõni aasta varem (a. 1591) oli Uglitšis hukkunud Groznõi viimane poeg, alaealine tsareevitš Dimitri.

Rahva keskel liikusid jutud, et tsareevitš Dimitri oli tapetud Boris Godunovi korraldusel. Kuid aadlikud ja kaupmeeskond toetasid Borisi ja valisid ta Moskva tsaariks.

Tsaar Boris jätkas Ivan Groznõi tegevust, püüdes tugevdada Vene riigi sisemist ja välispoliitilist olukorda, kuid sellise poliitika teostamine põrkas suurte raskuste vastu, mida Venemaa sel ajal üle elas.

XVI sajandi lõpul teravnesid klassivastuolud Vene riigis erakordselt. Mõisnikud, kes olid suurendanud oma maavaldusi, hakkasid veel enam talupoegi ekspluateerima. Aastast 1581, veel

Ivan IV ajal, kaotati jüripäev (esialgu ajutise määrusega). Karistusega ähvardades keelati talupoegadel oma peremehi maha jätta. Siis tekkiski kibe ütlus: „Säh sulle, eideke, jüripäev!“

Juba Ivan Groznõi käsul hakati koostama maksuobjektide katastreid, millesse kanti talupoegade-maksukohuslaste nimed. Aastal 1597 anti seadus, mille järgi mõisnikud võisid põgenenud talupoegi otsida ja neid endisse elukohta asundada ka siis, kui põgenemise momendist oli möödunud juba 5 aastat.

Talupoegi põgenes massiliselt oma mõisnike juurest. Puhkesid ülestõusud mõisnike vastu. Talupoegade rahulolematus kasvas eriti seoses suure ikaldusega a. 1601—1603. Kogu riigis algas kohutav nälg. Inimesed sõid koeri, kasse, isegi rotte. Toideti end puukoore ja -juurtega. Näljaste salgad hulkusid maal ringi. Paljud bojaarid ja mõisnikud keeldusid oma talupoegi toitmast ja talupojad jooksid laiali. Stiihiliselt tekkisid salgad, kes riisusid bojaare, aadlikke ja kaupmehi. Osa talupoegi põgenes Donimaale ja Ukrainasse, kuhu kogunesid vabad põgenikud, kes ei olnud rahul pärisorjusliku korraga.

Bojaarid hakkasid levitama kuuldusi, et kõik hädad on põhjustanud tsaar Boris, ja et peatselt tuleb Venemaale tagasi õige tsaar, imekombel pääsenud Ivan Groznõi poeg tsareevitš Dimitri. Neid kuulujutte toetasid Poola ja Rootsi valitsejad, kes olid ühenduses äraandjate-bojaaridega. Nad toetasid valetsaari — põgenenud munka Grigori Otrepjevi, Poola vürsti Wišniowiecki sulast, kes nimetas end tsareevitš Dimitriks. Mõni aeg varjas Vale-Dimitri end Sandomiri vojevoodi Jüri Mniszeki lossis, kust ta toimetati Poola kuninga Sigismund III juurde. Kevadel 1604 võttis kuningas ta vastu, tõotas talle anda salajast toetust ja lubas valetsaaril värvata sõjamehi Poola šlahta hulgast. Vale-Dimitri võttis vastu katoliku usu ja nõustus alistama vene rahvast rooma-katoliku kirikule. Kuningale lubas ta anda Smolenski ja Tšernigovimaa, oma tulevasele naisele Marinale aga ja tema isale Jüri Mniszekile — Novgorodi ja Pihkva.

Sügisel 1604 läks Vale-Dimitri koos 4000-mehelise Poola väesalgaga Kiievi lähedal üle Dnepri. Sellal arenesid kogu Ukrainas mõisnike rõhumisest kurnatud talupoegade ja kasakate rahutused. Vale-Dimitri salgaga ühinesid paljud ülestõusnud talupojad, petetuina tema lubadustest säilitada „kogu õigeusk rahus, vaikuses ja õnnelikus elus“.

1605. aasta aprillis suri äkitselt Boris Godunov. Tsaariks kuulutati tema noor poeg Fjodor. Kuid bojaarid tapsid Fjodor Borissovitši ja nõustusid tunnistama tsaariks Poola käsilast. Juunis

samal aastal, leidmata vastupanu, marssis Vale-Dimitri koos oma sõjaväe ja poolakatega Moskva. Vene riigi pealinnas talitasid poola panid nagu võidetud maal. Nad lubasid endile igasugu ulakusi. Vihaleaetud moskvalased tõusid poola šlahtitšite vastu üles 17. mail 1606. Katsudes end päästa rahva viha eest, hüppas Vale-Dimitri aknast välja, kuid tabati ja tapeti sealsamas. Nii lõppes sel korral Poola panide katse vallutada Vene riik. Niipea kui ülestõusnud rahvas oli oma arved valetsaariga õiendanud, ruttasid bojaarid rahva ülestõusu vaigistama mitmesuguste valelubadustega. Tsaariks kuulutasid nad ülikate-bojaaride hulgast Vassili Ivanovitš Šuiski. Kuid Šuiski ajal rahva olukord ei paranenud. Bojaarid haarasid nagu varemgi endile paremad maad ja tõid väevõimuga tagasi ärajoosnud talupoegi, muutes nad pärisorjadeks.

Suvel 1606 algas suurem talupoegade ülestõus. Selle eesotsas seisis rahvajuht Ivan Bolotnikov. Noores eas oli ta bojaari ori, kuid põgenes kasakate juurde Donimaale. Sõjas tatarlastega sattus Bolotnikov vangi ja müüdi Türgimaale. Türgi vangipõlvest õnnestus tal põgeneda. Bolotnikov läbis mitmeid Euroopa maid ja jõudis lõpuks Vene piirini parajasti sel hetkel, millal Põhja-Ukrainas algas ülestõus Šuiski vastu. Asunud talupoegadest armee etteotsa, jõudis Bolotnikov oktoobris 1606 Moskva alla ja hakkas linna piirama. Detsembri algul atakeerisid tsaari väed Bolotnikovi laagrit Kolomenskoje küla juures Moskva all. Kui lahing oli täies hoos, läksid Rjazani aadlikud, kes alguses olid ühinenud Bolotnikoviga, Šuiski poole üle. Aadlike reetmine kergendas tsaari vägedel võidu saavutamist talupoegade armee üle. Bolotnikov taganes Kaluga alla ja hiljem Tuulasse. Neljakuulise piiramise järel vallutasid tsaari väed Tuula. Bolotnikov võeti kinni ja saadeti Kargopolisse. Siin torgati tal silmad peast ja siis uputati ta. Tsaar Šuiski käskis kolm päeva helistada kirikukelli bojaaride võidu puhul ülestõusnud talupoegade üle. Talupoegade sõda Venes oli stiihiline, organiseerimata liikumine, mil puudus kindel programm ja tegevusplaan, ja ta lõppes lüüasaamisega.

Bolotnikovi ülestõus langes ajaliselt kokku välismaise interventsiooni algusega Venes. Poola ja Rootsi feodaalid levitasid kuulujutte, nagu oleks Dimitri eluga pääsenud ja tulevat jälle Moskva peale. Ilmus Vale-Dimitri II. Keegi ei teadnud, kes ta on ja kust pärit. Poola kuningas andis talle sõjaväe ja raha. 1608. aasta suvel jõudis Vale-Dimitri II Moskva alla ja hõivas Tušino küla, muutes selle oma kindlustatud laagriks. Sellest ajast peale hakkas rahvas teda nimetama „Tušino tsaariks" või „Tušino vargaks". Olukord

riigis oli kõikuv. Osa Moskva bojaare ja aadlikke hakkas siirduma Tušino laagrisse. Mõned käisid mitu korda üle — Moskvast Tušinosse ja tagasi. Rahvas nimetas neid „Tušino ülejooksikuiks". Tsaar Vassili Šuiski ei suutnud omal jõul toime tulla Vale-Dimitri II vägedega ja kõikjal levinud rahva ülestõusudega. Ta pöördus abipalvega Rootsi kuninga poole ja sõlmis temaga sõjalise liidu, andes Rootsile abi eest tasuks Läänemere-äärsed maad. Rootsi väesalk ja Vene väed tsaari õepoja Skopin-Šuiski juhtimisel suundusid Moskva poole.

Kui Poola kuningas sai teada rootslaste abist Vassili Šuiskile, alustas ta kohe avalikku sõda Venemaaga. Sügisel 1609, sõda kuulutamata, ületas Poola kuningas Sigismund III Vene riigi piiri ja alustas Smolenski piiramist. Smolenski kaitsjad võitlesid kangelaslikult ja pidasid hulk aega kinni Poola röövvallutajaid. Kuningas Sigismund, astunud salaläbirääkimistesse reetjate-bojaaridega, saatis Moskva hõivamiseks sõjaväe hetman Žolkiewski juhatuse all.

Tsaar Vassili Šuiski viivitas Moskva kaitse organiseerimisega. Selle üle pahased moskvalased tõusid üles Šuiski vastu. Ta tagandati troonilt ja sunniti minema kloostrisse. Kuid bojaarid, kelle kätte läks nüüd võim, leppisid vaenlastega kokku ja olid nõus Vene troonile tõstma Poola printsi Vladislavi.

Pimedal septembrikuu ööl a. 1610 lasksid reetjad bojaarid Poola väed Vene riigi pealinna. Poola ratsanike hobused, kelle kabjad olid kaltsudesse mähitud, sammusid käratult magava Moskva puukattega tänavail. Hommikul leidsid nördinud elanikud, et nad on reedetud: vaenlane asus kodumaa südames — muistses Kremlis. Poola röövvallutajad hakkasid riisuma Moskvat ja teisi Vene linnu ja laastama külasid. Rootslased, rikkudes reetlikult sõjaliitu, hõivasid Vene riigi loodeosa ühes Novgorodi linnaga.

Vene riiki ähvardas kokkuvarisemine, vene rahvast ta rahvusliku sõltumatuse lõpp. Riigi keskvalitsus lakkas olemast. Võõramaa vägedest hõivamata linnades valitsesid kohalikud vojevoodid kuidas aga suutsid ja tahtsid. Poolakate röövsalgad nuhkisid maal ringi, riisusid ja tapsid elanikke. Kõikjal möllas nälg ja taud. Surm niitis inimesi maha. Linnad tühjenesid. Kaubandus jäi soiku. Talupojad, kartes röövsalkade kallaletungi, põgenesid metsadesse. Põllud kattusid umbrohuga.

Ent rahvas ei vandunud alla. Moskvalased keeldusid truudust vandumast Poola kuningale ja kutsusid kogu rahvast röövvallutajate vastu üles tõusma.

Sõjahüüd kodumaa vabastamiseks välismaiste röövvallutajate käest leidis rahva hulgas elavat vastukaja.

Üheks patriootilise liikumise keskuseks sai Nižni-Novgorod — Volga-äärne suur kaubalinn, mis asub Oka suubumise kohal Volgasse.

Poola röövvallutajate väljatõrjumiseks asutatud rahvaväe organiseerijaks hakkas Nižni-Novgorodi linnapea Kuzma Minin.

Kuni 1611. aastani oli Kuzma Minin Zahharjev-Suhhoruki vähe tuntud. Ta elas Nižni-Novgorodi äärelinnas vaesema linnarahva keskel ja tegeles lihakaupmehena. Alates aastast 1608 võttis ta koos teiste Nižni-Novgorodi maakaitseväelastega osa lahinguist rohkearvuliste kodumaa vaenlaste vastu ja oli sõjaasjanduses hästi vilunud.

Kodulinnas oli Minin kui aus ja tark mees võitnud üldise lugupidamise. Seepärast valisidki Nižni-Novgorodi elanikud ta linnapeaks, teades, et ta „on küll madalast soost mees, kuid mõistuse poolest tark".

Septembris 1611, kui Vene riik üle elas oma raskeimaid, tumedaimaid päevi, pöördus Minin kaaskodanike poole üleskutsega asutada maakaitsevägi.

Minini kõne rahvale oli lihtne ja veenev. See tungis teadvusse ja südamesse igale vene inimesele, kellele oli kallis oma kodumaa saatus. „Õigeusklik rahvas!" ütles Minin. „Kui tahame abistada Moskva riiki, siis ärgem säästkem oma elu, ja mitte ainult elu. Müügem ära majad, pantigem naised ja lapsed... Üritus on suur! Me viime ta läbi... Ja millist kiitust avaldab meile kogu maa, kui säärasest väikelinnast lähtub selline suur üritus! Ma tean: kui me seda teeme, siis ühinevad paljud linnad meiega, ja me vabaneme välismaalastest."

Kohe algas annetuste kogumine. Rahva pärimuse järgi andnud Minin ise „kogu oma varanduse, oma naise Tatjana kaelakeed ja pitsatsõrmused, isegi pühapiltidelt (ikoonidelt) võetud kuld- ja hõberaamid". Naised loobusid kaelaehetest ja sõrmustest, võtsid kõrvadest ära kõrvarõngad ja ohverdasid need isamaa päästmiseks. Ihnuskoisid sundis Minin annetama vastavalt üldisele kogukonna otsusele. Ta saavutas seda, et maakaitseväe heaks annetati „iga viies raha", s. o. viies osa kapitalidest ja kaubakäibe tuludest.

Kuzma Minin oli nüüd „kogu maa esindaja" ja asus maakaitseväge organiseerima.

Maakaitseväe sõjaliseks juhiks kutsusid nižni-novgorodlased vürst Dimitri Požarski — „ausa mehe, kes tunneb sõjaasjandust, kes sel alal on kogenud isik ja ei ole osutunud reeturiks".

Kevadel 1612 läksid Minin ja Požarski koos maakaitseväega

Volga ülemjooksule, Jaroslavli. Lühim tee Nižni-Novgorodist Moskva kulges üle Vladimiri ja Suzdali. Kuid nad valisid teise tee: üle Kostroma ja Jaroslavli. See võimaldas neil kasutada veeteed, puhastada maa keskrajoonid röövsalkadest ja täiendada oma maakaitseväge värskete jõududega. Rahvas võttis Minini ja Požarski maakaitseväge kõikjal vastu suure rõõmuga, tuues temale soolaleiba (külakosti). Maakaitseväkke astus mehi igast seisusest: aadlikke, kaupmehi, käsitöölisi, talupoegi. Peale venelaste võtsid maakaitseväest osa ka teised rahvused, kes vene rahva juhtimisel tõusid üles võitlusse Vene riigi iseseisvuse eest.

Jaroslavlis peatus maakaitsevägi 4 kuud. Kärsitud nurisesid ja süüdistasid maakaitseväe juhte liigses viivitamises. Kuid Minin ja Požarski olid teadlikud, et ees seisab otsustav võitlus tugeva euroopaliku armeega. Nad otsustasid paremini korraldada oma jõud ja ära oodata, kuni Poola armee kurnatakse välja pidevas üldrahvalikus võitluses. Maal algas partisanisõda, mis võttis üha laiema ulatuse. Partisanid ehk sissid tungisid kõikjal üksikute Poola väesalkade kallale ja hävitasid need. Tuhandeid Vene patrioote võitles kangelaslikult välismaiste röövvallutajatega. Vene talupojad jooksid laiali, peitsid ära vilja ja kariloomad: kui aga poolakad neid vägivaldselt sundisid endile teejuhiks hakkama, siis eksitasid nad tihti vaenlasi metsapadrikuisse või juhtisid nad Vene sõjajõudude juurde vangi. Selliste anonüümsete ja tihti tundmatute rahvakangelaste teod on leidnud vastupeegeldust hilisemas rahvaloomingus ja kirjanduses. Nii sattus ajalukku ja kirjandusse Kostroma talupoja Ivan Sussanini kangelastegu, kes a. 1613 eksitas poolakad põlisesse metsa ja kelle poola panid seal surnuks raiusid. Ümbritsetud vihast ja vaenust, tundis okupantide armee Venes end alatises hädaohus. Tema lahinguvõime langes ja ta laostus, muutudes röövjõukudeks.

Teisest küljest said Minin ja Požarski aru, et on tarvis mitte ainult vaenlane maalt välja ajada, vaid ka maal kord luua. Venes ei olnud riiklikku valitsust. Selle moodustamiseks oli tarvis teha eeltöid. Jaroslavlis loodi „kogu maa nõukogu", mille koosseisu kuulusid vojevoodid ja mitme linna valitud esindajad. Loodi ajutised prikaasid, mis juhtisid üksikuid riigivalitsemisharusid. Nii näitasid end maakaitseväe juhid mitte ainult kodumaa asjale andunud sõjajuhtidena ja strateegidena, vaid ka ettenägelike poliitikutena ja silmapaistvate riigitegelastena.

Juulis 1612 hakkas maakaitsevägi Jaroslavlist liikuma Moskva poole. Sissepiiratud Poola garnison sulges end Kremli. Ta kannatas puudust toitumises ja relvastuses. Sissepiiratuile ruttas appi suu-

rem Poola väesalk hetman Chodkiewiczi juhtimisel, kuid Požarski takistas tema ühinemist Kremli suletud poolakatega.

Kohalejõudnud poolakatega algas maakaitseväelastel lahing 22. augustil 1612. Taplus oli äge. Chodkiewiczi väed said lüüa ja taganesid. Maakaitseväelaste kätte jäid kõik Poola suurtükid ja toidu- ning laskemoonavoorid.

26. oktoobril 1612 marssis Vene vabastusarmee Kremli väravatest sisse. Vene riigi pealinn Moskva oli vabastatud. Kuzma Minin ja Dimitri Požarski patriootiline kangelastegu läks hiilgava leheküljena suure vene rahva kangelaslikku ajalukku.

Kohe pärast Moskva vabastamist kutsuti kokku Maakogu uue tsaari valimiseks. 1613. aasta alguses valiti tsaariks bojaaride kandidaat — 16-aastane nooruk Mihhail Romanov. Uus valitsus viis edukalt läbi maa puhastamise sise- ja välisvaenlastest ja hakkas riiki taastama.

1617. aasta alguses sõlmiti Stolbovas rahu Rootsiga. Stolbova rahulepingu järgi andis Rootsi Venemaale tagasi Novgorodi, kuid jättis endale kogu Soome lahe ranniku ühes vanaaegsete Vene linnadega: Jam (Jaama), Koporje, Orešek jt. Rootsi kuningas teatas uhkusega, et nüüdsest peale ei pääse ükski Vene laev Läänemerele ilma Rootsi loata. „Venelt võeti meri, ja kui jumal aitab, osutub venelastel raskeks üle selle ojakese hüpata.“ Kuid ta oli halb prohvet. Ehkki pikema ooteaja järel, sai Venemaa siiski Läänemere ranniku tagasi. See toimus Peeter Suure valitsemise ajal.

Poolaga ei õnnestunud rahu sõlmida. Poola panid taotlesid ikka veel ülemvõimu Venes. Aastal 1618 sõlmiti Deulino külas Poolaga ainult vaherahu 14½ aastaks. Smolensk ja Tšernigov loovutati Poolale.

2. UKRAINA LIITMINE VENEMAAGA. BOGDAN HMELNITSKI

Teisiti kujunes Ukraina ja Valge-Vene rahvaste saatus, kes olid Vene küljest vägivaldselt ära kistud. Venelastel, ukrainlastel ja valgevenelastel oli ammust ajast ühine territoorium, ühine riiklus, üks usk, üks muinasvene keel, ühine kultuur. Ühise riikliku koonduse — Kiievi-Venemaa — koosseisus tõrjusid nad üheskoos idas ja läänes tagasi naabrite — petšeneegide, polovetside, ungarlaste, sakslaste, poolakate — kallaletunge. Ka pärast Kiievi-Venemaa lagunemist ühinesid need vennasrahvad mitmel korral ühiseks võitluseks välismaiste röövvallutajate vastu. Eriti suur tähtsus oli Ukraina rahva võitlusel türklastega-tatarlastega, kes tungisid noore

Vene riigi piiriäärsetesse maadesse. Valgevenelased omakorda võtsid vastu läänepiiril Poola ja Saksa feodaalide esimesed löögid ja sulgesid neile tee Moskva sihis. Ukraina ja Valge-Vene maad hõivati Rzeczpospolita (Poola riigi) poolt. Poola ja Leedu mõisnikud haarasid endile Ukrainas ja Valge-Venes suured mõisad ning pärisorjastasid Ukraina ja Valge-Vene rahva. Ühtlasi arendasid nad Ukrainas ja Valge-Venes rahvuslikku ja usulist survet. Kuid Ukraina ja Valge-Vene vabadustarmastavad rahvad ei alistunud.

Ettevõtlikumad ja sõjakamad neist põgenesid ääremaadele ja muutusid vabadeks inimesteks, kasakateks. Saartel Dnepri kärestiku taga tekkis nende kindlustatud laager — Zaporožje Setš. Kaitseks vaenlaste pealetungide vastu ehitasid Dnepri kasakad tõkked maharaiutud puudest ja ümbritsesid oma laagri puutaraga (sellest nimetus „Setš" — tõke). Laialdased ja tihedad metsad Dnepri keskjooksul pakkusid kindlat kaitset ülestõusnuile ja võimaldasid neil pidada kestvat rahvasõda Poola röövvallutajate vastu.

1648. aastal puhkes laiaulatuslik Ukraina rahva ülestõus poola panide vastu.

Ülestõusu leek haaras kogu Ukrainat Dnepri vasempoolsel kaldal ja siis tõusis poola panide vastu kogu Ukraina rahvas: talupojad, kasakad, linlased, vaimulikud. Rahvuslik-vabastusliku liikumise juhiks hakkas Ukraina rahva suur poeg Bogdan Hmelnitski.

Olles pärit jõukate kasakate hulgast, oli ta saanud oma aja kohta hea hariduse: ta oli õppinud Kiievi akadeemias, tundis ladina, poola ja tatari keelt, oli osa võtnud ja juhtinud mitmeid julgeid kasakate mereretki. Hmelnitski valiti korduvalt osa võtma diplomaatilistest läbirääkimistest Poola valitsusega ja ta kaitses osavasti kasakate huve.

Kogenud sõjamehena teadis Hmelnitski, et edukaks ülestõusuks on vaja ühist sõjalist juhtimist. Seepärast hakkas ta kõigepealt moodustama vabastuslikku rahvaväge, mille keskuseks sai alistamatu ja ligipääsematu Zaporožje Setš.

Kevadel 1648 väljus Hmelnitski koos ülestõusnud kasakatega Zaporožjest. Esimene kokkupõrge Poola vägedega toimus „Kollaste vete" jõekese lähedal. Poola vägi sai siin lüüa. Mai keskel lõi Hmelnitski poolakaid rängasti Korsuni all. Need kasakate võidud panid lainetama kogu Ukraina talurahva. Peagi liitus Bogdan Hmelnitski ülestõusnud kasakatega suur salk talupoegi, kelle eesotsas oli vapper ja populaarne talurahva liikumise juht Maksim Krivonos. Septembris 1648 andis Hmelnitski koos Krivonosi väeosadega ränga hoobi Poola vägedele Piljavka jõel. Rea võitude järel, detsembris 1648, marssisid Bogdan Hmelnitski väed suure

pidulikkusega vabastatud Kiievisse. Hmelnitskist sai Ukraina hetman. Poola valitsus, soovides aega võita, saatis Kiievisse delegatsiooni läbirääkimisteks rahu küsimustes. Hmelnitski nõudis eelkõige Ukraina täielikku puhastamist Poola vägedest. „Ma kisun kogu Ukraina rahva Poola orjuse alt välja," ütles ta Poola saadikuile.

Suvel 1649 asus Hmelnitski uuele sõjakäigule. Temaga liitus Krimmi khaan suure sõjaväega. Varsti läks aga poolakail korda Krimmi khaani ära osta. Kartes poolakate ja Krimmi tatarlaste ühist väljaastumist oli Bogdan Hmelnitski sunnitud sõlmima Poolaga Zborovi rahu. Selle rahu tingimuste järgi säilitati kasakate omavalitsus valitud atamaniga eesotsas, kuid pärisorjusest vabanes ainult väike osa Ukraina rahvastikust. Need rahu tingimused ei võinud Ukraina rahvast rahuldada. Talupoegade ülestõusud kestsid edasi. 1651. aasta kevadel astus välja sõjakäigule ülestõusnud Ukraina rahva vastu suur Poola armee. Jõud olid ebavõrdsed. Pärast mitut lüüasaamist sõjas oli Hmelnitski sunnitud rasketel tingimustel rahu tegema. See rahuleping kirjutati alla 1651. aastal Belaja Tserkovis.

Bogdan Hmelnitski sai väga hästi aru, et ainuüksi oma jõududega ei suuda Ukraina välismaisest ikkest vabaneda.

Väljendades Ukraina rahva tõelisi tundeid ja soove, pidas Hmelnitski juba sõja puhkemisest saadik läbirääkimisi Vene valitsusega Ukraina liitmise kohta Venemaaga.

Nende läbirääkimiste tulemusena otsustas 1653. aasta sügisel Moskvas kokkukutsutud Maakogu Ukrainale appi tulla ja Poolale sõja kuulutada.

Jaanuaris 1654 jõudsid Moskva saadikud seile teatega Perejaslavli, kuhu oli kokku kutsutud Ukraina rahva esindajaist Raada (nõupidamine). Sel Raada koosolekul tegi Bogdan Hmelnitski ettepaneku Venemaaga liituda. „Kõigile teile on teada," ütles ta, „et meie vaenlased tahavad meid nii välja juurida, et meie maal ei tuletataks isegi venelase (s. t. ukrainlase) nime meelde. Seepärast valige endale valitseja nelja valitseja hulgast. Esimene on Türgi sultan, kes rõhub kreeklasi. Teine on Krimmi khaan, kes on valanud palju kordi meie vendade verd. Kolmas on Poola kuningas. Poola panide rõhumisest pole mul tarvis rääkidagi. Neljas on suure Vene tsaar, idapoolne tsaar."

Raadas hüüti üksmeelselt ja valjusti: „Soovime (s. o. tahame) idapoolse tsaari alla."

Kogu rahva heakskiitmisel ja rõõmuhõisetega võttis Raada vastu otsuse Ukraina liitmisest Venemaaga.

Neis ajaloolistes tingimustes oli see ainuõige otsus. Ukraina üleminek Vene riigi koosseisu oli temale parimaks väljapääsuks tookordsest kardetavast olukorrast. Vastasel korral oleks teda ähvardanud anastamine panide-Poola või sultani-Türgimaa poolt. Poola kuninga ja poola mõisnike võim oli Ukraina rahvale mitu korda raskem kui allumine Vene tsaarile. Suurvene rahvas, kes oli sugulane päritolu, keele, usundi ja kultuuri poolest, sai ühise riigi raamides ustavaks relvavennaks Ukraina rahva edaspidises võitluses oma vabaduse ja iseseisvuse eest.

Bogdan Hmelnitski, kes kogu oma elu oli pühendanud suure ülesande lahendamisele — Ukraina vabastamisele poola panide rõhumisest ja tema ühendamisele Venemaaga —, osutas oma rahvale hindamatu teene. Selle Ukraina suure patrioodi, silmapaistva väejuhi ja ettenägeliku riigitegelase nimi kuulub meie kodumaa kangelaste kuulsate nimede hulka. Suure Isamaasõja päevil asutati Bogdan Hmelnitski nimeline orden, millega kodumaa autasustas paljusid nõukogude rahva kangelaslikke poegi.

Kui Perejaslavli Raada oli laiali läinud, alustas Vene valitsus Poolaga viivitamata sõda Ukraina abistamiseks. Ukraina rahva vabastamise sõda aitas suurendada ka rahvuslik-vabastuslikku liikumist Valge-Venes.

Bogdan Hmelnitski püüdis abi anda ülestõusnud valgevenelastele ja saatis neile toetuseks kasakate väesalga vilunud väepealiku juhtimisel. Valge-Vene rahva vabastusliikumisel oli suur tähtsus ka Hmelnitskile. See kattis tema armee paremat tiiba ja ei lasknud Poola ja Leedu vägedel ühineda ukrainlaste vastu. Valge-Vene vennasrahva ülestõusud tõmbasid ära osa Poola vägedest ja kergendasid vabastusvõitlust Ukrainas.

Varsti oli kogu Valge-Venemaa vabastatud. Vene väed võitsid tagasi Smolenski ja Vilniuse. Ka Ukrainas arenes edukalt sõda Poola röövvallutajate vastu. Vabastanud Ukraina maad, tungis Bogdan Hmelnitski Poola piiridesse ja hõivas Lublini.

Aastal 1656, kui oli käimas sõda Rootsi ja Poola vahel, püüdis Venemaa uuesti Läänemereni välja tungida. Sõda Läänemere ranniku pärast kestis mitu aastat. Edu saavutamata sõlmis Venemaa a. 1661 Rootsiga rahu.

Aastal 1667, pärast pikki läbirääkimisi, sõlmiti rahu ka Poolaga. Venemaaga liideti Ukraina maad Dnepri vasakul kaldal ja Kiievi linn. Ka säilitas ta Smolenski. Kuid Valge-Vene ja Lääne-Ukraina jäid Rzeczpospolita võimu alla.

3. RAHVALIIKUMISED PÄRISORJUSLIKU KORRA VASTU XVII SAJANDI TEISEL POOLEL. STEPAN RAZIN

Rahavajadus riigis kasvas. Eriti suuri kulutusi nõudsid sõjad. Endine maksusüsteem ei rahuldanud riigi kasvavaid vajadusi. Maksude tõstmise sihiga alustas valitsus keerulist tööd — maaomandi ja maksualuse rahvastiku registreerimist (arvelevõtmist). Kõik talupojad pandi raske maksu alla.

Rööbiti sellega tugevnes ka mõisnike rõhumine. See oli ühenduses sellega, et XVI sajandi teisel poolel hakkas maal kaubandus tunduvalt arenema. Aadlikud, kes varem said kõik tarviliku oma majapidamisest, hakkasid turul ostma linna käsitöötooteid ja võõramaa kaupu. Vajades raha, hakkasid mõisnikud seda talupoegadelt nõudma. Aadliku mõisas elavad talupojad olid kohustatud andma mõisnikule suure osa oma lõikusest ja tooma talle oma majapidamise saadusi: võid, piima, mune, kanu, lambanahku jms. Seda nimetati kruntrendiks. Peale oma majapidamissaaduste pidid talupojad maksma mõisnikule ka raharenti.

Samal ajal suurendasid aadlikud-mõisnikud mõisates külvipinda. Mõisamaad harisid tasuta ja oma inventariga talupojad, kes elasid mõisniku maal. Nad kündsid mõisamaad, koristasid vilja ja vedasid selle mõisasse, samuti tegid nad kõik, mida mõisnik käskis teha oma mõisamajapidamises. Seda bojaari või mõisniku heaks tasuta tehtud tööd nimetati teoorjuseks (vene keeles barštšina).

Vajades talupoegade tasuta tööd hakkasid mõisnikud nõudma, et kaotataks täielikult igasugused tähtajad ärajoosnud talupoegade otsimiseks ja tagasinõudmiseks. Tsaar Aleksei Mihhailovitš Romanov, tsaar Mihhaili poeg, tuli mõisnikele vastu ja käskis kõik põgenenud talupojad ühes nende perekondade ja varandusega endistele omanikele tagasi anda, kui palju aega ka ei oleks möödunud nende põgenemise momendist arvates. 1649. aastal võeti vastu uus seadustik — „Uloženije", mille järgi talupojad jäädavalt kinnitati mõisniku maa külge, s. o. muutusid tema pärisorjadeks. Nad sattusid ka isiklikku sõltuvusse mõisnikust: viimane võis määrata oma pärisorjade saatust, segas end nende isiklikku ellu, ei lubanud abielluda ilma tema loata, karistas karmilt iga väikseimagi vastuhaku puhul. Ise ta ei kandnud mingit vastutust isegi tema poolt surnuks piinatud talupoja-pärisorja eest.

EX BIBL. RIIV.

Nii kujunes Venemaal lõplikult välja pärisorjus. Pärisorjastatud talupojad ei tahtnud leppida orjapõlvega. Nad püüdsid pageda mõisnike ja tsaari võimude omavoli eest riigi ääremaadele, kõige

sagedamini Doni äärde, kus veel ei olnud pärisorjuslikku korda. Seal said nad vabadeks meesteks — kasakateks. Ent XVII sajandil muutus ka kasakate olukord. Steppides peaaegu ei leidunud enam vabu maid. Need olid läinud varem sinna asunud jõukate kasakate kätte. Selliseid kasakaid nimetati majandavaiks (neil oli oma majapidamine), uustulnukaid ja vaeseid kasakaid aga nimetati kehvikuiks („golõtjba").

Pärisorjastatavate talupoegade ja kasakate kehvistu ekspluateerimine, meelevaldne kohtlemine ja rõhumine kutsusid esile suure ülestõusu Doni- ja Volgamaal. Selle ülestõusu etteotsa asus Doni kasakas Stepan Timofejevitš Razin.

Razini ülestõus oli Bolotnikovi ülestõusu kõrval teiseks talupoegade sõjaks Venemaal. Võrreldes Bolotnikovi liikumisega oli Razini oma palju laiaulatuslikum ja tugevajõulisem. Algas see liikumine Doni ääres, kus oli eriti suurel arvul ärajoosnud talupoegi ja kus ammugi oli kasvamas pahameel rahva pärisorjusliku vangipõlve vastu.

1667. aasta kevadel kogus Stepan Razin salga kehvkasakaid ja siirdus Doni jõelt üle Volgale. Volgal võtsid kasakad kinni tsaari laevade karavani ja tapsid maha tsaari ametnikud; sõudjad aga lasti vabadusse. Rikkaliku saagiga sõitsid raasinlased (Razini kasakad) 35-l laeval Jaiki (Uurali) jõele ja vallutasid kindlustatud Jaitski linnakese. Järgmise aasta märtsikuus alustas Razin oma sõjakäiku Pärsiasse. Raasinlased palusid Pärsia šahhi võtta neid oma teenistusse, sest nad ei tahtvat kauem kannatada tsaari ja mõisnike rõhumist. Kuid šahh kartis Vene tsaari ega suvatsenud raasinlasi oma teenistusse võtta. Siis riisus Razini väesalk tühjaks rikkad Pärsia linnad ja pöördus tagasi Volgale.

1669. aasta talvekuud veetis Razin Donimaal. Tema üleskutsel ilmusid talupojad ja kasakad rühmadena ja üksikult ning astusid tema väkke, et võidelda rõhujate vastu.

Kevadel 1670 ilmus Razin teiskordselt Volgale. Ta esines talupoegade ja kasakate kehvistu kaitsjana vojevoodide, aadlike ja rikaste kaupmeeste rõhumise vastu. Toetudes kohalikele elanikele vallutas Razin kerge vaevaga Tsaritsõni linna ja hiljem ka Astrahani. Kõigis vallutatud linnades ja külades kihutas ta minema või laskis surmata tsaari vojevoodid ja hävitas dokumendid, millega oli kehtima pandud talupoegade pärisorjus.

Astrahanist liikus Razin mööda Volgat ülespoole ning hõivas Saraatovi ja Samaara. Temaga liitusid mitte ainult vene talupojad, vaid ka Volgamaade mittevene rahvastik — mordvalased, tšuvašid, marid ja teised rahvad, keda tsaarivõim tugevasti rõhus.

Siiski Razin, nagu Bolotnikovgi, ei mõistnud selgesti võitluse eesmärki. Ta rääkis, et ta sõdib „suure valitseja eest" ja äraandjate — bojaaride ja aadlike — vastu. Rahva keskel levis isegi kuuldus, et Razini väesalgas on tsaari poeg Aleksei, kes oli aga surnud juba enne ülestõusu.

Tsaarivalitsus saatis Razini vastu oma parimad sõjajõud. Oktoobrikuu algul 1670 lõid tsaariväed tugevasti Razinit Simbirski all. Ta ise sai haavata ja põgenes Donimaale. Kuid jõukad kasakad andsid ta tsaarivõimudele välja. Razin ja ta vend Frol viidi Moskva — hukkamisele. Juunis a. 1671 raiuti Razin neljaks (kõigepealt raiuti tal küljest käed ja jalad, siis pea) ja ta keha heideti koertele.

Stepan Razin hukkus, kuid rahvas ei tahtnud seda uskuda ja ootas ikka oma juhti. Rohkearvulistes rahvalauludes ülistati Stepan Razinit kui vaprat atamani ja rahva kaitsjat.

Stepan Razini ülestõus, nagu kõik teisedki talupoegade sõjad Euroopas ja Venemaal, oli pärisorjastatud talurahva võitlus feodaalse rõhumise vastu. Vene talupojad ja kasakad, samuti teistest rahvustest rõhutud rahvad, kes elasid Venemaal, võitlesid oma rõhujate — mõisnike — vastu. Nad ei olnud aga ühendatud ega üksteisega tihedalt liidetud. Nad ei saanud aru, et mõisnike eesotsas seisab aadlikest tsaar ja et tsaari sõjavägi kaitseb aadlike-mõisnike huve. Rahvamasse ühendada ja neile ära seletada, mille eest ja kuidas tuleb võidelda, oleksid võinud töölised. Kuid töölisi meie maal sellal veel ei olnud. Seepärast said talupojad lüüa.

Siiski omab Razini juhitud ülestõus, mis haaras määratu suure maa-ala, meie kodumaa rahvaste vabadusvõitluse ajaloos suurt tähtsust. See oli XVII sajandil kõige võimsam rahvaliikumine feodaalse rõhumise vastu.

Marx ja Engels, Lenin ja Stalin rõhutasid alati talupoegade sõdade progressiivset iseloomu, kuivõrd need sõjad olid sihitud pärisorjusliku korra vastu, õõnestasid ning kõigutasid seda ja kergendasid üleminekut uuele, pärisorjusega võrreldes eesrindlikumale ühiskondlikule korrale — kapitalismile.

V PEATÜKK

Vene impeeriumi loomine. Peeter Suur

1. PEETER SUURE VALITSEMISE ALGUS

Sellal kui Venes tugevnes pärisorjuslik rõhumine, hakkas Lääne-Euroopa siirduma järk-järgult palgalisele tööle. Paljudes Euroopa maades, eriti Inglismaal, toimus XVII sajandil väga kiire kaubanduse ja tööstuse arenemine. Tekkisid suurettevõtted, kus rakendati suure hulga palgatööliste käsitsi töötlemist. Need olid kapitalistlikud manufaktuurid („manufaktuur" tähendab ettevõtet, kus on rakendatud käsitsi töötlemine). Pikkamisi kujunes palgatöölistest uus klass — proletariaat. Ettevõtete omanikud, kes ekspluateerisid palgalist tööjõudu, moodustasid teise klassi — kapitalistide klassi ehk kodanluse.

Kodanlus vajas turge ja tööliste vabu käsi. Seepärast nõudis ta pärisorjuse kaotamist ja feodaalse korra hävitamist, sest need takistasid tööstusele laiema turu avanemist. XVI sajandil pääses kodanlus võidule Hollandis ja XVII sajandil Inglismaal.

Madalmaade ja Inglise revolutsioon kiirendasid nende maade üleminekut kapitalistlikule arenemisteele. Kuid Venemaal püsis

endiselt feodaalne kord. Siin kuulus võim, nagu varemgi, aadlikele-mõisnikele ja talupojad olid pärisorjuses. Tõsi küll, ega Venemaagi seisnud paigal. XVII sajandil hakkasid kohalikud turud koonduma ühiseks turuks. Arenes käsitöö. Moskvas olid juba terved linnaosad asustatud seppade, tõllaseppade, kangrute, laudlinade kudujate, pagarite ja teiste käsitööliste poolt. Tänapäevani on paljude Moskva tänavate nimed säilitanud nende vanaaegsete käsitööliste asulate jälgi: Kuznetski Most, Karetnõi Rjad, Skatertnõi ja Hlebnõi põiktänav jne.

XVII sajandil hakati ehitama lõuendi ja purjeriide manufaktuure, potasetehaseid, metallurgiatehaseid — Tuulas, Olonetsis, Kašiiras jm. Siiski oli Vene tööstus nõrgalt arenenud. Erinevalt Lääne-Euroopast olid Vene manufaktuurid rajatud pärisorjade tööle. „Töölisinimeste" sundtöö oli vähe produktiivne. Raha oli vähe käibel. Tulutoovamad kaubatehingud olid välismaalaste käes.

Võrreldes eesrindlike Lääne-Euroopa maadega oli Venemaa XVIII sajandi algul maha jäänud nii majanduslikult kui ka kultuuriliselt ja sõjaliselt. Üheks peamiseks mahajäämuse põhjuseks oli see, et Venemaal puudus väljapääs merele. Marx toonitas, et ükski riik ei seisnud meredest nii kaugel eemal kui Venemaa XVIII sajandi alguses. „Keegi ei suutnud endale ette kujutada suurt rahvast, kes oleks merest eemale kistud," kirjutas Marx.

Ligipääs Mustale merele ja Läänemerele oli Venemaa jaoks suletud. Must meri oli Türgimaa ja Krimmi khaani võimu all. Läänemere ranniku oli haaranud Rootsi. Rootslased ehitasid põlisele vene maa-alale oma kindlused ja peaväljapääsu merele — Neeva jõe — olid nad lukustanud „kahe lukuga": need olid Nöteborg (Šlisselburg) ja Nyenskans (Nevanlinna). Vene Karjala muutsid nad Rootsi Ingerimaaks ja Karjala maakitsus pidi saama Venemaale barjääriks teel Euroopasse.

Võitlus Läänemeremaade pärast, „isade ja vanaisade maade" taasvallutamise pärast, oli Vene riigile edasilükkamatuks vajaduseks. Selle ajaloolise võitluse käigust olenes võimalus Venemaal ühte ritta pääseda eesrindlike Euroopa riikidega.

Raske ülesande — mereni välja tungida — lahendas julgelt esimene Vene keiser Peeter Suur. Ta sündis Moskvas 30. mail 1672. Peetri isa, tsaar Aleksei Mihhailovitš, suri, kui tulevane keiser ei olnud veel 4 aastat vana. Peetri ema oli tsaar Aleksei Mihhailovitši teine naine — Natalja Narõškina. Aleksei Mihhailovitši esimesest naisest, Miloslavskajast, olid veel lapsed: haiglane Fjodor, nõrgamõistuslik Ivan ja mitu tütart, kelle hulgas tarkuse ja energia poolest paistis silma tsarevna Sofja.

Tsaariks sai Fjodor Aleksejevitš, kes aga ei valitsenud kaua. Ta suri 1682. aasta kevadel, nimetamata endale troonipärijat. Seisid ees uued tsaarivalimised. Algas võitlus võimu pärast Narõškinite ja Miloslavskite vahel. Esialgu valiti tsaariks kümneaastane Peeter. Kuid sellega ei tahtnud leppida Miloslavskid. Nende ässitamisel tungisid Moskva streletsid Kremli, tapsid mitu bojaari Peetri poolehoidjate hulgast ja nõudsid mõlema venna — Peetri ja Ivani — tsaariks kuulutamist. Riiki hakkas valitsema võimuahne tsarevna Sofja.

Sofja valitsemise aastail elas Peeter koos emaga Moskva-lähedastes lossides, peamiselt Preobraženskoje külas. Lapsepõlvest saadik huvitasid noort tsaari sõjamängud. Peeter valis oma sõjamängude jaoks kõige terasemad poisid, arvestamata nende päritolu, ja moodustas neist „mängu"-polgud.

Kaks neist polkudest — Preobraženski ja Semjonovski polk — kujunesid hiljem parimateks Moskva polkudeks, kes olid sõjaliselt hästi välja õpetatud. Need olid tulevase, Peetri loodud Vene armee esimesed kaardiväe-polgud.

Õppimises näitas Peeter üles teadushimu ja visadust. Vene djakilt (asjaajaja prikaasis) õppis ta varakult selgeks kirjaoskuse ja välismaalastest õpetajate juhtimisel tegeles ta usinasti matemaatiliste distsipliinidega, eriti geomeetriaga. Varakult tärkas noores Peetris tõsine kirg meresõiduks ja laevaehituseks. Kord leidis Peeter mahajäetud paadi — vana meresõidu-purjepaadi. Hollandlane Brant õpetas teda sõitma purjepaadil esiteks kitsal Jauza jõel, siis suurel Perejaslavli järvel. Sellest paadist sai „Vene laevastiku vanaisa".

Vahepeal muutusid Sofja suhted Peetriga üha vaenulikumaks. Sofja hakkas ette valmistama uut streletside vandenõu, et Peetrist lahti saada. Sellest teada saades kõrvaldas Peeter oma „mängu"-polkude kaasabil a. 1689 Sofja võimult ja sulges ta varsti kloostrisse.

Võitlus õukonnas Sofja valitsemisajal suurendas Peetri vihavaenu vana korra poolehoidjate vastu. Ta sai juba varakult aru, et võimas ja rikas Venemaa võib pääseda Euroopa suurriikide perre, kui ta saab üle oma mahajäämusest.

Peeter sõbrustas andekate ja temale kasulike venelaste ja välismaalastega. Lähedaseks sõbraks ja Peetri ustavaks abiliseks sai tema lapsepõlve mänguseltsiline, endine pirukamüüja Aleksander Menšikov. Kasulikuks nõuandjaks Peetrile oli šotlane — vana kindral Patrick Gordon. Ta jutustas teadushimulisele noorele tsaarile palju sõdadest, millest ta oli isiklikult osa võtnud. Hollandlane Timmerman õpetas Peetrile matemaatikat ja sõjatehnikat.

Lõbus šveitslane Lefort sai tsaari isiklikuks sõbraks ja usaldusmeheks.

Iseseisva valitsemise esimestel aastatel jättis Peeter riigi juhtimise oma ema nõunike hoolde ja andus kõigest hingest sõjamängudele. 1691. aastal korraldati Semjonovskoje küla all suurejoonelised „mängu"-polkude lahingud. Innukalt tegeles Peeter ka „mängu"-laevastiku ehitamisega Perejaslavli järvel.

Varsti aga ei rahuldanud Peetrit enam Perejaslavli „mäng". Teda ahvatles merede avarus. Aastal 1693 sai ta emalt loa Arhangelski külastamiseks, et „oma silmaga merd näha".

Arhangelskis tutvus Peeter välismaa laevadega, nende ehitusviisi ja varustusega. Ahnelt omandas ta teadmisi laevaehituses ja meresõidus.

Oma esimese reisi ajal Arhangelskisse, aastal 1693, pani Peeter aluse laevale ja 1694. aastal sõitis jälle Arhangelskisse — seda laeva vette laskma. Peeter unistas merelaevastiku asutamisest. Kuid ta ei loobunud ka mõttest uue armee loomisest.

„Mängu"-polkude juurest tõelisele sõjaasjandusele üleminekuks olid Peetri Aasovi-sõjakäigud Türgimaa vastu. Kohal, kus Doni jõgi suubub Aasovi merre, seisis tugev Türgi kindlus Aasov, piiratud müüride, valli ja sügava kraaviga. See takistas Venemaa väljapääsu Donilt Aasovi merele ega võimaldanud läbi Kertši väina tungida Mustale merele.

Kevadel 1695 sõitis kolmekümnetuhandeline Vene vägi jõelaevadel Oka jõge mööda Volgale, siirdus sealt Donimaale ja piiras Aasovi sisse.

Esimene tormijooks aga ebaõnnestus. Armee enamiku moodustasid streletsid. Lahingus olid nad vähem vastupidavad kui Preobraženski ja Semjonovski polk. Andis tunda ka laevastiku puudumine Venes. Türklased vedasid sissepiiratuile mere kaudu relvi ja toidumoona. Peeter ei saanud seda takistada ja Aasovi piiramine tuli lõpetada.

Kuid Peeter oli kindla tahtega inimene. Jätnud Aasovi hõivatud tornidesse oma garnisoni, otsustas ta ühe talvega ehitada endale sõudelaevastiku. Voroneži jõe kaldale ehitati laevatehas. Noor tsaar ise töötas laevatehases kord insenerina, kord lihttöölisena-puusepana. Türklaste imestuseks ilmus 1696. aasta kevadel Aasovi alla Vene laevastik. Aasov piirati sisse nii merelt kui ka maa poolt ja peagi alistus ta venelastele. Kuid väljapääsu Mustale merele ei võinud Venemaa saada ilma Türgiga sõda alustamata, seepärast hakkas Peeter selleks sõjaks ettevalmistusi tegema.

Juba Aasovi all oli Peeter kindlalt otsustanud ehitada suure sõja-

laevastiku. Selle otsuse teostamiseks oli tarvis mitmesuguseid spetsialiste: laevaehituse puuseppi ja insenere, asjatundlikke mereohvitsere ja vilunud madruseid. Venes neid ei olnud. Suurte raskustega ja kuludega telliti oskustöölisi välismaalt. Ka neist meistritest oli vähe. Siis otsustas Peeter saata oma mehi välismaale õppima laevaasjandust. Nende esimeste vene õpilaste hulgas sõitis ka Peeter ise mereasjandust õppima.

Sidemete loomiseks Euroopa riikidega, kelle hulgast võis leida liitlasi sõjas Türgiga, saadeti 1697. aastal Euroopasse „suur saatkond". Sellega koos sõitis rida vabatahtlikke „mereteadust" õppima. Nende hulgas oli ka Peeter, varjudes nime taha „urjadnik Peeter Mihhailov".

Välismaal õppis Vene tsaar virgalt ja innukalt. Königsbergis, sealse kindluse peainseneri juhatusel, õppis Peeter suurtükiväe laskeasjanduse reegleid. Hollandis, mis oli kuulus oma laevaehituskunsti poolest, töötas Peeter väikelinna Saardami laevatehases senikaua, kui hakkasid levima jutud, et kõrgekasvuline ja tugev vene puusepp on tsaar ise. Peitudes uudishimulike eest siirdus Peeter suurde Hollandi linna Amsterdami ja töötas sealses laevatehases üle nelja kuu, kuni viidi lõpule suure laeva ehitamine, mida oli alustatud tema ajal. Kuulda saades, et Inglismaal on laevaehituskunst veelgi kõrgemal tasemel kui Hollandis, sõitis Peeter Inglismaale ja ehitas üle kahe kuu laevu Inglise laevatehases Londoni lähedal.

Inglismaalt siirdus Peeter Viini läbirääkimisteks Austria keisriga liidu üle Türgimaa vastu. Kuid Euroopa riikide liitu Türgimaa vastu ei õnnestunud Peetril luua. Enamik Euroopa riikidest valmistus sellal Hispaania pärilussõjaks, s. o. sõjaks laialdaste Hispaania valduste jagamise pärast, kui seal sureb lastetu kuningas, kes oli pärit Austria Habsburgide soost. Austria mitte üksi et ei tahtnud aidata Peetrit sõjas Türgimaaga, vaid ruttas ka viimasega rahu sõlmima.

2. SUUR PÕHJASÕDA

Arvestades rahvusvahelist olukorda loobus Peeter võitlusest Türgiga Musta mere pärast ning ühines Taani ja Poola liiduga Rootsimaa vastu. Need riigid, nagu Venemaagi, kannatasid Rootsi ülemvõimu tõttu Läänemere rannikul. Rootsi sõjavägesid peeti sel ajal Euroopa parimaiks. Sõdimiseks nendega läks tarvis hästi väljaõpetatud regulaarset sõjaväge. Seepärast, valmistudes sõjaks Rootsiga, organiseeris Peeter kiires korras uut armeed. Käskkirjaga

17. novembrist 1699. a. viidi läbi nekrutite (uute sõdurite) värbamine pärisorjuslike talupoegade ja linlaste hulgas. Need rõivastati tumerohelistesse euroopa lõikega kuubedesse ja neile õpetati rivikorda varahommikust hilisõhtuni.

Kasutades ära seda, et Rootsi kuninga Karl XII peajõud olid seotud sõjategevusega Taanis, otsustas Peeter augustis a. 1700 alustada rünnakut Narva kindlusele, mis kaitses ligipääsuteid Läänemerele. Narva oli tugevasti kindlustatud. Tormijooksuks ei piisanud laskemoonast. Püssirohi oli halb. Vesisel soomaastikul oli laske- ja toidumoona järelevedu raskendatud ja aegaviitev.

Samal ajal aga lõi Karl XII kiiresti Taani kuningat ja paiskas oma väed Narva alla. Ehkki endised „mängu"-polgud osutasid visa vastupanu, siiski purustasid rootslased Narva all Vene sõjaväe ja said saagiks kogu ta artilleeria.

Karl XII arvas, et pärast Narva lahingut ei ole Vene vägi enam võimeline sõda jätkama, seepärast ei tunginud ta edasi Moskva peale, vaid läks Poolasse.

Kuid kaotusest Narva all ei lasknud Peeter end masendada. Ta sai aru, et vaenlane oli venelastest üle mitte arvuliselt ja mehisuselt, vaid oskusega sõda pidada. „Sõda ei ole veel lõppenud, sõda alles algab," ütles Peeter ja hakkas rutuliselt sõjaväge ümber korraldama. Lühikese ajaga värvati sõjaväkke tuhandeid uusi nekruteid. Aadlikest ratsaväe ja streletsidest jalaväe asemele formeeris Peeter tragunite- (ratsa-) ja armee-(jalaväe-) polgud. Ta lõi kerge välisuurtükiväe ja liitis selle ratsaväega. Suurtükiväes võeti tarvitusele uued relvaliigid: kahurid, haubitsad, müüsrid. Moskvas avati sõjakool ohvitseride ettevalmistamiseks. Aadlikud pidid sõjateenistusse astuma reameestena ja järk-järgult tõusma ohvitserideks. Uuralis, kus leiti rauamaaki, ehitati kiiresti uusi tehaseid. Aastal 1701 andis Nevjanski tehase kõrgahi esimese saadetuse malmi kahurite valamiseks. Peeter käskis maha võtta isegi kirikukelli ja need ümber valada suurtükkideks.

Sõjaväe jaoks tegid tööd vanad Tuula, Kašiira ja Olonetsi tehased, samuti äsja asutatud Brjanski ja Lipetski tehas. Tehaseis valati kuule ja kahureid ning sepistati mõõku. Lodeinoje Pole laevatehases tehti algust sõjalaevade ehitamisega. Peeter ise ja Vene armee paremad komandörid jälgisid Lääne-Euroopa uut sõjatehnikat ja võtsid üle kõik, mis võis sõjaasjandust Venes paremaks muuta. Peeter tõi palju uut ka sõjataktikasse. Ta nõudis suurtükiväe, ratsaväe ja jalaväe koordineeritud tegevust ning ergutas iga relvaliigi sõdurite ja komandöride aktiivsust ja algatusvõimet.

Sõjaväe ümberkorralduse tulemused andsid end peagi tunda. Jaanuaris 1702 lõid Vene väed Jurjevi (Tartu) lähedal Rootsi väepealikut Schlippenbachi. See oli esimene võit rootslaste üle, kes seni olid pidanud endid võitmatuiks. Peeter ütles: „Oleme jõudnud niikaugele, et suudame rootslasi võita, võideldes seni kaks ühe vastu, kuid varsti hakkame neid võitma võrdse arvuga."

1702. aasta suvel puhastasid Vene sõjaväed rootslastest Laadoga ja Peipsi järve. Sama aasta sügisel, pärast kümnepäevast pommitamist, vallutati rünnakuga Rootsi kindlus Nöteborg (Orešek). „See pähkel oli väga kõva," kirjutas Peeter, „siiski, tänu jumalale, ta on õnnelikult puruks hammustatud." Nöteborg nimetati ümber Šlisselburgiks, s. t. võtmelinnaks, sest see kindlus sai Venele merele väljapääsu võtmeks.

1703. aasta kevadel langes ka teine lukk Läänemeremaade värava eest: Vene väed vallutasid Rootsi kindluse Nyenskansi (Nevanlinna).

Peeter ruttas end kindlustama Neeva jõel, mis avas väljapääsu Läänemerele. Neeva suudmel asuvale Kotlini saarele rajati Kronschloti (hiljem Kronstadti) kindlus (eestikeeles Kroonlinn). 16. mail 1703 rajati ühel saarel Neeva suudmes, keset sood ja metsa, alus uuele Vene kindlusele, mida hiljem hakati nimetama Petropavlovski kindluseks. Kindluse lähedale ehitas Peeter endale väikese puumajakese. Selle kõrvale ehitasid ka paljud Peetri õukondlased oma elumajad. Nii tekkis Peterburi linn — tulevane riigi pealinn.

Peeter arvestas õigesti ja kasutas osavasti ära Karl XII eksiarvamise, kes alahindas Vene riigi jõudu ning võimsust ja vene rahva sõjalisi võimeid. Uuesti korda seadnud oma relvastatud jõud, asus Peeter vanaaegseid vene maid tagasi võitma. 1703. aastal vallutati Jam (Jaama) ja Koporje, 1704. a. Jurjev ja kindlused Ivangorod ning Narva. Kuid Rootsi peajõud ei olnud veel venelaste vastu välja astunud. Rootsi kuningas oli paisanud need tol ajal Poola vastu. Kui Peeter pakkus talle rahu, vastas upsakas Karl uhkelt: „Las meie naaber Peeter ehitab linnu, meile jääb au neid vallutada."

Ent Peeter aimas midagi muud. „Rootslased võivad meid veel üks või kaks korda lüüa," ütles ta. „Kuid just neilt me õpime neid võitma." Vene armee sõjakogemused kasvasid. Ta valmistus otsustavaks löögiks.

1706. aastal lõi Karl XII Poola kuningat August II, hõivas Krakovi ja Varssavi ning tungis sügavale Vene territooriumile. Unistades maailma vallutamisest, lootis Rootsi kuningas kiire löögiga vallutada Moskva, jaotada Venemaa osadesse ja alistada Rootsi

ülemvõimule. Esialgu valis Karl otsetee Moskvasse üle „Moskva väravate" — Smolenski.

Võttes arvesse vastase sõjalist üleolekut, käskis Peeter tagasi tõmbuda ida suunas, nõrgestades vaenlast „väikesõjas", s. o. vähemate väesalkade lahingutegevusega. Vastupanu osutasid mitte ainult taganeva Vene armee järelväed, vaid ka kogu elanikkond. Rahvas peitis toiduained ja kariloomad metsa, põletas ära teravilja ja hobusemoona ning tungis kallale Rootsi järelvägedele ja üksikutele sõduritele.

Septembris a. 1708 andis Karl oma armeele käsu võtta suund Ukrainasse. Ta astus ühendusse Ukraina hetmaniga — reetur Mazepaga, kes lubas varustada Rootsi kuningat kõigega, mis on tarvis. Mazepa tõotas samuti Karlile abi muretseda Türgi sultanilt, Volga-tagustelt kalmõkkidelt ja, mis peaasi, lootis Peetri vastu üles kihutada Zaporožje kasakad ja kogu Ukraina rahva.

Ent Karl XII ja reetur Mazepa arvestused ei osutunud õigeks. Ukraina talupojad ei tõstnud sõda Peetri vastu, vaid välismaiste anastajate vastu.

Hetman Mazepa tagandati ametist ja ta põgenes rootslaste poole üle. Uus hetman Ivan Skoropadski kogus kasakaist suure sõjaväe ja tõi selle Peetri juurde. Paljud Mazepaga ühinenud kasakad pöördusid samuti Peetri poole, tunnistasid end süüdi ja, kui Peeter oli neile armu andnud, võitlesid vahvasti rootslastega. Ühes oma kirjas rõhutas Peeter täielikku üksmeelt Vene ja Ukraina rahva võitluses rootslaste vastu: „Rahvas seisab nii kindlalt, et temalt rohkemat nõuda ei saa; kuningas saadab küll meelitavaid kirju, kuid see rahvas püsib vankumatult ustavana ja toob kuningakirjad minule."

Rootsi armee olukord Ukrainas muutus üha raskemaks. Ta kannatas nälga. Kestvaist vihmasadudest olid teed muutunud põhjatuks; algas ootamatult varajane külm. Lewenhaupti väerühmast saadetud suur voor sattus Lesnaja küla juures venelaste kätte. Võit Lesnaja juures oli Vene vägede esimeseks suurvõiduks.

Võitu Lesnaja juures pidas Peeter „esimeseks sõduri proovikiviks" ja nimetas teda „Poltava lahingu emaks". Täpselt üheksa kuud hiljem toimus ka Poltava lahing ise.

Rootsi väed jõudsid Poltava alla aprillikuus a. 1709. Arvates, et Poltava on nõrgalt kindlustatud, lootis Karl XII selle ruttu vallutada ja tungida edasi Moskva peale. Kuid Peeter oli seda võimalust ette näinud. Ta määras Poltava komandandiks energilise ja julge polkovniku Kellini, kes korraldas hiilgavalt linna kaitset.

Poltavale ruttas appi ka Peeter ise suuremate jõududega. 16. mai ööl 1709 tungis Vene väesalk salateed kaudu läbi soo ja

rajas hoogsas täägivõitluses endale tee sissepiiratud garnisoni abistamiseks.

Poltava kaitsjate sõjameeleolu tõusis veel enam, kui saadi teada, et Peetri väed olid ületanud Vorskla jõe ja valmistasid positsiooni pealahinguks.

Lahingu eelõhtul, 26. juunil 1709, sõitis Peeter oma sõjameeste ridade eest läbi ja kutsus Vene sõdureid üles kindlalt tagasi lööma ülbe anastaja rünnakut, ehkki viimane pidas end võitmatuks.

Õhtul loeti vägedele ette kuulus Peetri käskkiri:

„Sõjamehed! On tulnud tund, mis otsustab isamaa saatuse. Niisiis, te ei tohi mõtelda, et võitlete Peetri eest, vaid te võitlete riigi eest, mis on usaldatud Peetri kätte, oma suguseltsi eest, oma isamaa eest. Teid ei tohi segadusse viia ka vaenlase kuulsus, nagu oleks ta võitmatu, millist valet te ise oma võitudega tema üle olete korduvalt tõendanud. Kuid Peetrist teadke, et elu ei ole talle kallis, elaks ainult Venemaa õnnes ja kuulsuses, teie hüvanguks ..."

Vene armees oli üldse 42 000 rivimeest, rootslasi oli ligikaudu 30 000 meest, kuid lahingust võttis osa väiksem arv mehi kummalgi poolel. Peeter andis oma meestele käsu asuda nende jaoks määratud positsioonidele. Nende positsioonide valikule ja kindlustamisele pühendas Peeter erilist tähelepanu. Teades, et Karl XII armastab kiirrünnakut ja et Rootsi armee on vilunud manööverdamiskunstis, ehitas Peeter reduudid (välikindlustused) sääraselt, et need võisid pealetungivaid rootslasi kauemini kinni pidada ja säilitada lahingu alguseks Vene väed täielikus lahingukorras. Kahe metsatuka vahele oli ehitatud kuus reduuti piki lahinguvälja ja neli perpendikulaarselt väljakule. Reduudid (ehkki need kõik ei olnud lahingu alguseks veel valmis) olid varustatud suurtükkidega ja moodustasid eesliini jalaväele.

26. juunil lahkusid Rootsi polgud laagrist ja rivistusid kolonnidena Vene reduutide suunas. Varakoidikul alustasid nad pealetungi, kuid neid võttis vastu tugev suurtükituli Vene reduutidelt ja püssituli vallide tagant.

Peeter jälgis teraselt lahingu käiku. Kõige ohtlikumal ja raskemal silmapilgul jõudis ta õigeaegselt kohale ratsutada ja olukorra päästa. Tema must kolmnurkne kübar ja sadul olid kuulidest läbi puuritud. Üks kuul sattus talle rinda, kuid lõmastus, põrgates vastu rinnaristi.

Rootslased koondasid pealöögi venelaste vasemale tiivale ja murdsid Vene vägede esimesest sõjaliinist läbi. Peeter suunas läbimurdekohta mõned jalaväe pataljonid ja lõi rootslased tagasi. Samal ajal üritas Vene ratsavägi vaenlase ümberhaaramist tiiba-

delt. Vene sõdurid alustasid pealetungi kogu laial rindel. Vaenlane hakkas taganema ja põgenes. Pärastpoole kirjutas Peeter irooniliselt Rootsi armee paanilisest põgenemisest: „Võitmatud rootsi saksad näitasid varsti turja."

Rootslased löödi täiesti puruks.

Lahinguväli oli laipadest üle kuhjatud. Rootsi kuningas, kes oli saanud kuulikillust haava, kanti kähku lahinguväljalt ära ja põgenes koos mõne lähema õukondlasega Türgimaale.

Poltava lahingul on hiilgav koht vene rahva kangelaslikus ajaloos. Hinnates Poltava lahingu tähtsust, ütles suur vene kriitik Belinski: „Poltava lahing ei olnud lihtne taplus... ei, see oli lahing kogu rahva, kogu riigi olemasolu eest."

Puškin oma poeemis „Poltava" hindab kõrgelt Poltava lahingu tähtsust meie kodumaa võimsuse ja suuruse tõstmises:

Aeg tulvil olnud segadusist,
Kui mehestuv noor Venemaa
Koos Peetri geeniusega
Kord tõusis lahingpingutusist.
Karm õpetaja algme pannud
On rahva kuulsus-teaduses —
Nii mitu verist tundi annud
Me maale Rootsi vägimees.
Ta karistus vaid rammu proovind —
Ent kuigi saatus lüüa soovind,
Maa kindlaks sai. Nii terast taob
Ka vasar ränk, et räbu kaob.

Poltava lahing andis Rootsi sõjakuulsusele raske hoobi. Venemaa liitlased Poola ja Taani jätkasid koos Venega võitlust Rootsimaa vastu. Karl XII-l õnnestus Venemaa vastu üles kihutada ainult Türgimaad. 1711. aastal jõudis suur Türgi armee Vene piiri lähedusse ja piiras Pruti jõel sisse Vene sõjaväe. Et Vene armeel oli puudus sõja- ja toidumoonast, oli Venemaa sunnitud Türgiga rahu tegema. Peeter loovutas türklastele Aasovi, kuid säilitas oma armee elava jõu.

Lõpetanud sõja Türgiga, pöördus Peeter tagasi Läänemere rannikule ja viis mõne aastaga lõpule Riia ja Soome lahe ranniku vallutamise.

Aastal 1714 sai Rootsi sõja ajal loodud noor Vene laevastik hiilgava võidu rootslaste üle Hankoneeme juures (Soomes). Rootsi laevastiku üle saavutati uus suur võit Grönhami saare lähedal a. 1720.

Suur Põhjasõda kestis 21 aastat. Rahu sõlmiti alles aastal 1721 Uusikaupunkis (Nystadis), Soomes. Selle rahulepingu järgi sai

Venemaa endale Soome ja Riia lahe ranniku, Eestimaa ühes Narva ja Tallinnaga, Liivimaa ühes Riiaga ja osa Karjalast ühes Viiburi linnaga.

Niisiis viidi XV sajandi lõpul alanud vene rahva võitlus väljapääsu eest merele lõpule Peetri poolt.

Hinnates Peetri tähtsust ajaloolises võitluses Läänemere ranniku pärast kirjutas Marx, et Balti provintsid on oma geograafiliselt asendilt loomulikuks lisandiks natsioonile, kes valdab nende taga asetsevat maad. Siit järeldas Marx, et Peeter vallutas territooriumi, mis on absoluutselt vajalik maa normaalseks arenemiseks.

Venemaa muutus sõjaliselt võimsaks maa- ja mereriigiks. Pärast Uusikaupunki rahu sõlmimist andis senat (Venemaa kõrgeim riiklik asutus) Peeter Suurele keisri nimetuse. Venemaad hakati kutsuma keisririigiks (impeeriumiks).

3. PEETER SUURE REFORMID

Pärast Poltava lahingut otsustas Peeter Suur viia pealinna Moskvast üle Neeva jõele ehitatud uude linna — Peterburisse. Uue pealinna ehitamiseks aeti kokku kümneid tuhandeid talupoegi-pärisorje. Kõigis linnades keelati ära kivihoonete ehitamine ja kästi müürsepad saata Peterburisse. Endise metsa ja soo asemele rajati sirged tänavad, mille äärde püstitati telliseist ja kivist suured elumajad. Petropavlovski kindluse vastu ehitati suur laevatehas. Selle juurest kulges lai tänav, mis sai Nevski prospekti nimetuse.

Peterburist sai vilgas kaubanduse keskus. Lääne-Euroopast saabusid Peterburi sadamasse välismaa laevad võõramaa kaupadega.

Kuid kaubanduse areng üksi ei võinud veel Venemaa mahajäämust likvideerida. Peeter taipas, et Venemaa on sattunud sõltuvusse Lääne-Euroopast oma tööstuse nõrga arenemise tõttu. Paljusid maale vajalikke kaupu tuli sisse vedada Hollandist, Rootsist, Inglismaalt ja teistest riikidest.

Püüdes kaotada Venemaa tööstuslikku mahajäämust, ergutas Peeter igati manufaktuuride rajamist. Tema toetusel tekkis rida uusi tootmisalasid: vasevalu, laevaehitus, siidikudumine jt. Peetri valitsemise aja lõpuks oli umbes 240 manufaktuuri. Seoses tööjõu puudusega andis Peeter a. 1721 käskkirja, mis lubas manufaktuuride omanikel osta külasid ühes talupoegadega. Sellised käitiste juurde arvatud talupojad (neid nimetati possessioonseiks) pidid

juhtima oma majapidamist ja töötama manufaktuurides. Pärisorjapidajad-maaomanikud ekspluateerisid julmalt „tööinimesi", mistõttu viimaste keskel puhkesid tihti rahutused.

Pikaleveninud ja raske sõda nõudis suuri väljaminekuid. Rohkearvulised väikesed maksud talupoegadelt ja linlastelt asendas Peeter üheainsa suure maksuga — pearahaga. Mõisnikud ja nende mõisavalitsejad olid vastutavad maksude korraliku tasumise eest nende talupoegade poolt. Pearaha suurendas mõisnike võimu talupoegade üle. Pealeselle suurendati ka kaudseid makse (soolalt, tubakalt, veinidelt jne.). Erilised isikud — „kasutoojad" — leiutasid üha uusi tuluallikaid. Maksu alla arvati kõik: mesilased mesipuuaias, korsten ja aknad elumajadel, saunad, kauplemiskohad turul. Talupojad pidid andma hobuseid sõjaväeveoste vedamiseks, pidid ehitama teid, parandama sildu, muretsema toidumoona sõjaväele ja laevastikule, kohale toimetama telliseid tehaste ehitamiseks jne. Nekrutite värbamised võtsid küladest kõige töövõimelisemaid inimesi, kes enam kunagi koju tagasi ei tulnud või siis saabusid abitute invaliididena.

Peale nekrutite andmise laostasid talupoegi teisedki koormised: mehi aeti Aasovi ja Taganrogi kindluste ehitamise töödele, uue pealinna Peterburi ehitamisele ja kanalite kaevamisele, mis ühendasid Läänemerd Volgaga.

Samal ajal püüdsid aadlikud-mõisnikud, kelle väljaminekud olid tugevasti kasvanud, neid katta talupoegade suurendatud ekspluateerimisega. Mõisnike keskel tekkis isegi vanasõna: „Talupojal ära lase habemesse kasvada, vaid püga ta paljaks nagu lammas."

Laostavate maksude ja üha kasvava rõhumise eest põgenesid talupojad vabade kasakate maale.

Nii talupojad kui ka kasakate alamkihid ja linna kehvistu võtsid osa korduvaist ülestõusudest. Esimene suur ülestõus toimus a. 1705 Astrahanis, kus bojaaride ja „kasutoojate" vastu tõusid üles linlased, soldatid, streletsid ja „tööinimesed" ning tahtsid Volga kaudu tungida Moskva peale. Ülestõus Astrahanis kestis peaaegu 8 kuud ja suruti maha tsaari vägede poolt. Ülestõusust osavõtjaid ja juhte hukati julmalt.

Kuid vaevalt oli lõppenud ülestõus Astrahanis, kui a. 1707 puhkes Doni- ja Volgamaal uus, veelgi ähvardavam ülestõus Kondrati Bulavini juhtimisel. Kevadel 1708 oli kogu Doni jõe ülemjooks ülestõusust haaratud. Bulavin saatis igale poole kirju, kutsudes üles arveid õiendama mõisnike ja „kasutoojatega" ja keelduma tsaari põllumaade kündmisest.

Maikuus 1708 valisid kasakad ja talupojad Bulavini Doni suur-

armee atamaniks. Tema vastu saadetud aadlikest karistussalk ei suutnud rahvaliikumist pidurdada. Kuid jõukad kasakad reetsid Bulavini. Astudes ühendusse valitsuse vägedega, piirasid nad sisse maja, kus viibis Bulavin, ja tahtsid ülestõusu juhti tabada. Mitte soovides elusalt vaenlaste kätte langeda, laskis Bulavin enese maha.

Ka pärast Bulavini surma jätkusid ülestõusud, andes tunnistust rahvamasside jõulisest protestist feodaal-pärisorjusliku ekspluateerimise vastu.

Peeter, kes tegutses aadli-impeeriumi tugevdamise huvides ja ei säästnud talupoegi, omistas samuti suurt tähelepanu tugevnevale kaupmeeskonnale, kelle käes oli välis- ja sisekaubandus. Ta andis kaupmeestele mitmesuguseid eesõigusi ja jagas neile rahalisi toetussummasid.

Endiselt jäid valitsevaks klassiks aadlikud, kuid nendegi olukorras toimus palju muudatusi. Aadlikele hakati teenistuse eest tasuna maksma rahapalka. Kõik pärusmaad ja valdusmõisad tunnistati nende täielikuks omandiks, nende „mõisateks". Peetri ajal vähenes vahetegemine põlisaadli ja alamaadli vahel. Nii esimesi kui teisi hakati ühtviisi nimetama aadlikeks. Peeter nõudis, et kõik aadlikud oleksid riigiteenistuses, kas sõjaväe- või tsiviilteenistuses.

Suuri muudatusi võeti ette ka riigivalitsemises. Peeter püüdis luua tugevat riigiaparaati ja läbi viia selle range tsentraliseerimise. Vene riiklik korraldus hakkas lähenema Euroopa riikide korrale. 1711. aastal asutas Peeter Valitseva Senati. See oli kõrgeimaks riigiasutuseks, mis oli kohustatud välja töötama uute seaduste eelnõud ja valvama teiste asutuste tegevuse järele. Seniste prikaaside asemele asutati kolleegiumid, millede arv tõusis kaheteistkümneni. Iga kolleegium juhtis teatavat valitsemisharu. Kogu kohtuvõim riigis oli allutatud justiitskolleegiumile. Peeter kaotas ära patriarhiameti ja allutas kiriku riigile. Kirikuvalitsuse etteotsa seadis ta vaimulike kolleegiumi ehk sinodi.

Kogu riigi territooriumil pandi kehtima ühtlane administratiivkord. Maa jaotati kubermangudeks, mille eesotsas seisid kubernerid.

Erilist tähelepanu pühendas Peeter sõjaväereformile. Peetri poolt loodud regulaarvägi oli Vene rahvuslikuks armeeks. Vene sõjaväe täiendamist hakati Peetri ajal (ja hiljem) teostama nekrutite värbamise teel. Teatav hulk talundeid andis ühe nekruti. Niisugune nekrut jäi sõjateenistusse eluks ajaks. Armee juhtideks olid aadlikest ohvitserid. Polkudele andis Peeter nimetused nende oblastite järgi, kus nad seisid nimekirjas. Lippudele ilmusid vene maade vapid.

Peetri valitsemisaja lõpul ei jäänud Vene armee maha parimatest Euroopa vägedest oma organisatsioonilt, varustuselt ja sõjaliselt ettevalmistuselt. Selles oli peale kasakate 200 000 meest.

Peeter lõi ka tugeva sõjalaevastiku. Enne Peetrit ei olnud Venemaal ühtegi sõjalaeva. XVIII sajandi algul koosnes Läänemere sõjalaevastik 48 suurest purjelaevast ja hulgast vähemaist sõudelaevadest. Vene sõjalaevastik muutus üheks tugevaimaks Euroopa sõjalaevastike hulgas.

Aadlikud ja linnakaupmeeste kasvav klass etendasid riigis juhtivat osa. Seltsimees Stalin iseloomustab Peetri-aegset Vene riiki järgmiselt:

„Peeter Suur tegi palju mõisnike klassi tugevdamiseks ja tekkiva kaupmeeste klassi arendamiseks. Peeter tegi väga palju mõisnike ja kaupmeeste rahvusriigi loomiseks ja kindlustamiseks. Tuleb ka öelda, et mõisnike klassi tugevdamine, tekkiva kaupmeeste klassi soodustamine ja nende klasside rahvusriigi kindlustamine toimus pärisorjuses oleva talurahva kulul, kellelt võeti kolm nahka."

Kogu eluaeg taotles Peeter Suur, et seada Venemaa Euroopa eesrindlike riikide ridadesse. Toetades igati vene kultuuri arendamist, õppis Peeter hoolega selliste eesrindlike maade kultuurisaavutusi tundma, nagu Holland ja Inglismaa. Ta kutsus oma teenistusse väga mitmest rahvusest mehi, kuid alati säilitas ta oma loomingulise iseseisvuse.

Venemaa riiklikud uuendused vajasid suurel arvul haritud isikuid. Peetri aega kuulub kooliharidu se andmise algus. Üldhariduse võimaldamiseks avati nn. „tsifiir"-koolid (tsifiiriks nimetati aritmeetikat). Neis koolides õppisid aadlike lapsed 10-kuni 15 aasta vanuses kirjaoskust ja aritmeetikat. Kõrgemat liiki spetsialistide ettevalmistamiseks avati Moskvas ja Peterburis mitu eriõppeasutust, milles õpetati matemaatikat või meditsiini, samuti ka mere- ja artilleeria-koolid. Peeter algatas ja valmistas ette teaduste keskuse — Vene Teaduste Akadeemia — asutamise. Selle idee teostamist aga takistas Peetri surm. Akadeemia avati 1725. aasta lõpus, kui Peetrit enam ei olnud elavate hulgas.

Raske kiriku-slaavi tähestiku asemel võttis Peeter tarvitusele lugemiseks kergema tsiviiltähestiku. Ta pani kehtima ka uue, Euroopa maades vastuvõetud kalendri. Peetri ajal ilmus suur hulk õpperaamatuid ja praktilisi käsiraamatuid, samuti tehti algust ajakirjandusega. Aastast 1703 peale hakkas Moskvas ja hiljem Peterburis ilmuma esimene vene ajaleht „Vedomosti".

Peeter keelas ära vanamoeliste rõivaste kandmise ja sundis

kandma lühikest kuube, nagu see oli moes Lääne-Euroopas. Ta võitles naiste kinniste eluviiside vastu ja käskis neil ilmuda „assambleedele“ (piduõhtutele) koos oma meeste ja vanematega.

Võitluses mahajäämuse ja barbaarsusega oli Peeter julm ning halastamatu. Vana korra poolehoidjad, kes ei olnud riiklike uuendustega rahul, astusid ühendusse välismaal viibivate riigivaenlastega. Isegi Peetri poeg, tsareevitš Aleksei, osutus kodumaa reetjaks. Peeter andis oma poja erikohtu alla, kes mõistis ta surma. Oma esimese naise Jevdokia Lopuhhina, kes ümbritses end reaktsioonilise klikiga, sulges tsaar kloostrisse.

Kõik takistused, mis seisid uuenduste teel ees, pühkis Peeter otsustavalt eest ära. Lenin kirjutas, et Peeter ei põrganud tagasi „barbaarsete abinõude ees võitluses barbaarsusega“.

Peetri ajal muutus Venemaa võimsaks tsentraliseeritud monarhiaks, kel oli suur sõjavägi ja laevastik, samuti hästi ettevalmistatud ametnike ja diplomaatide kaader. Peetri ajal saavutas Venemaa kultuuri alal tunduvat edu. See oli meie kodumaa ajaloolises arenemiskäigus tähtis progressiivne etapp.

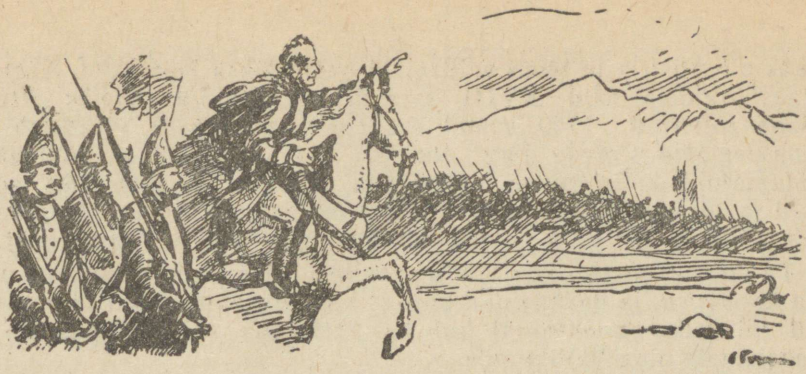

VI PEATÜKK

Venemaa XVIII sajandi teisel poolel

1. VENEMAA OSAVÕTT 7-AASTASEST SÕJAST

Peeter Suur suri a. 1725. Ta ei määranud endale troonipärijat. Pealinna aadlike keskel, kes toetusid relvastatud jõule, kaardiväepolkudele, puhkes võitlus võimu pärast. See oli paleepöörete ajastu, mil üks trooninõudleja vaheldus teisega. Aastal 1741, paleepöörde tagajärjel, pääses troonile Peeter Suure tütar Jelizaveta Petrovna.

XVIII sajandi keskel tugevnes Vene mõju Euroopa asjadesse. Engels kirjutas, et Venemaa naabrid olid nõrgenenud. Põhjas langes Rootsi jõud ja mõjukus selletõttu, et Karl XII katsetas Sise-Venemaale tungida. Lõunas olid türklastest ja nende maksualustest Krimmi tatarlastest järele jäänud ainult endise hiilgeaja riismed. Läänes täielikult laostunud Poola ei olnud Venemaale enam kardetav. Lagunemas oli ka Saksa feodaalne riik. Nagu rõhutas Engels, oli „Saksa-Rooma impeerium ainult nime poolest riik".

See keskaegne keisririik, kõlava tiitliga „Saksa rahvuse Püha Rooma Riik", oli 360 saksa poolriigi jõuetu liit. Keisririigi tuumi-

kuks oli Austria ja tema valitsejaid peeti Saksa keisriteks. Austria Habsburgidele said XVIII sajandi alguses võistlejaiks Preisi Hohenzollernid. 1740. aastal sai Preisi kuningaks Friedrich II. Kaasaeglaste sõnade järgi sooritas see „väga kaval kuningas" ootamatuid kallaletunge naabritele, anastas häbenematult võõraid maid, ei tunnistanud vähimatki moraali poliitikas. „Esijoones ära võtta ja siis juba pidada läbirääkimisi," väitis Friedrich II.

Ta anastas vana rikka Poola provintsi Sileesia, mis kuulus Austria koosseisu, ja hakkas nõudma, et kõik Euroopa riigid tunnistaksid nii seda anneksiooni kui ka Preisimaa „õigust" Böömi- ja Saksimaale ning Baltikumile.

Preisi agressioon (vallutuspoliitika) vallandas suure sõja Euroopas, mis on tuntud Seitsmeaastase sõja (1756—1763) nime all. Preisimaaga liitus Inglismaa, kes lootis esimese kaasabil nõrgestada oma võistlejat meredel — Prantsusmaad. Venemaa ühines Prantsuse, Austria ja Saksi liiduga Preisimaa vastu. Venemaa peamiseks ülesandeks selles sõjas oli takistada Preisi agressiooni Baltikumis.

Sõda alustades oli Preisimaa kindel oma sõjalises üleolekus. Tema palgasõdureist-professionaalidest koosnev armee oli hästi välja õpetatud, drillitud, oli harjunud kergesti ja kiiresti võitma ja teda peeti „võitmatuks".

Vene armeesse kui sõjalisse jõusse suhtus Friedrich II üleolevalt. Ta lootis lühikese ja kiire löögiga purustada Venemaa ja siis ka viimase liitlase — Prantsusmaa.

Augustis 1757. a. ületasid Vene väed Ida-Preisimaa piiri ja alustasid pealetungi Königsbergile. Friedrich II saatis venelaste vastu suured väed. Kui Vene väed olid läbimas kitsast metsateed keset läbipääsematuid soid, ründasid neid sakslased, kes olid hõivanud kõik lahingukoha väljapääsuteed. Selles lõksus Gross-Jägersdorfi küla lähedal oli Vene armee sunnitud lahingu vastu võtma. Eelväed, kes asusid metsa serval, võitlesid vihaselt, vaenlast mööda laskmata, seni, kui jõudsid appi Vene peajõud, mis seisid metsateel. „Hurraa"-hüüetega tormasid Vene väed täägivõitlusse ja paiskasid sakslased tagasi. Suurt osa vaenlase rünnaku tagasitõrjumisel etendas Vene suurtükivägi, mis parajasti enne sõda oli reorganiseeritud. Võeti tarvitusele uut tüüpi kaugelaske-suurtükid, mis olid endistega võrreldes liikuvamad ja kergemad.

Venelaste võit Jägersdorfi juures jahmatas sakslasi. Königsbergi kindlus alistus ilma lahinguta. Peaaegu kogu Ida-Preisimaa sattus venelaste kätte.

Vene vägede edu Ida-Preisimaal viis ärevusse mitte ainult vaenlased, vaid ka Venemaa liitlased. Kartes Vene mõju tugevnemist, ei toetanud liitlased Vene armee edusamme omapoolse pealetungiga ega kindlustanud seda edu.

Liitlaste väejuhatuse viivitamise ja eksisammude tõttu sattus Vene armee 1758. a. Zorndorfi all raskesse olukorda, kuid ta väljus siingi auga raskustest, tänu suurtele pingutustele ja paljudele inimohvritele. Ka Friedrich ise oli sunnitud pärast Zorndorfi lahingut tunnistama: „Need venelased võib viimseni maha lüüa ja siiski mitte võita." Samal ajal ütles ta oma sõjameeste aadressil: „Minu närukaelad pistsid plagama nagu vanad eided."

Pärast Zorndorfi algas vaikus. Preisi armee oli tugevasti rassida saanud. Vene armee eesotsas seisis vana vene kindral Saltõkov. Suvel 1759. a. viis ta armee Berliini peale. Otsustav lahing toimus Kunersdorfi küla lähedal, 5 kilomeetri kaugusel Frankfurdist Oderi ääres. Vene suurtükiväe marulise tule all põgenesid preislased paaniliselt järvedevaheliste kitsaste käikude kaudu. Purustav löök oli niivõrd hävitav, et kuningas ise vaevu pääses vangilangemisest. Friedrich II oli valmis elu enesetapmisega lõpetama. „Olen õnnetu, et veel elan," kirjutas kuningas. „48-tuhandelisest armeest ei ole mul järele jäänud kolme tuhandetki. Kui ma neid sõnu räägin, jooksevad kõik, ja mul puudub võim nende inimeste üle."

Berliinis algas paanika. Kuninglik perekond ja Berliini võimud lahkusid pealinnast. Kuid Austria väejuhatus päästis taas Friedrich II, loobudes tema jälitamisest ja sõjaretkest Berliini. See võimaldas Friedrich II-l koguda uut sõjaväge. Kuid aasta pärast vallutati siiski Berliin Vene vägede poolt. 1760. aasta 9. oktoobri hommikul marssisid võidukad Vene väed triumfeerides saksa pealinna. Berliini linnavalitsus tõi sametpadjal linna kindlusevõtmed Vene väejuhatusele.

Preisimaa sõjaline olukord oli lootusetu. Kuid sel ajal suri Vene keisrinna Jelizaveta Petrovna. Vene keisriks sai keisrinna õepoeg, Holsteini prints, Peeter III nime all. Olles Friedrich II tuline austaja ja poolehoidja, kutsus Peeter III Vene väed ära ja sõlmis Preisiga liidulepingu. Sellisest poliitikast oli kibedasti pettunud vene armee, kes oli toonud nii palju ohvreid ja katnud sõjas Preisiga oma lipud uue au ja kuulsusega. Kõigile oli selge, et Peeter III kaitseb mitte Venemaa, vaid Preisimaa huve.

Vihastunud kaardiväelased organiseerisid vandenõu uue keisri vastu. Suvel 1762. a. areteeriti Peeter III ja varsti ta tapeti. Keisrinnaks kuulutati ta naine Katariina II.

2. SUUR TALUPOEGADE SÕDA VENEMAAL XVIII SAJANDIL

Katariina II (1762—1796) valitsusaeg oli Venemaad valitsevate aadlike-mõisnike võidutsemisaeg. Peeter III andis käskkirja „Aadli vabadustest", mis vabastas aadlikud kohustuslikust teenistusest. Paljud aadlikest läksid otsekohe erru, asudes elama oma mõisatesse. XVIII sajandil muutusid sidemed mõisamajapidamise ja turu vahel üha tihedamaks. Kasvas nõudmine teravilja ja muude põllumajandussaaduste järele, mispärast aadlikud suurendasid oma pärisorjade ekspluateerimist. Aadlikul-mõisnikul oli õigus talupoegi jätta ilma maata, võtta ära nende tarbvara, müüa talupoegi hulgi ja üksikult, vahetada neid hobuste, koerte või mingisuguste asjade vastu. Mõisnik ei hoolinud sellest, et müügi puhul lahutati perekonnaliikmed. Inimesi koheldi nagu koduloomi. Pärisorjadel puudus õigus naimiseks või meheleminekuks ilma oma isanda loata. Neid karistati ihunuhtlusega ja isegi piinati.

Juba esimestel päevadel pärast trooniletulekut, aadlike soovidele vastu tulles, teatas Katariina II, et ta nõuab talupoegadelt täielikku kuulekust oma mõisnikele. Protestide ja kaebuste korral oli mõisnikel lubatud talupoegi saata sunnitööle. Talupojad pidid maksma pearaha, andma oma poegi nekruteiks, kandma teetegemiskohustust ja muid koormusi.

Julm ekspluateerimine ja pärisorjuslik rõhumine kutsusid esile stiihilisi rahutusi. Talupojad tõusid üles mõisnike vastu, põletasid mõisaid ja tihti tapsid oma kurnajad. Katariina II valitsemisaja esimese kümne aasta jooksul toimus üle neljakümne talupoegade väljaastumise mõisnike vastu. Iseäranis ähvardavaks kujunes väljaastumine XVIII sajandi 70-ndail aastail, mis muutus suureks talupoegade sõjaks. Selle liikumise eesotsas seisis Doni kasakas Jemeljan Ivanovitš Pugatšov.

Pugatšov sündis a. 1742 Zimoveiskaja staniitsas. Ta õppis varakult tundma rasket tööd ja kibedat viletsust. Noores eas võttis ta kasakana osa Seitsmeaastasest sõjast ja hiljem tegevväes teenides viibis ta Poolas ja Türgis. Pärast sõda ärajoosnud kasakana liikus ta ringi Doni- ja Volgamaal ning Jaikil, nähes kõikjal rõhumist ja mõisnike ning tsaarivalitsuse omavoli. Sattunud Jaiki jõel asuvate kasakate juurde, kogus Pugatšov enda ümber kasakaid ja pärisorjusliku rõhumise tõttu rahulolematuid talupoegi. Jaiki kasakad, nagu Doni kasakadki, olid kaotanud peaaegu kõik oma endised vabadused, mispärast nad olid rahutud. Käärimas olid ka Volgamaade vene talupojad ja mittevene rahvusest elanikud. Rahva kes-

kel levisid kuulujutud, et varsti „ilmub" keiser Peeter III ja alustab sõda rahva rõhujaga — tsaarinna Katariina II-ga. Rahvas ei teadnud täpset tõde Peeter III-st ja ootas, nagu Razini ajalgi, „head tsaari", kes kaitseb rahvast mõisnike-pärisorjapidajate vastu.

Pugatšov andis Peeter III nimel välja „manifeste", millega ta lubas vabastada rahva „orjaikkest", varustada ta maaga ja muude majapidamise tulualadega ning vabastada nekrutite andmisest, maksudest ja lõivudest. Pugatšov kutsus rahvast halastamatult hävitama „roimareid-mõisnikke" ja „altkäemaksuvõtjaid-kohtunikke".

Pugatšov liikus oma salgaga Jaitski linnakesest Jaiki jõe ülemjooksule. Piki jõge asuvad väikesed kindlustatud linnakesed alistusid peaaegu ilma vastupanuta. Pugatšoviga ühinesid suured hulgad ülestõusnud talupoegi ja kasakaid. Kõikjal ühinesid temaga ka mittevene rahvusest elanikud. Valitsus võttis maa ära baškiiridelt, tšuvašidelt, kasahhidelt, tatarlastelt, mordvalastelt ja teistelt rahvastelt ning andis need vene mõisnikele ja kaupmeestele; teiseusulisi pöörati vägivaldselt ristiusku. Kõigi niisuguste vägivallategude ja rõhumise vastu otsisid Volgamaa rahvad nüüd abi ja kaitset Pugatšovilt.

1773. aasta sügisel haaras ülestõus kogu Volgamaad. See kandus ka Uurali mäetööstuse piirkonda. Siin arenes talupoegade sõda iseäranis edukalt. Veebruari lõpuks a. 1774 oli Pugatšovi valduses juba 92 Uurali tehast. Uurali „tööinimesed" ja talupojad valmistasid Pugatšovile suurtükke ja kuule ning hankisid tina ja rauda. Mäetehaste tööliste hulgast kerkis esile hulk energilisi ja andekaid ülestõusu juhte. Eriti paistis nende hulgas silma tööline-pärisori, erusoldat Ivan Naumovitš Beloborodov.

Laiaulatuslikuks arenes ülestõus Baškiirias. Seda juhtis julge sõjamees ja rahvalaulik Salavat Julajev, kes oma lauludes kutsus baškiire üles võitlema vabaduse eest.

Liikumine võttis hirmuäratava ulatuse. Katariina valitsus saatis Pugatšovi vastu hästirelvastatud väed parimate kindralite juhtimisel. 1774. aasta juulis sai Pugatšov Kaasani all lahingus lüüa ja kaotas kõik oma suurtükid. Väikese salgaga suundus ta Volga paremale kaldale. Siin leidis ülestõus samuti üldist ja üksmeelset toetust. „Kogu läänepoolne Volga kallas tõusis üles ja ühines valetsaariga," kirjutas Puškin „Pugatšovi mässu ajaloos". „Mõisa-talupojad hakkasid mässama; teiseusulised ja äsja ristitud hakkasid tapma vene preestreid. Vojevoodid põgenesid linnadest, aadlikud mõisatest; lihtrahvas püüdis nii ühtesid kui teisi ja tõi nad kõik-

jalt Pugatšovi juurde. Pugatšov kuulutas rahvale vabadusi, aadlisoo hävitamist, maksude kaotamist ja tasuta soola jagamist."

Ülestõusnute salku kogunes mitte ainult Volgamaadel, vaid ka Tambovi, Voroneži ja Moskva kubermangus. Ärevus valitses ka Moskva linnas. Kõik kartsid Pugatšovi tulekut Kaasanist või Penzast Moskva peale. Tee Moskvasse oli talle lahti. Kuid Pugatšov otsustas siirduda Donimaale, lootes seal täiendada oma armeed Doni kasakatega. See otsus sai talle saatuslikuks.

Penzast suundus Pugatšovi armee Alam-Volgale. 1774. aasta 24. augusti koidikul rünnati Pugatšovi vägesid äkitselt tugeva tsaariarmee poolt. Selles lahingus hukkusid mitmed energilisemad ja ustavaimad Pugatšovi abilised. Oma armee riismetega püüdis Pugatšov siirduda Doni äärde. Kuid valitsuseväed jõudsid enne Pugatšovi Donimaale. Surutud ühelt poolt vastu Volgat, teiselt poolt vastu Doni sõjaväeoblasti piiri, osutus Pugatšov väljapääsematus olukorras olevaks.

Pugatšovi väljaandmise eest määras valitsus kõrge tasu. „Kes selle roimari ja mässaja tabab ja elusalt võimude kätte toob," üteldi tsaarinna käskkirjas, „saab viibimata 30 000 rubla tasu, kes aga ta surmab ja tema laiba toob, sellele anda 5000 rubla." Pugatšovi ümbritsevate Jaiki kasakate hulgas leidus reetureid. Kasutades juhust, kui Pugatšov oli üksinda, võtsid nad temalt relvad, sidusid ta kätest ja jalgadest ning toimetasid Jaitski linnakesse.

Pugatšov pisteti eriti tema jaoks tehtud puuri ja saadeti kõva valve all Moskva kohtusse. Teel sinna ja ülekuulamisel peksti teda julmalt. Kohus otsustas Pugatšovi „neljaks raiuda, pea teiba otsa kinnitada, kehaosad linna kvartalitesse laiali kanda, ratastele asetada ja hiljem samas paigas ära põletada".

Hukkamine pidi toimuma 10. jaanuari hommikul 1775 Moskvas Bolotnaja väljakul. Hoolimata suurest pakasest saatsid rahvahulgad Pugatšovi hukkamiskohale. Nagu tema kaasaeglane jutustab, ei olnud Pugatšovi näol hirmu märgata. Erksana istus ta saanis oma kõrgel pukil, kuna tema ahelaisse pandud kaaslased järgnesid temale jalgsi. Tapalaval seistes kuulas Pugatšov rahulikult ära kohtuotsuse, kummardus iga ilmakaare suunas ja, pöördudes rahva poole, ütles: „Andesta, õigeusklik rahvas, kui olen milleski sinu vastu eksinud." Timukad sööstsid tema kallale ja samal hetkel jäi õhku rippuma talurahva juhi verine pea. Aadlikud, kes olid oodanud Pugatšovi neljaksraiumist, ei olnud säärase „pehme" hukkamisviisiga rahul. Hukkamistava rikkumine pandi joobnud timuka arvele.

Äärmiselt julmalt karistas valitsus Pugatšovi liikumisest osavõtjaid. Kõikjal ülestõusu-kohtades püstitati võllad, kaagid ja rattad. Hukatute laibad rippusid kaua käidavamate teede ristumiskohal. Kama ja Volga jõel liikusid aeglaselt ujuvad võllad ülespoodud pugatšovlastega. Hukatute naised ja lapsed anti valitsuse ametnikele pärisorjadeks.

Zimoveiskaja staniitsa (Pugatšovi sünnikoht) nimetati Potjomkini külaks, asukohaga Doni jõe vastaspoolsel kaldal. Jaiki jõgi nimetati Uuraliks, Jaiki kasakad — Uurali kasakaiks. Kasakailt võeti nende viimased vabadused.

Talupoegade sõda a. 1773—1775 lõppes lüüasaamisega. Oma ulatuselt ja osavõtjate arvult oli see suurim ja hirmuäratavaim talurahva ülestõus tsaari-Venemaal. Rahvahulgad näitasid selles sõjas enneolematut julgust, mehisust ja kangelaslikkust. Kuid nagu Razinigi liikumine, nii kandis ka Pugatšovi liikumine stiihilist iseloomu ja oli määratud ebaõnnestumisele. „Talurahva ülestõusud", ütleb seltsimees Stalin, „võivad olla edukad ainult sel juhul, kui nad on ühendatud tööliste ülestõusudega ja kui töölised juhivad talurahva ülestõuse. Eesmärgile võib viia ainult kombineeritud ülestõus eesotsas töölisklassiga."

3. VENEMAA SÕJAD XVIII SAJANDI TEISEL POOLEL SUUR VÄEJUHT SUVOROV

Talupoegade sõda vapustas tugevasti aadliimpeeriumi. Kartes uusi rahutusi suurendas keisrinna Katariina II aadlike kohalikku ja keskvõimu. Kogu riik jaotati 50 kubermanguks. Kubermangude etteotsa seati kõrgeimale võimule allutatud kubernerid. Kubermangud jaotati maakondadeks, mida haldasid aadlisoost ispravnikud. Aadlikud olid domineerivaks ja valitsevaks klassiks riigis. Katariina II jagas helde käega aadlikele riigi- ja vallutatud maid. Aadlike õigused ja eesõigused olid sisse kantud erilisse „Armukirja aadlikele", mis avaldati 21. aprillil 1785. Selles kinnitati, et ainult aadlikele kuulub maade ja pärisorjade omamise õigus.

Katariina II püüdis tugevdada mitte ainult aadliimpeeriumi sisemist, vaid ka rahvusvahelist olukorda. Ta tahtis Venemaale kindlustada juhtiva osa Euroopa riikide poliitikas, toetudes seejuures oma sõjaväe jõule ja võimsusele. Vene armee hiilgavaid omadusi võis kogu Euroopa näha Seitsmeaastases sõjas. Osavõtt sellest sõjast oli Vene armeele heaks sõjakooliks.

See kool kasvatas üles silmapaistvaid Vene väejuhte. Üks selle-

aegseid tuntuimaid väejuhte oli kindral Rumjantsev, kes sai kuulsaks oma võitudega sakslaste üle Seitsmeaastases sõjas.

Samasuguse kooli sõjakogemuste alal tegi läbi ka suur Vene väejuht Suvorov. Tema nimega on seoses Vene armee silmapaistvad lahinguteod ja vene sõjakunsti hiilgav areng, millele oli pannud aluse juba Peeter Suur.

Aleksander Vassiljevitš Suvorov sündis Moskvas a. 1730. Tema isa, erukindral Vassiili Ivanovitš Suvorov, oli noores eas Preobraženski kaardiväepolgu lipnik ja teenis üksvahe tentsikuna Peeter Suure juures. Isa säilitas kogu eluaja sügava austuse Peeter I sõjageeniuse vastu ja sisendas selle tunde ka oma pojale. Väga noorelt kiindus Aleksander lugemisse, eriti harrastas ta lugeda sõja-ajalugu. Ta luges maailma suurte väejuhtide Julius Caesari, Hannibali ja Makedoonia Aleksandri vägitegudest. Lapsena oli Suvorov põdur ja kidura tervisega, mispärast isa ei valmistanudki teda ette sõjamehekarjääriks. Kuid juba 10-aastasena otsustas noor Suvorov kindlalt pühenduda sõjaasjandusele. Ta hakkas järjekindlalt oma organismi karastama: valas end üle külma veega, magas igasuguse ilmaga lahtise akna all, keeldus tarvitamast sooja riietust.

Sõjateenistusse astus Suvorov 17-aastasena. Ta alustas oma sõjakarjääri Semjonovski kaardiväe-polgu kapralina (noorema allohvitserina) ja lõpetas feldmarssalina. Tehes järk-järgult läbi kõik sõjamehe ametiastmed, õppis Suvorov hästi tundma sõjaväe määrustikke ja riviteenistust. Aastal 1754 ülendati ta ohvitseriks ja mõni aasta hiljem tegi ta läbi oma sõjaristsed Seitsmeaastases sõjas Preisiga. Juba siis mõistis Suvorov, et saksa sõjaväeline kord, mis oli rajatud kepidistsipliinile ja keerulistele riviõppustele, oli iganenud, nagu oli iganenud ka Preisi strateegia ja sõjapidamise taktika. Kui Suvorov pärast sõja lõppu määrati Novgorodi kubermangu Uue-Laadogasse Suzdali jalaväepolgu ülemaks, hakkas ta oma mehi uut moodi õpetama. Ta asutas kaks kooli — ühe lihtsõdurite, teise aadlike lastele — ja oli ise neis koolides õpetajaks. Peamist rõhku pani ta sõdurites algatusvõime arendamisele, et nad oleksid kõlvulised lahingutegevuseks, aga mitte paraadidel marssimiseks. Seepärast korraldati Suzdali polgu sõduritele isegi manöövrid tingimustes, mis meenutasid sõjaolukorda. „Raske õppusel — kerge sõjas, kerge õppusel — raske sõjas," toonitas Suvorov oma sõduritele.

Kuus aastat tegeles Suvorov oma Suzdali polgu kasvatamisega. Ta käsitleb oma vaateid sõjaasjanduses kuulsas instruktsioonis, mida hiljem hakati nimetama „Võitmise teadus". See sõdureile määratud instruktsioon oli kirjutatud lihtsas rahvapärases keeles

lühikeste ja teravate sententside ja reeglite näol. Instruktsiooni teises osas, pealkirjaga „Suuline õpetus sõduritele", väljendab Suvorov sõjakunsti kolme põhireeglit: silmamõõt, kiirus ja pealetung. Suvorov defineeris nende reeglite olemust järgmiselt:

„Esimene on s i l m a m õ õ t: kuidas laagris seista, kuidas marssida, kus atakeerida, ajada ja lüüa."

„Teine on k i i r u s ... Vaenlane meid ei tea oodata, arvab, et oleme 100 versta eemal, vahel ka 200, 300 ja enam. Äkki rabame teda nagu välk selgest taevast. Tal käib pea ringi: ründa sellega, mis kätte juhtub. Ratsavägi, alusta! Raiu, torgi, aja taga, lõika ära, ära lase eest põgeneda!"

„Kolmas on p e a l e t u n g. Jalg toetab jalga, käsi tugevdab kätt. Laskmise juures hukkub palju inimesi. Vaenlasel on samasugused käed, kuid vene tääki nad ei tunne."

Suvorov nõudis sõduritelt kiirust, suurt pealetungiindu, piiritut vahvust ja samal ajal ka külma verd ja olukorraga arvestamist.

Arvestades seda, et tookordsed tulirelvad olid viletsad, hindas Suvorov kõrgelt täägivõitlust. Kuid ühtlasi nõudis ta, et sõdurid tunneksid hästi püssi ja seda osavasti kasutaksid. „Tulista harva, kuid täpselt," õpetas Suvorov. Ta õpetas, et sõduri peaülesanne lahingus on vaenlane hävitada. Ta ütles: „Kui vaenlane taganes, on paha õnn, kui vaenlane on puruks löödud ja hävitatud, on hea õnn."

Suvorov hindas sõduris teadlikku suhtumist oma ülesandesse ja püüet omandada teadmisi sõjaasjanduses. „Iga sõdur peab aru saama oma manöövrist," armastas Suvorov korduvalt toonitada. Ta ei võinud silma otsaski sallida sõduri kroonulikku vastust: „Ei või teada." „Mitteteadjast johtub palju-palju häda," väitis Suvorov. Hinnates kõrgelt vene sõdurite isiklikke ja lahingulisi võimeid, nõudis Suvorov komandöridelt, et nad hoolitseksid sõdurite vajaduste ja huvide eest. Suvorov ise jagas lihtsõduri elu, sõi sõduritele valmistatud kapsasuppi ja putru, kandis lihtsat lahinguriietust. Sõdurid armastasid piiritult oma juhti ja olid valmis tema juhtimisel tulest ja veest läbi minema.

Suvorovi poolt tema polgus läbiviidud uuendused äratasid pahameelt ja taunimist Preisi sõjaväesüsteemi austajate ja kõrgemate õueringkondade poolt. Ometi sundis vajadus sõdu pidada valitsust tarvitama Suvorovi väejuhtimisoskust.

1768. aastal tuli Katariina II-l pidada üheaegselt kaht sõda: Poolaga ja Türgiga. Euroopas oldi kindlas arvamises, et Venemaa ei talu kaht sõda korraga ja loobub oma kanna kinnitamise plaanidest Baltikumis ja edasinihkumisest Musta mere äärde. Kuid Vene

armee eesotsas seisis silmapaistev väejuht kindral Rumjantsev. Tema tegevuses leidus iseseisvust, julgust ja võtete uudsust. Rumjantsev otsis taga vaenlast ja püüdis kõigepealt hävitada viimase elavjõudu. Ta oskas valida alluvaid juhte ja tõstis juba õige varsti esikohale sõjageeniusega varustatud Aleksander Vassiljevitš Suvorovi. Juba Seitsmeaastases sõjas oli Suvorov Rumjantsevile silma paistnud. Ta saadeti esialgu Poolasse; kui aga sõjategevus seal viidi lõpule, siis usaldati temale Türgi kindluse Turtukai piiramine. 10. mail 1773. a., ilma Rumjantsevilt juhtnööre ootamata, kuid arvestades sobivat momenti, toimetas Suvorov pimedal ööl oma väeüksuse üle Doonau ja ägeda lahingu tulemusena vallutas ta kindluse.

Esimene sõda Türgiga kestis 1768.—1774. aastani. Vene väed vallutasid mitu tugevat kindlust. Seejuures näitas Suvorov korduvalt oma sõjakunsti.

Saanud mitmel korral lüüa ja nähes oma lootusetut olukorda, alustasid türklased läbirääkimisi rahu asjus. Kutšuk-Kainardžis kirjutati 10. juulil 1774 alla rahulepingule Vene- ja Türgimaa vahel: selle rahulepingu järgi sai Venemaa endale Aasovi, Kertši ja stepiala Dnepri ja Bugi vahel. Türgile alluv Krimmi khaaniriik kuulutati iseseisvaks. Aprillis 1783 hõivasid Vene väed Krimmi ja hävitasid khaaniriigi. „Taurise" nime all liideti Krimm Venemaaga. Samal aastal asutati Krimmis Vene sõjalaevastiku jaoks kindlustatud sadam Sevastoopol.

Türgimaa ei tahtnud leppida Krimmi kaotamisega, sest see tähendas temale ülemvõimu kaotamist Mustal merel. Seepärast alustas ta teist sõda Venemaa vastu, mis kestis neli aastat (1787—1791).

Türgi tähtsaks toetuspunktiks Mustal merel oli kindlus Otšakov. Vägede ülemjuhatajaks määratud vürst Potjomkin, tsaarinna soosik, piiras juulis 1788 Otšakovi sisse. Piiramine venis pikale. Suvorovi juhtida oli piiramiskorpuse vasem tiib. Otsustades kasutada sobivat momenti, alustas Suvorov türklaste ründamist. Kuid Suvorovi teguviis ei leidnud Potjomkini heakskiitmist ja viimane ei saatnud õigeaegselt abivägesid. Selles lahingus sai Suvorov peast haavata.

1789. aasta kevadel määrati Suvorov Moldaaviasse. Siin sai ta kuulsaks hiilgavate võitudega Fokšanõ juures, Rõmniki jõel ja eriti heroilise tormijooksuga esmaklassilise Türgi kindluse Izmaili vastu.

Kolmandal Türgiga peetava sõja aastal astus Venemaa vastu sõtta Rootsimaa. Venemaa oli sunnitud osa vägesid üle viima oma läänepiiride kaitseks. Venemaa liitlane Austria alustas Türgiga

läbirääkimisi separaatrahu asjus. Kõik see tegi olukorra Vene-Türgi rindel komplitseerituks. Et sundida Türgit rahulepinguga nõustuma, otsustas Vene väejuhatus vallutada Izmaili kindluse, mis sulges tee Doonau alamjooksule. See oli esmajärguline Euroopa kindlus, mis oli ehitatud prantsuse ja saksa inseneride juhatusel. Suvorovile anti käsk vallutada Izmail rünnakuga. Ta tegi kaua ja hoolikalt ettevalmistusi keeruliseks operatsiooniks. Suvorov käskis kõrvalises kohas ja vaenlasele märkamatult ehitada Izmaili kindlusega sarnaneva mudeli ja koos sõduritega harjutas ta kätte kõik eelseisvad operatsioonid.

11. detsembri koidikul aastal 1790 alustati kindluse pommitamist jõelt ja maalt 600 Vene suurtükist. Kogu päeva kestis käsitsivõitlus. Ohvrite arv oli mõlemal poolel väga suur, kuid Izmail vallutati. Suvorov ise tunnistas, et sellise rünnakuga võib riskeerida ainult üks kord elus. Izmaili vallutamine avas Venele tee pealetungiks Doonaumaadele. Potjomkin aga ei osanud saavutatud võidu tagajärgi ära kasutada. Tema pealekäimisel kutsuti Suvorov peagi sõjaväe juurest ära ja saadeti Soome.

1791. aastal sõlmis Katariina II Türgiga rahu Jassy linnas. Türgimaa tunnistas Krimmi liitmist Venemaaga ja loovutas viimasele Lõuna-Bugi ja Dnestri vahelise maa-ala. Eduka Türgi sõja tagajärjel kinnitus Venemaa lõplikult külmumatu Musta mere põhjarannikule.

Pärast teist sõda Türgiga puhkes uuesti sõda Poolaga. Preisi ettepanekul jaotati Poola Preisi, Austria ja Venemaa vahel. Selle tagajärjel sai Venemaa tagasi Ukraina ja Valge-Vene maad, mis XIV sajandil olid anastatud Leedu suurvürstiriigi poolt, kes hiljem astus uniooni Poolaga. Katariina II ajas reaktsioonilist poliitikat. Ta takistas Poolat muutumast iseseisvaks demokraatlikuks riigiks, mida taotlesid poola demokraadid, eesotsas ülestõusnud Poola rahvuskangelase Tadeusz Kościuszkoga. Katariina II saatis väed Poolasse. 1794. aastal vallutas Suvorov rünnakuga Praha (Varssavi eeslinna), sellega oli otsustatud sõja lõpp Poolaga. Katariina II ülendas Suvorovi feldmarssaliks.

Kuid peagi sattus feldmarssal ebasoosingusse. Novembris 1796 suri keisrinna Katariina II. Troonile astus ta neljakümneaastane poeg Pavel, suur Preisi sõjaväesüsteemi austaja. Ta tühistas Suvorovi määrustiku ja käskis armees kehtima panna preisi sõjaväelise korra. Vene sõdureile tõmmati selga kitsad saksa kuued, neid kästi puuderdada juukseid jahuga ja kanda kiharaid (pikki kähardatud juukseid — lokke); et marssimise juures jalad põlvist ei painduks, seoti nad lahasse. Sõdureis hinnati eranditult sirget rühti ja mars-

simisoskust. „Soldat on lihtsalt mehhanism, mis määrustikus on ette nähtud," toonitas Pavel I.

Suvorov ei võinud leppida preisi korraga Vene sõjaväes. Pilke ja pahameelega rääkis ta tsaari preislikest üritustest: „Puuder pole püssirohi, kiharad ei ole suurtükid, pats ei ole raiemõõk, ja mina ei ole sakslane, vaid päris venelane." Teravuste eest saadeti Suvorov veebruaris 1797 pealinnast välja oma mõisa — Kontšanskojesse. Väljasaatmine oli Suvorovile raske ja alandav. Iga ta sammu jälgiti. Talle keelati väljasõidud, sõprade vastuvõtt, kirjavahetus. Kuid kaks aastat hiljem, veebruaris 1799, kutsus Pavel I äkitselt Suvorovi Peterburisse. Venemaa koos Inglismaa ja Austriaga alustas sõda Prantsusmaa vastu. Suvorov määrati nende Vene-Austria vägede ülemjuhatajaks, kes sõdisid prantslaste vastu Põhja-Itaalias. Napoleon ise oli sel ajal Egiptust vallutamas. Suvorovi vastu saatis ta oma parimad väejuhid. Tänu vene sõdurite kangelaslikkusele ja Suvorovi sõjakunstile purustati Prantsuse väed. Mõne nädalaga okupeeris Suvorov kogu Põhja-Itaalia. Siit avanes tee Prantsusmaale. Kuid austerlased reetsid oma liitlase Venemaa ja astusid rahuläbirääkimistesse prantslastega.

Suvorovile anti käsk viia oma väed Šveitsi, et ühineda Rimski-Korsakoviga, kes koos Vene vägedega oli seal austerlaste poolt jäetud saatuse hoolde. Šveitsi sõjaretk oli veelgi raskem ja kangelaslikum kui Itaalia sõjakäik. Suvorovi kurnatud armee oli ilma suurtükkideta, laske- ja toidumoonata. Olukord kujunes katastroofiliseks.

Kuid Suvorovist innustatud Vene armee näitas kangelaslikkuse imesid ja ületas auga kõik raskused ning katsumused. Oktoobri algul aastal 1799 sooritas ta oma viimase teekonna üle lumise Panixi mäeseljandiku. Need olid kõrged, järsud kaljumäed. Lumetormis ja tihedas mäeudus ronisid sõdurid neist pikkamisi üles. Laskumine oli veelgi raskem kui mäkketõus. Inimesed, hobused ja muulid libisesid ja kukkusid, paljud langesid alla kuristikku.

Sõdade ajaloos raskeim retk, Suvorovi Alpi-retk, oli lõpule viidud. Kahe nädala jooksul kaotas Vene armee 5000 meest, kuid jäi purustamata. Kogu maailm kõneles imestusega Vene sõdurite tublidusest ning sangarlikkusest ja väejuhi Suvorovi talendist. Isegi Prantsuse marssal Massèna mainis vaimustusega, et selle ühe Suvorovi Alpi-retke eest oleks ta valmis andma kõik oma 48 sõjakäiku. Keiser Pavel I andis Suvorovile generalissimuse, s. o. suurima kindrali aunime. Suvorovit kästi alata tagasiteed Venemaale. Teel ta haigestus. Venemaal valmistus rahvas oma lemmikväejuhi pidulikuks vastuvõtuks. Kuid tsaar keelas selle ära. Ta hakkas kartma

rahva ja sõjaväe suurt armastust Suvorovi vastu. Julm sänikael võttis surijalt väejuhilt viimse rõõmu — rahvaga kokkusaamise rõõmu. Ööl vastu 3. maid 1800 sõitis Suvorov läbi unnevaibunud pealinna vaiksete tänavate. Sügavas üksinduses veetis oma viimsed elupäevad suur väejuht, kes oli toonud Venemaale sõjalist kuulsust.

Suvorov suri 18. mail 1800. aastal. Rahvas ja vanad sõjakaaslased saatsid sügavas leinas teda viimsele puhkepaigale — Aleksander Nevski kloostrisse. Suurima Vene väejuhi hauale püstitati lihtne kiviplaat niisama lihtsa pealkirjaga „Siin puhkab Suvorov".

Suvorovi nimi ja kangelasteod aga elasid edasi. Suvorovi brošüür „Võitmise teadus" sai parimaile vene väejuhtidele hulgaks ajaks sõjaasjanduse programmiks. Tema õpilased ja järelkäijad arendasid edasi ning täiendasid Suvorovi sõjakunsti. Suvorovi õpetussõnad omandas kindlalt ka Punaarmee ja kasutas neid loovalt oma väejuhtide juhatusel, Nõukogude Liidu generalissimuse seltsimees Stalini juhatusel.

Suure Isamaasõja ajal asutatud Suvorovi-nimeline orden on elavaks tunnistajaks Suvorovi sõjatraditsioonide sidemest Nõukogude sõjameeste suurte kangelastegudega.

Suvorovi kaaslaseks ja poolehoidjaks sõjaasjanduses oli silmapaistev laevastikujuht Ušakov. Tema nimega on seotud vene sõjakunsti õitseng mereväes.

Fjodor Fjodorovitš Ušakov sündis väikeaadliku perekonnas aastal 1745. Astunud Peterburi mereväe korpusse, andus 16-aastane Ušakov hoole ja visadusega raske ning karmi, kuid veetleva mereasjanduse õppimisele.

Esimese Vene-Türgi sõja ajal (1768—1774) oli Ušakov leitnandi aukraadis ja sõitis väikesel Musta mere sõjalaeval. Võitlus Musta mere eest sai tema südameasjaks. Ušakov oli üks esimesi Musta mere laevamadruste õpetajaid. Ta tundis ja armastas oma madruseid. Nagu Suvorovgi, arvas ta, et sõduri kasvatuse eesmärk seisab selles, et sõjamees igas sõjaolukorras võiks näidata sõjalist oskust ja lahinguvaimu, vaprust ja vastupidavust, algatusvõimet ja osavust.

Sellise kasvatuse tulemusi võis Ušakov lahinguväljal kontrollida teises Vene-Türgi sõjas. Sõja algul oli türklastel Mustal merel kahekordne ülekaal laevade arvult ja veel suurem paremus suurtükkide poolest. Kuid Türgi admiral toimis iganenud XVIII sajandi meretaktika reeglite kohaselt, mis nägid ette laevade ühte joonde rivistamise ega võimaldanud manööverdamist.

Nagu Suvorov, nii ei püüdnud ka Ušakov säilitada lineaarset korda. Esikohale tõstis ta manööverdamise ja julge rünnaku, ühendades neid kaine arvestusega.

Märtsis 1790 määrati Ušakov Musta mere laevastiku juhiks ja ta võis ellu viia tema enda poolt väljatöötatud süsteemi meresõjas. Ušakovi sõjalaevade julge, kiire ja otsustav rünnak lõppes alati võiduga. Ušakovi võidud merel üheaegselt Suvorovi poolt Izmaili kindluse vallutamisega kiirendasid teise Türgi-sõja võidukat lõppu.

Aastal 1798 astus Venemaa sõtta Prantsuse maadevallutaja Napoleoniga, kes okupeeris Malta saare, Joonia saarestiku ja Egiptuse. Napoleoni-vastasele sõjategevusele Vahemeres saadeti Ušakov, kellele tehti ülesandeks juhtida Vene ja Türgi laevastiku ühiseid operatsioone.

Olles vabastanud rea Kreeka saari, alustas Ušakov novembris 1798 Korfu (Kerkyra) saare piiramist. See oli võimas kindlus, hästi varustatud ja võitmatuks peetav. Jäädes ustavaks Suvorovi eeskirjadele, valmistus Ušakov hoolega ette kindluse ründamiseks. Vene laevad lähenesid saarele niivõrd, et nad võisid läheda maa pealt tulistades purustada Prantsuse bastioonid. 2000 mere-jalaväelast maandusid püssitule all saarele ja ajasid vaenlase põgenema. Kuuldes Ušakovi hiilgavast võidust, hüüdis Suvorov vaimustatult: „Meie suur Peeter elab veel! Elagu Vene laevastik! Miks ei olnud mina Korfu juures, kas või mitšmanina!"

Kreeka rahvas võttis venelasi-vabastajaid vaimustusega vastu. Ušakov andis rahvale õiguse valida ise oma valitsemisorganid ja kaitses elanikkonna õigusi ja eraomandit igasuguse kallalekippumise eest. Kui saared prantsuse okupantidest lõplikult vabastati, töötas Ušakov koos kohalike patrioodidega välja Joonia Saarte Vabariigi konstitutsiooni.

Pärast Korfu vallutamist saatis Ušakov ühe oma dessantsalkadest Lõuna-Itaaliasse, mis kiiresti vabastati prantslastest. Ušakov saabus oma eskaadriga Napoli vetesse ja saatis väeosa Rooma vabastama. Rooma elanikud võtsid vene vabastajaid vaimustusega vastu.

Ušakov arvas nüüd tarviliku olevat siirduda Malta saarele Napoleoni peajõudude vastu, kuid ootamatult sai ta keiser Pavel I-lt käsu Venemaale tagasitulekuks. Tagasiteel kodumaale külastas Ušakov veel kord Korfu saart. Uue vabariigi senat kuulutas pidulikul koosolekul Ušakovi „rahva isaks ja päästjaks" ja annetas rahva nimel Vene admiralile rikkalikult kaunistatud kilbi, kuldmõõga ja Ušakovi auks löödud medali.

Kuid tsaarivalitsus hindas hoopis teisiti Vene admirali „omavolilist" ja „mässulist" (tsaarivalitsusele kardetavat) teguviisi. 1807. aastal lasti Ušakov erru. 2. oktoobril 1817 suri Ušakov nagu Suvorovgi üksinduses ja maapaos. Nõukogude rahvas osutas suurele Vene admiralile ärateenitud au ja kuulsust, asutades Suure Isamaasõja päevil Ušakovi-nimelise ordeni.

4. VENE KULTUUR XVIII SAJANDI TEISEL POOLEL

Kaheksateistkümnendal sajandil tutvustas Venemaa maailmale palju suuri mehi, kellest võib esijoones nimetada Peeter Suurt, Aleksander Suvorovit ja Mihhail Lomonossovit.

Mihhail Vassiljevitš Lomonossov sündis 8. novembril 1711. a. Denissovka külas Holmogorõ linna lähedal. Tema isa oli jõukas talupoeg-randlane: ta tegeles kalastamisega ja vedas kaupu Arhangelskist teistesse linnadesse. Kalastama minnes võttis ta poja tihti merele kaasa. Poisike tutvus randlaste eluga, soolatööstusega ja laevaehitusega. Lomonossov õppis varakult lugema ja lapsest saadik valdas teda pidurdamatu tung teadmiste laiendamiseks. Seda janu ei olnud tal aga kerge kustutada.

Isa loal, võõrasema teadmata, lahkus Mihhail Lomonossov 1730. aasta lõpul öösel kodukülast, 3 rubla raha taskus. Randlaste talvise vooriga läks ta Moskva ja, varjates oma talupoeglikku päritolu, astus slaavi-kreeka-ladina akadeemiasse. Lomonossovi õppeaastad Moskvas möödusid suures puuduses. Kuid ta võitis kõik raskused ja takistused.

Aastal 1735 saadeti Lomonossov koos 12 andekama akadeemia õpilasega Peterburisse ja võeti üliõpilasena vastu Teaduste Akadeemiasse.

Ülikoolis andus Lomonossov täielikult täppisteaduste — matemaatika, mehhaanika, füüsika ja keemia — õppimisele. Nende teaduste edasiõppimiseks saadeti ta Saksamaale.

1741. aastal naasis Lomonossov Peterburi, kuid siin ootas teda kibe pettumus. Noortel vene õpetlastel õnnestus vaevalt oma teadmisi rakendada. Akadeemia juhtimine oli välismaalaste, peamiselt sakslaste kätes. Nad suhtusid põlastavalt kõigesse, mil oli vene nimi, ja hoidsid andekaid vene õpetlasi teaduslikust tööst eemal. Temale omase otsekohesuse ja teravusega alustas Lomonossov võitlust sakslaste ülemvõimu vastu Akadeemias ja nende poolt kehtimapandud korra vastu. Aastal 1745 sai ta professoriks ja Akadeemia tegevliikmeks.

Lomonossovit ümbritsevad aadlikud püüdsid teda igati alandada. Kuid Lomonossov kaitses uhkusega oma inimväärtust. Ta ütles: „Mitte ainult suurte isandate või mõnesuguste maapealsete valitsejate ees ei taha ma loll mees olla, vaid isegi issanda jumala ees, kes mulle mõistuse on andnud, senikaua kui ta seda pole ära võtnud."

Lomonossov oli veendunud, et rahva ja riigi õitseng ja hüvang oleneb haritud ja mõistlikust monarhist. Niisuguse haritud tsaarreformaatori ideaaliks oli Lomonossovil Peeter Suur. Lomonossov oli tuline ja siiras Peetri austaja. Ta püüdis veenda ka tema järglasi — Jelizaveta Petrovnat ja Katariina II — igas asjas järgima Peetri õpetusi. Enese kohta ütles ta: „Kannatan selletõttu, et püüan kaitsta Peeter Suure elutööd."

Lomonossov oli geniaalne õpetlane, kes oli asjatundja väga mitmesugustel inimteaduste aladel. Esimese keemikuna, palju aastaid enne Lavoisier'd, leiutas Lomonossov aine kaalu püsivuse seaduse. Tema vaated valguse olemusest jäid kindlalt püsima XIX sajandi teaduses. Lomonossov oli suurepärane astronoom. Ta tõestas, et planeet Veenusel on oma atmosfäär. Lomonossov oli suurim asjatundja Uurali looduslike varade alal ja nõudis maapõuevarade ekspluateerimist, sest neis peituvad loendamatud rikkused.

Ta oli silmapaistev luuletaja, vene kirjanduse rajaja, esimese teadusliku vene keele grammatika looja. Suur kriitik Belinski kirjutas: „Lomonossovist peale algab meie kirjandus; tema oli selle isa ja hell hoolitseja; tema oli Peeter Suur kirjanduses."

Erakordselt kujuka ja põhjaliku hinnangu Lomonossovist kui väljapaistvast õpetlasest annab Aleksander Sergejevitš Puškin: „Ühendades erakordse tahtejõu erakordse mõistmisjõuga, tundis Lomonossov kõiki haridusalasid. Selle kirgedest täidetud hinge kõige tugevamaks kireks oli teadusjanu. Ajaloolane, kõnemees, mehhaanik, keemik, mineraloog, kunstnik ja luuletaja, katsetas ta kõigega ja tungis kõigesse."

Lomonossov oli kirglik võitleja eesrindliku teaduse ja selle elluviimise eest, kasuks ja valgustuseks vene rahvale. Teaduse varal lootis ta suurendada meie kodumaa rikkusi ja parandada rahva elu. Lomonossovi algatusel avati 12. jaanuaril 1755 Moskva ülikool. Lomonossov armastas palavalt oma rahvast ja oli täis sügavat usku, et vene rahva keskelt tõuseb rohkesti geniaalseid inimesi. See mõte kajastub selgesti järgmistes luulelistes ridades:

Oh teie, keda igatsenud
On enda üsast kodumaa,
Teid sellistena ihalenud
Kui need, toond võõrsilt keda ta.
Te päevad olgu õnnistatud!
Te püüdke, nüüdsest julgustatud,
Ka hoolsusega näidata,
Et oma kuulsaid Platoneid
Ja teravmeelseid Newtoneid
Võib sünnitada Venemaa!

Rikkad ja kõrgest soost õukondlased ei saanud aru ega hinnanud Lomonossovi teaduslikke leiutusi ja saavutusi.

Pärisorjuslikul tsaari-Venemaal olid Lomonossovi geniaalsed tööd kauaks ajaks unustuse hõlma maetud.

Samasugune mittearusaamine ja hoolimatus sai osaks XVIII sajandil ka paljudele teistele andekatele vene õpetlastele ja leidjuritele. Üks silmapaistvaimaid leidureid oli Ivan Petrovitš Kulibin. Tal oli mehhaaniku-leiduri erandlik talent. Viis aastat püsivat tööd kulutas ta erilise, „sürpriisidega" kella valmistamiseks. Kell oli hanemunasuurune. Iga 60 minuti tagant avanesid kellas tsaariväravad väikeste liikuvate inglikujukestega. Kulibin kinkis selle kella Katariina II-le. Tänuks kingituse eest nimetati ta Teaduste Akadeemia mehhaanikuks. Kogu saadava raha kulutas ta uutele leiutustele. Teada saades, et Londonis on välja kuulutatud preemia parima Thames'i silla kavandi eest, töötas Kulibin välja projekti ja ehitas 10 000 üksikust osast koosneva sillamudeli. Kuulus matemaatik Euler kinnitas kõik Kulibini arvestused. Kuid sakslased-akadeemikud suhtusid irooniliselt vene leidurisse-iseõppijasse ja andsid tema kohta eitava otsuse. Kulibini leiutatud sillamudel ei leidnudki tunnustamist.

Kulibin leiutas jõelaeva, millega võis sõita vastu voolu. Selle leiutuse mudel osteti ühe ametniku poolt küttepuudeks. Kulibin suri vaesuses oma kodulinnas Nižni-Novgorodis.

Traagiline oli ka teise iseõppija, geniaalse aurumasinaleiutaja Ivan Polzunovi saatus. Ta oli Uuralis garnisonisõduri poeg. Sel ajal saadi tehastes, kus töötas Ivan Polzunov, vajalikku mehhaanilist energiat langeva vee jõu kasutamisest. Polzunovile tuli mõte ehitada auruga töötav jõumasin, mis vähendaks kulu ja kergendaks inimese tööd. Nii leiutati esimene masin maailmas, mis töötas auru jõul. Kuid Polzunov ei näinud oma masina töölerakendamist. Raske, üle jõu käiv töö murdis ta tervise ja ta suri vaesena 1766. aastal tiisikusse. Kuigi aurumasin oli juba tegevusvalmis, jäi see geniaalne leiutus pärast Polzunovi surma unarusse. 21 aastat hil-

jem leiutas James Watt samasuguse aurumasina nagu selle oli leiutanud varem Polzunov.

Rahva keskelt tõusis XVIII sajandil palju tähtsaid novaatoreid igal teaduse, kirjanduse ja kunsti alal; nende nimed on jäädvustatud Vene kultuuriloos. Väljapaistev näitleja Fjodor Volkov, Jaroslavli kaupmehe poeg, lõi esimese vene teatri. Aadlikest asjaarmastajate teatri asemele ilmus alatine, kõigile kättesaadav teater, kus esinesid kutselised näitlejad. Volkovit peetakse „vene teatri isaks".

Vene ehituskunsti rajajaiks olid rahva keskelt esilekerkinud andekad arhitektid Vassili Baženov ja Matvei Kazakov. Baženovi ehituste hulgas paistab silma Paškovi palee (Lenini-nimelise raamatukogu vana hoone Moskvas).

Aastal 1758 eraldus Teaduste Akadeemiast Kunstiakadeemia, kus õpetati peamiselt maalikunsti. Akadeemia õppejõududeks olid esialgu välismaalased, kuid peagi ilmus rida vene maalikunstnikke ja skulptoreid.

XVIII sajandil tõusis rahva hulgast palju andekaid vene inimesi. Nad mitte ainult ei omandanud Lääne-Euroopa kultuuri tippsaavutusi, mitte ainult ei töötanud neid ümber, täites need uue, rahvusliku sisuga, vaid omakorda mõjutasid ka vene ja ülemaailmse teaduse ja kunsti arenemist.

XVIII sajandi 50-ndate aastate lõpul ilmus aadlike keskelt rühm eesrindlikke luuletajaid ja kirjanikke: Sumarokov, Kantemir, Tredjakovski jt. Nii andis XVIII sajand vene rahvuskultuuri arengu varasalve suure ja hinnalise panuse.

VII PEATÜKK

Isamaasõda aastal 1812

1. VENEMAA JA LÄÄNE-EUROOPA XVIII SAJANDI LÕPUL JA XIX SAJANDI ALGUL. SUUR VÄEJUHT KUTUZOV

XVIII sajandi lõpul astusid eesrindlikud Euroopa ja Ameerika maad ajaloo uude järku — kapitalismi võidu kindlalt püsima jäämise ajajärku. Sel ajal kõige arenenumas ja rikkamas riigis — Inglismaal — toimus XVIII sajandil seoses aurumasinate leiutamisega tööstuslik pööre. Kapitalismi arenemise teele asusid ka teised suurriigid. Põhja-Ameerikas oli aastail 1775—1783 käimas sõda Inglismaaga iseseisvuse eest. Inglise ülemvõimu vastu ülestõusnud ameeriklased eesotsas oma rahvusliku juhi Washingtoniga moodustasid oma suure riigi — Põhja-Ameerika Ühendriigid.

Prantsusmaal vallutas Pariisis ülestõusnud rahvas 14. juulil 1789 kuningliku vangla Bastille ja andis signaali revolutsiooniks kogu maal. Prantsuse rahvuskogu kuulutas oma „Inimese ja kodaniku õiguste deklaratsioonis" välja vabaduse, võrdsuse ja vendluse. Eraomand kuulutati pühaks ja puutumatuks. 1792. aastal kuulutati Prantsusmaa vabariigiks. Prantsuse kuningas

Louis XVI hukati. Talupoegade feodaalkohustused tühistati. Mõisnike poolt äravõetud maad anti talupoegadele tagasi.

Kodanliku revolutsiooni võit Prantsusmaal avas uue ajastu inimkonna ajaloos: pärast tuhandeaastast feodaalse korra kehtivust jäi kindlalt püsima uus, kapitalistlik (kodanlik) kord, mis on rajatud maa, vabrikute ja tehaste, tootmisriistade ja -vahendite eraomandi õigusele.

Prantsuse kodanlik revolutsioon andis hoobi feodalismile mitte ainult Prantsusmaal, vaid ka teistes Euroopa riikides. Seepärast astuski Prantsuse revolutsiooniga võitlusse kogu feodaalne Euroopa. Ka tsaari-Venemaa oli aktiivseks Euroopa kontrrevolutsiooni osaliseks. Katariina II kinnitas, et ta ei või sallida, et kusagil, kus see ka oleks, juhivad riiki kingsepad. Ta hakkas Venes rakendama otsustavaid abinõusid „prantsuse mürgi" vastu. Prantsuse eesrindlike valgustusaja kirjanike — Voltaire'i, Diderot', Rousseau' jt. — teosed, mis olid üsna laialt levinud vene aadliseltskonnas, kuulutati riigivastasteks. Julmalt karistas Katariina II vene „vabamõtlejaid".

Senikaua kui prantsuse valgustusaja kirjanike ideed levisid ainult haritud aadlike kitsas ringkonnas, ergutas Katariina II ise mõõdukaid vabamõtlejaid. Püüdes võita Euroopa väljapaistvate meeste poolehoidu, oli Katariina II kirjavahetuses Voltaire'iga ja kutsus isegi Venesse prantsuse mõtteteadlase Diderot'.

Üks haritumaist Moskva aadli esindajaist, Nikolai Ivanovitš Novikov, organiseeris raamatute levitamiseks suure võrgu raamatukauplusi. Ühe sellise raamatukaupluse juures avas ta esimese avaliku raamatukogu Venes. Novikov toimetas pilkeajakirju, milles ta paljastas aadli harimatust ja upsakust, altkäemaksuvõtmist ja riigivargust, omavoli ja vägivalda pärisorjade kallal ja kritiseeris kõige välismaise järeleahvimist aadlike poolt. Pärast Prantsuse revolutsiooni puhkemist areteeriti Novikov kui kardetav vabamõtleja ja suleti Šlisselburgi kindlusse. Tema ja ta poolehoidjate poolt organiseeritud raamatukauplused suleti ja nende varandus võeti riigile.

Veel enam ehmatas keisrinna Katariinat aastal 1790 anonüümselt trükis ilmunud teos pealkirjaga „Reis Peterburist Moskva". Selles teoses paljastati julgelt ja avalikult pärisorjuslikku korda ja kujutati pärisorjuse koledusi. Kui raamat sattus Katariina kätte, nägi ta autoris „Pugatšovist hullemat roimarit". Autoriks osutus üks harituimaid XVIII sajandi inimesi — Aleksander Nikolajevitš Radištšev. Haruldase kirglikkuse ja jõuga piitsutas ta mõisnike irvitamist pärisorjade üle: „Ma vaatasin ringi, ja mu hing solvus

inimkannatustest. Pöörasin pilgu endasse ja nägin, inimese kannatused tulenevad inimesest.“ Pöördudes mõisnike poole, kes kohtlesid talupoegi ebainimlikult, hüüdis Radištšev täis viha: „Ahned loomad, täitmatud verekaanid, mis me jätame talupojale? Selle, mida ära võtta ei saa, — õhu! Jah, üksnes õhu.“

Esimesena kutsus Radištšev vene rahvast üles tsarismi vastu. Rahvas tõuseb üles ähvardava kättemaksjana ja purustab „malmist trooni“, ennustas Radištšev oma oodis „Vabadus“.

Katariina II käsul põletati Radištševi raamat ära, autor ise aga areteeriti ja anti kohtu alla. Kohus mõistis Radištševi surma. Surmanuhtluse hirmu all hoiti teda 41 päeva. Säärase piinamisviisi oli leiutanud Katariina. Pärast niisugust irvitamist saadeti Radištšev kümneks aastaks Siberisse asumisele. Füüsiliselt ja moraalselt murtuna, lõpetas Radištšev 1802. aastal elu enesetapmisega.

Lenin hindas kõrgelt Radištševi osa Vene vabadusliikumises. Ta nimetas teda tuliseks vene patrioodiks ja valgustajaks. Radištšev oli esimene aadlik-revolutsionäär, kes avalikult väljendas oma protesti pärisorjuse ja tsarismi vastu.

Sel ajal arenesid suured sündmused Prantsusmaal.

Kohkunud revolutsiooni edasisest arenemisest, teostas Prantsuse kodanlus 9. thermidoril (27. juulil) 1794 kontrrevolutsioonilise riigipöörde, mis läks ajalukku „thermidori pöörde“ nime all. Võimule pääses suurkodanlus. Ta hakkas likvideerima kõiki neid Prantsuse revolutsiooni saavutusi, mis näisid temale ohtlikud olevat. Kodanlus vajas tugevat võimu, mis lõplikult summutaks revolutsiooni. Selle eesmärgiga pandi Prantsusmaal 9. novembril 1799. a. kodanluse kaasabil kehtima sõjaline diktatuur Napoleoni kui ühe andekaima Prantsuse kindrali poolt. 1804. aastal kuulutati Napoleon Bonaparte Prantsuse keisriks.

Prantsuse revolutsiooni algaastail pidas Prantsusmaa revolutsioonilisi vabastussõdu, kuid hiljem sõdade iseloom muutus.

Prantsuse suurkodanluse huvides, kes võistles Inglise kapitalistidega, alustas Napoleon suuri vallutussõdu nii Euroopas kui ka väljaspool Euroopat.

Oma peavaenlaseks pidas Napoleon Inglismaad. Kogunud tohutu suure armee, kavatses Napoleon tungida üle kitsa La-Manche'i väina ja maabuda Inglismaal. Hädaoht oli niivõrd suur, et Inglismaa nõudis oma liitlastelt — Austrialt ja Venemaalt — viivitamata Napoleoniga sõjategevuse alustamist.

Vene valitsus mobiliseeris 5 armeed, arvult 250 000 meest. Austria käsutusse saadeti Napoleoni vastu 58-tuhandeline esimene

armee, kelle osaks langes võitluse pearaskus. Selle armee eesotsas seisis suur Vene väejuht Mihhail Illarionovitš Kutuzov, Suvorovi parim õpilane ja lahingukaaslane.

Mihhail Illarionovitš Goleništšev-Kutuzov sündis 5. septembril 1745. a. Peterburis. Tema isa oli üks harituimaid oma aja inimesi. Armastuse teaduse vastu oli ta pärandanud ka pojale. Mihhail Kutuzov lõpetas edukalt Inseneride Korpuse. Ta õppis hästi tundma inseneri- ja suurtükiväe-asjandust, tegeles innukalt matemaatikaga ja valdas perfektselt mitut võõrkeelt. Mihhail Illarionovitš määrati rooduülemaks Astrahani polku, mille komandöriks oli Suvorov. Suur polguülem märkas kohe noort andekat ohvitseri, lähendas teda endale ja avaldas temale väga suurt mõju.

Lahinguis avaldas Kutuzov mitte ainult vahvust ja julgust, vaid ka alatist külma verd, organiseerimisvõimet ja initsiatiivi. Teises Türgi sõjas võttis Kutuzov osa kuulsast Izmaili ründamisest. Siin paistsid eriti silma tema korraldamisoskus ja väejuhitalent. Suvorov teatas temast: „Kindral Kutuzov näitas uuesti sõjakunsti kogemusi ja oma isiklikku vaprust. Ta tegutses minu vasemal tiival, kuid oli minu paremaks käeks."

Kutuzov võttis isiklikult osa paljudest lahingutest, sai kolmel korral haavata, aga alati tuli ta väkke tagasi. Lahingus Alušta lähedal (Krimmis) tormas Kutuzov, lipp käes, edasi, tõmmates tormijooksuks kaasa ka oma sõdureid. Selles lahingus sai ta raskesti haavata ja kaotas ühe silma.

Kutuzov oli range, kuid tähelepanelik väeülem. Ta vihkas mõttetut drilli ja kepidistsipliini. Nagu Suvorovgi, vihkas ta orjameelsust, libitsemist ja müüdavust, mis valitsesid tsaari õukonnas. Seepärast Kutuzovit õukonnas ei sallitud. Teda ei võinud silma otsaski sallida ka keiser Aleksander I ise. Kuid sõdurid armastasid ja hindasid oma väejuhti.

1805. aasta sõja alates määras Aleksander I avaliku arvamuse survel Kutuzovi Vene vägede ülemjuhatajaks. Täites tsaari poolt kinnitatud sõjaplaani, liikus Kutuzov läbi Galiitsia ja Sileesia, et ühineda austerlastega. Kui ta teada sai, et Austria armee on Ulmi all puruks löödud ja kapituleerunud, viis ta Vene väed osava manöövriga Doonau jõe pahempoolsele kaldale ja tõmbus pikkamisi tagasi. Kutuzov ei võimaldanud Napoleonile otsustavat lahingut, mida viimane väga soovis, vaid sundis teda hajutama oma jõude ja pikaks venitama kommunikatsioone. Varsti saabus Vene armee juurde keiser Aleksander I ise. Ta unistas Napoleoni võitnud väejuhi kuulsusest. Tsaar kutsus kokku sõjanõukogu ja tegi ettepaneku anda Napoleonile otsustav lahing. Kutuzov vaidles sellele

vastu, soovitades taganeda rajooni, kus leiduks külluses toidutagavarasid, ja seal koguda suuremaid jõude uueks pealetungiks. Tsaar aga lükkas Kutuzovi ettepaneku tagasi.

20. novembril 1805 purustasid prantslased ühendatud Vene ja Austria väed Austerlitzi küla lähedal. Aleksander I ja Austria keiser põgenesid lahinguväljalt. Kuid ka Austerlitzi lahingus tunnistas Napoleon kogu maailma imestama panevat vene sõdurite vaprust ja mehisust.

1806. aasta sügisel Jena all lõi Napoleon otsustavalt Preisi vägesid. Berliin loovutati prantslastele ilma lahinguta. 1807. aasta jaanuaris marssis Napoleon Varssavi. Jäädes liitlaste abita, olid Vene väed sunnitud taganema, kuid nad osutasid endiselt visa vastupanu võimsale Napoleoni armeele.

Venemaa lüüasaanud liitlased alustasid Napoleoniga rahuläbirääkimisi. Aleksander I oli samuti sunnitud aastal 1807 alla kirjutama Tilsitis rahulepingule, mis oli ebasoodus Venemaale, pidi katkestama kaubanduslikud suhted Inglismaaga ja liituma niinimetatud kontinentaalblokaadiga, mille Napoleon oli organiseerinud. Tilsiti rahu kutsus esile Vene aadli pahameele ja süvendas veel enam tema vaenulikku suhtumist Napoleonisse.

Türklased püüdsid ära kasutada Vene sõjaväe ebaõnne sõjas Napoleoniga ja taastada oma ülemvõimu Mustal merel. Venemaa pidi aastail 1806—1812 sõdima Türgiga. Vähene edu sõjas Türgiga tuletas keiser Aleksander I-le meelde Kutuzovi, kes Austerlitzi lahingu järel oli vallandatud ja seisis sõjaasjandusest eemal. Nüüd määrati Kutuzov ülemjuhatajaks ja ta saavutas suuri võite türklaste üle. Saades aru, et Venemaal seisab möödapääsematult ees uus sõda Prantsusmaaga, ruttas Kutuzov kiiremini lõpetama sõda idas. Mõne eduka lahingu järel õnnestus tal kallutada Türgimaad rahusõlmimisele. Rahuleping kirjutati alla Bukarestis 8. mail 1812. Selle järgi loovutas Türgimaa Venele Bessaraabia. See oli suur võit Venemaale. Napoleoni plaanid Türgimaa ärakasutamise kohta tulevases sõjas Venemaaga luhtusid.

2. NAPOLEONI VÄGIVALDNE SISSETUNG VENESSE. NAPOLEONI ARMEEDE PURUSTAMINE

Aastaks 1812 lamas peaaegu kogu Lääne-Euroopa Napoleoni kui maadevallutaja jalgade ees. Kuid Napoleon teadis, et ta ei saa olla maailma käskija enne, kui Venemaa on purustatud. Ta alustas aktiivset ettevalmistust Venemaale sissetungimiseks. Napo-

leon kavatses Venemaa tükeldada, viimaselt ära kiskuda Ukraina ja muuta Venemaa Prantsusmaa asumaaks.

Ööl vastu 12. juunit 1812 ületas Napoleoni „suur armee" Neemeni ja asus teele Venemaale.

Napoleoni armees oli sel ajal umbes 600 000 meest. Napoleoni peajõudude vastu astus välja Vene esimene armee Barclay de Tolly juhtimisel. Selle rindejoon kulges piki Neemenit. Teine armee, Bagrationi juhtimisel, viibis Lõuna-Leedus. Ta seisis Neemeni ja Bugi vahel. Reservis oli veel kolmas väike armee kindral Tormassovi juhtimisel, asukohaga Volõõnias ja Podoolias.

Napoleon pidas oma ülesandeks lühikese löögiga teha lõpp Venemaale. Ta lootis juba sõja esimestel päevadel kiiluna tungida võimalikult sügavale Barclay ja Bagrationi vägede vahele ja need ükshaaval puruks lüüa. Vene väejuhatus võttis omaks tookordsetes tingimustes ainuõige taktika: taganedes hoiduda otsustavast lahingust ja taotella mõlema armee ühendamist Napoleoni liikumise teel Moskva sihis. Nagu väitis Marx, oli Vene armee taandumise plaan mitte vaba valiku küsimus, vaid karm hädavajalikkus.

Poolteise kuu pärast õnnestus viimaks Barclay ja Bagrationi vägedel Smolenski all ühineda. Napoleon jõudis samuti Smolenski alla ja hakkas seda suurtükkidest pommitama. Barclay käskis püssirohukeldrid õhku lasta ja põlevast linnast lahkuda. Koos sõjavägedega lahkusid ka Smolenski elanikud, põletades oma elumajad ja varanduse, et vaenlasele midagi saagiks ei jääks.

Barclay taktika tulemused andsid end varsti tunda. Napoleoni armee kandis suuri kaotusi, ehkki ta ei olnud ühestki suuremast lahingust osa võtnud. Juba Leedu ja Valge-Vene piirides võttis sõda rahvasõja iseloomu. Leedu ja Valge-Vene talupojad keeldusid Prantsuse armeele andmast toiduaineid ja hobusemoona, tapsid prantsuse sõdureid ja ohvitsere, moodustasid sissisalku ja tungisid kallale Prantsuse järelvägedele.

Vene seltskonna laiemad ringkonnad, kel ei olnud aimu Barclay taktikast, ei olnud taandumisega põrmugi rahul ja nõudsid väejuhatuse vahetamist. Kõikide vene inimeste suus oli üks nimi: Kutuzov. Sõjaväe ja aadli nõudmisel määras Aleksander I Kutuzovi ülemjuhatajaks.

17. augustil jõudis Kutuzov armee juurde, kes oli taganenud Tsarevo-Zaimištšeni.

Sõdurid võtsid uue väejuhi juubeldusega vastu. „Kutuzov tuli prantslasi peksma," ütlesid nad üksteisele.

Jätkates taandumist hakkas Kutuzov energiliselt lahinguks ette valmistuma.

Positsioon prantslastega lahingu löömiseks valiti Borodino küla juures. Siin oli künklik, ebatasane murdmaastik. Vene armee asetuse keskosas oli Borodino küla, vasemal tiival aga Semjonovskoje küla. Avar väli Semjonovskoje küla ees oli sobiv vägede ümberpaigutamiseks. Siin ehitati kolm muldkindlustust madalate kraavide ja vallidega.

Üldjuhtimise võttis Kutuzov endale, parema tiiva juhtimise andis ta Barclay de Tolly'le ja vasema Bagrationile. Keskosa kaitses patarei kindral Rajevski juhtimisel.

26. augusti hommikul kohtusid Vene ja Prantsuse sõjaväed Borodino väljal. Napoleon jõudis Borodino alla 135-tuhandelise sõjaväega ja 587 suurtükiga. Vene regulaarvägesid oli Borodino all 120 000 meest.

Pealöögi kavatses Napoleon anda venelaste vasemale tiivale. Prantslaste rünnakud järgnesid üksteisele vahetpidamatult. Kuid Bagrationi poolt innustatud Vene väed lõid haruldase visadusega tagasi kõik rünnakud. Napoleon oli sunnitud sellesse rindeossa koondama tule umbes 400 suurtükist. Lahing kestis üle kuue tunni. Mürsukildudest sai Bagration surmavalt haavata. Väe juhtimise võttis üle kindral Dohturov. Vene väed võitlesid kangelaslikult. Ainult suurte pingutustega õnnestus prantslastel Vene armee vasemat tiiba tagasi nihutada. Seejärel käskis Napoleon atakeerida Rajevski patareid. Vihases võitluses hukkusid peaaegu kõik ta kaitsjad.

Kuid prantslastel ei õnnestunud murda Vene armee vastupanu; Kutuzov juhtis osavasti lahingu tegevust. Otsustaval momendil suunas ta Platovi kasakad vaenlase selja taha; nende äkiline rünnak ajas Napoleoni kavatsused nurja.

Borodino lahing oli erakordselt äge. Kummagi poole kaotused olid väga suured. Napoleonil jäi reservi ainult tema kuulus kaardiväg. Kuid ta keeldus kategooriliselt kaardiväge lahingusse laskmast. „3000 kilomeetri kaugusel Pariisist ei või ma riskeerida oma viimase reserviga," väitis Napoleon. Õhtul käskis Napoleon oma väed lahinguväljalt ära viia.

Borodino lahing näitas Vene armee sangarlikkust ja jõudu.

Oma ettekandes keiser Aleksander I-le mainis Kutuzov kõrge kiitusega vene sõdurite erandlikku vaprust, kangelaslikkust ja julgust: „Lahing oli üldine ja kestis öö saabumiseni. Kaotused on mõlemal pool suured: vaenlase kaotused peaksid meie omadest palju suuremad olema, sest et ta kangekaelselt ründas meie kind-

lustatud positsiooni. Teie keiserliku kõrguse väed võitlesid uskumatu vaprusega, patareid käisid käest kätte. Lõppes sellega, et vaenlane oma eliitvägedega ei võitnud sammugi maad."

Oma surma eel tunnistas Napoleon ise: „Kõigist minu lahinguist on kõige koledam see, mis ma andsin Moskva all. Seal osutusid prantslased väärilisteks võitu saavutama, kuid venelased said õiguse olla võitmatud."

Pärast Borodino lahingut ei olnud Vene armeel ikka veel jõudude ülekaalu ja seepärast taganes ta pikkamisi Moskva tee kaudu. Keegi ei uskunud Moskva lahinguta loovutamise võimalust. Kuid positsioonid Moskva all ei olnud sobivad uueks lahinguks. Tarvis oli sõjaväge säästa ja ette valmistada eelseisvateks võitlusteks. Kutuzov otsustas Moskva maha jätta. Sõjanõukogus, mis peeti Fili külas, ütles Kutuzov oma kindralitele: „Niikaua kui on olemas armee ja ta on suuteline vaenlasele vastu panema, hellitame lootust sõja õnnelikuks lõpuleviimiseks, kui aga hävib armee, hukkuvad ka Moskva ja Venemaa."

Kutuzov võttis endale täieliku vastutuse Moskva loovutamise eest. Jäädes üksinda, ei suutnud ta vastu pidada ja puhkes nutma. „Küllap näeme!" hüüdis ta vihaselt, põrutades rusikaga vastu lauda. „Küll nad hakkavad hobuseliha õgima nagu türklased."

1812. aasta 2. septembri varahommikust alates läbis Vene sõjavägi pidevas marsis Moskva. Koos sõjaväega läksid ka Moskva elanikud.

Kui Prantsuse armee marssis vaiksesse ja inimtühja Moskvasse, algasid seal mitmes linnaosas tulekahjud. Need kestsid kuus päeva. Kremli palee akendest nägi Napoleon tulemerd. Uhke maadevallutaja võpatas. „Mis rahvas see on!" hüüdis ta. „Nad ise põletavad kõik ära. See ennustab meile suurt õnnetust."

Keegi ei võidelnud tulekahjudega. Moskvalased, lahkudes põlevast linnast, ütlesid: „Hukkugu kõik, kuid ärgu saagu vaenlasele!"

Põlevas Moskvas riisus Napoleoni armee kõik, mis jäi tulest järele. Prantsuse sõdurite keskel puhkes üldine joomine. „Suur armee" lagunes. Kõik Napoleoni ettepanekud rahu asjus jättis Aleksander I vastuseta. Moskvasse talvekorterisse jääda oli mõttetu. Napoleon otsustas Moskvast lahkuda.

6. oktoobril kell 7 hommikul algas Napoleon Moskvast taandumist. Ta suundus Kaluga sihis, kus olid Vene armee toidutagavarade laod. Kutuzov aga, taandudes näiliselt Rjazani teed mööda, teostas juba varem haardemanöövri ja pöördus Kaluga teele. Siin, Malojaroslavetsi juures, sulges Vene armee Napoleonile tee. Tekkis visa võitlus. Öö-päeva jooksul käis Malojaroslavets kaheksa

korda käest kätte. Mitte söandades alustada uut otsustavat lahingut Kutuzovi vägedega, käskis Napoleon pöörduda vanale Smolenski teele. Kutuzov jälitas järeleandmatult vaenlast; liikudes rööbiti vaenlasega jagas ta viimasele tõsiseid hoope külgedelt. Tagalas ja taganeva Napoleoni armee teel tegutsesid vene partisanid.

Üheks partisanisalkade organiseerijaks oli luuletaja-husar Davõdov, Suvorovi vaimustatud austaja ja poolehoidja. Hiljem võttis ta oma rikkalikud kogemused partisanisõjast kokku raamatus „Partisani päevik a. 1812". Davõdov ennustas, et partisanisõda etendab suurt osa vene rahva vabadussõdades.

Partisanid varitsesid prantslaste voore ja panid toime kallaletunge või häirisid vaenlase tagalat äkiliste rünnakutega. Nad võtsid vangi üksikuid prantsuse sõdureid ja isegi terveid rühmi. Partisane abistasid agaralt talupojad. Tihti organiseerisid nad ise partisanisalku ja võitlesid erilise vaprusega. Kel puudus püss, see läks sõtta kirve ja viglaga. Kõrvuti meestega võtsid vaenlasevastasest partisanivõitlusest osa ka talunaised. Kutuzov toetas igati talupoegade väljaastumisi Napoleoni armee vastu. Nähes rahva tohutut patriootilist entusiasmi, kirjutas Kutuzov: „Milline väejuht, nagu minagi, ei oleks võitnud vaenlasi säärase mehise rahvaga! Olen õnnelik venelaste juhina!"

Vene väed jälitasid vahetpidamatult vaenlast, tekitades talle suuri kaotusi. Krasnõi all toimus uus lahing, milles Napoleon kaotas mitu tuhat meest. Algas varajane külm. Lumi kattis lagendikud ja laastatud või mahapõletatud külad, kust prantslastel polnud saada varjupaika külma eest ega toitu. Algas massiline deserteerimine. Distsipliin langes. Nälginud prantsuse sõdurite salgad muutusid röövlijõukudeks.

Napoleon, kogu aeg Kutuzovi poolt taga aetud, jõudis viimaks Berezina jõeni. Üleminek jõest toimus mürskude ja kuulide rahe all. Koos Napoleoniga läks üle Berezina umbes 60 000 meest, kuid seegi armee hõrenes vahet pidamata. Detsembri lõpuks oli „suurest armeest" säilinud vaevalt 30 000 meest.

Kui vaenlane oli lõplikult Venemaa piiridest välja aetud, luges kogu maa rõõmu- ja uhkustundega Kutuzovi läkitust armeele, milles ta tunnustavalt mainis vene sõdurite ennenägematuid kangelastegusid ja mehisust: „Vaprad ja võidukad väed! Lõpuks olete oma keisririigi piiridel! Igaüks teie hulgast on isamaa päästja. Venemaa tervitab teid selle aunimega. Vaenlase kiire jälitamine ja erakordne vaev, mida nägite selles kiires sõjakäigus, panevad imestama kõiki rahvaid ja toovad meile surematu kuulsuse".

Vene rahvas ja tema kangelaslik sõjavägi suure väejuhi Kutuzovi juhtimisel purustasid prantsuse maadevallutajad, kes tungisid kallale Venemaa iseseisvusele. Vene rahvas nägi Napoleonis anastajat ning orjastajat ja alustas tema vastu üldist rahvasõda. Selles oli Napoleoni „suure armee" hukkumise peapõhjus.

1812. aasta sõda oli vene rahva õiglane sõda oma iseseisvuse eest. Ta on läinud meie kodumaa ajalukku Isamaasõja nime all. Mälestus suurest Vene väejuhist Kutuzovist jäädvustati Suure Isamaasõja päevil aastail 1941—1945 Kutuzovi-nimelise ordeni asutamisega.

3. DEKABRISTID — AADLIKUD-REVOLUTSIONÄÄRID

Kui Napoleon oli Venemaal lüüa saanud, siis tõusid tema vastu üles rahvuslik-vabastuslikuks liikumiseks kõik Euroopa rahvad. Kuid feodaalseid monarhe kohutas rahvaliikumine. Võitluseks revolutsioonilise liikumise vastu loodi Viini kongressil aastal 1815 „Püha Liit" kolmest reaktsioonilisest monarhiast — Austriast, Preisi- ja Venemaast. „Püha Liidu" juht ja innustaja oli Aleksander I.

Ka Venemaa siseasjades ajas Aleksander I reaktsioonilist poliitikat, toetades mõisnikke-pärisorjapidajaid. Kõige mõjuvamaks reaktsiooni teostajaks oli tsaari lähim nõuandja — sõjaminister Araktšejev. Talupojad ja sõdurid vihkasid teda sõdurite-talupoegade asulate sisseseadmise pärast. Neis asulais muudeti talupojad eluaegseiks ja pärilikeks sõdureiks, kes olid kinnistatud maa külge, mida nad pidid harima. Sõdurite-talupoegade asulais valitses kasarmutaoline ja pärisorjusliku vangipõlve režiim. Talupojad panid visalt vastu nende üleviimisele sõdurite-talupoegade asulaisse ja tõusid korduvalt üles.

Sõjaväes toimusid laiaulatuslikud rahutused, põhjustatud Araktšejevi režiimist. Algasid samuti ülestõusud manufaktuurides, mis kuulusid aadlikele.

Järjest suurem arv inimesi Venes hakkas aru saama, et tuleb astuda võitlusse pärisorjusliku korra vastu. Nad veendusid, et maa hukkub, kui pärisorjust ei kaotata. 1812. aasta sõda ja välismaised sõjaretked tutvustasid vene sõdureid ja ohvitsere Euroopa maadega ning suurendasid Venemaa parimate inimeste rahulolematust ja protesti kodumaise pärisorjusliku korra vastu. Välismaiste sõjakäikude tagajärjel paistis teravamalt silma pärisorjusliku Venemaa mahajäämine kodanlikust Euroopast. Mitmed vene

ohvitseridest lugesid Lääne-Euroopa eesrindlike kirjanike ja õpetlaste töid. Suurimat mõju avaldasid neisse Prantsuse valgustusaja kirjanike — Voltaire'i, Montesquieu', Rousseau' jt. — poliitilised ja ajaloolised teosed. Eesrindlikud inimesed aadlike hulgast olid vene patrioodid, kes unistasid paremast korrast oma kodumaal. Nad taotlesid Venemaa ühiskondliku ja poliitilise korra muutmist.

Aadlikud-revolutsionäärid asutasid poliitilisi salaühinguid, mille eesmärgiks oli Venemaa ümberkorraldamine uutel alustel. Aastal 1816 asutati „Päästmise Liit" ja aastal 1818 „Hüvaolu Liit". Nende lagunemise järel tekkis Ukrainas „Lõunaühing" ja Peterburis „Põhjaühing". „Lõunaühingu" juhiks oli polkovnik Pestel. Ta oli avara mõistuse, laialdase hariduse ja tugeva iseloomuga inimene. Puškin kirjutas temast: „Pestel on tark mees selle sõna täies mõttes. Ta on originaalseimaid vaimuinimesi, keda ma tunnen".

1812. a. võitles Pestel vaprasti Napoleoni vastu ja sai haavata Borodino lahingus. Koos Vene sõjaväega võttis ta aastail 1813—1815 osa välismaistest sõjakäikudest. Pestel oli tuline vabariikliku korra pooldaja ning kirglik isevalitsuse ja pärisorjuse vastane.

Omades suurt mõju oma seltsimeestesse, veenis Pestel neid vajaduses tegutseda organiseeritult ja otsustavalt. Ta töötas välja Venemaa ümberkorraldamise kava ja nimetas selle „Vene Õiguseks". Pestel pani ette hävitada kõik keiserliku perekonna liikmed ja panna kehtima „jagamatu vabariik" tugeva keskvalitsusega. Pestel pooldas demokraatlikku vabariiki. Ta nõudis kõigile kodanikele võrdseid õigusi ja vabadusi ning üldist valimisõigust vabariigi seadusiandvasse asutusse. „Vene Õiguse" järgi kavatseti vabastada talupojad pärisorjusest koos maaga ja ilma mingi väljaostuta. Pestel ja ta kaaslased lootsid tsaari surmata ja riigipöörde läbi viia nende polkude abil, kus nad olid komandörideks. Laiemaid rahvahulki ülestõusule kihutada nad ei julgenud ja seda nad ei tahtnudki. Pestelil ei õnnestunud asuda oma kavatsetud sõjalise ülestõusu juhtimisele. Reeturi poolt ära antud, areteeriti ta 13. detsembril 1825 ja viidi ära Peterburisse.

Üheaegselt „Lõunaühinguga" tekkis Ukrainas 1823. a. veel teine salaühing, nimetusega Ühendatud Slaavlaste Ühing. Selle asutajaiks olid ohvitserid vennad Borissovid. Ühingu koosseisu kuulusid vähejõukad ja alamast soost ohvitserid. 1825. a. suvel võtsid „slaavlased" Pesteli programmi omaks ja liitusid „Lõunaühinguga". See ühing oli veelgi demokraatlikum ja radikaalsem nii oma koos-

seisult kui ka programmilt, ehkki ka sinna kuulusid ainult aadlikud.

Pestelist ja tema poolehoidjaist sõltumatult tegutsesid „Põhjaühingu" liikmed. Selle juhiks oli kaardiväe ohvitser Nikita Muravjov. Ta töötas välja tulevase Venemaa konstitutsiooni. Vastandlikult Pestelile nõudis Muravjov mitte vabariiki, vaid monarhiat, milles valitseja võim on piiratud Rahvakogu (vetše) poolt. Muravjovi programmi järgi kuulus pärisorjus kaotamisele, kuid maa pidi jääma mõisnikele. Talupojad pidid saama üksnes aiamaad, hurtsiku, loomi ja inventari.

Kuid „Põhjaühingu" liikmete hulgas oli ka rühm julgemaid revolutsionääre, eesotsas luuletaja Rõlejeviga. 1823. aastal hakkas Rõlejev koos Bestuževiga välja andma ajakirja „Poljarnaja Zvezda". Rõlejevi revolutsioonilised laulud ja luuletused olid tulvil vabadusarmastust ja viha orjuse vastu. Need avaldasid suurt mõju aadlinoorsoole. Oma luuletustes kutsus ta üles tsarismi kukutamisele ja võitlusele rahva vabaduse eest.

1825. a. novembris suri keiser Aleksander I. Lapsi tal ei olnud. Tema järglaseks oleks pidanud saama ta vend Konstantin, kuid viimane loobus troonist juba Aleksander I eluajal. Troonile oleks pidanud astuma teine vend, Nikolai, kuid see oli rahvale tundmatu. Esialgu vandus rahvas truudust Konstantinile. Kuni kestis kirjavahetus vendade vahel ja käskjalad sõitsid Peterburi ja Varssavi vahet, kus elas Konstantin, oli riigis tegelikult interregnum. Valitsevais sõjaväelistes ringkondades tekkis segadus. Salaühingud taht-sid kasutada tekkinud olukorda ja läbi viia riigipöörde.

Sel eesmärgil otsustasid nad päeval, mil uuele keisrile Nikolai I-le tuli truudust vanduda, viia sõjaväed Senati väljakule ja seal nõuda konstitutsiooni.

1825. a. 14. detsembri hommikul läksid Senati väljakule polgud eesotsas komandöride-revolutsionääridega. Ülestõusnud soldateid ja madruseid oli väljakul kokku üle 3000. Sõjaväed rivistusid Peeter I mälestussamba ümber, kuid jäid tegevusetuks, oodates uute ülestõusnute liitumist. Ülestõus oli ette valmistamata ja juhid ei ilmutanud otsustavust. Ülestõusu juhiks määratud vürst Sergei Trubetskoi ei ilmunud üldse väljakule. Juhita jäänud ülestõusjad ei julgenud asuda pealetungile ja rünnata tsaarile ustavaks jäänud sõjavägesid.

Kella 12-ks päeval koondas tsaar Nikolai I väljaku juurde usaldusväärsed väeosad ja suurtükiväe. Ülestõusnute vastu võeti ette mitu ratsarünnakut, kuid need löödi tagasi.

Siis avati suurtükituli sõjavägede ja nendega ühinenud Iisaki

peakirikut ehitavate tööliste pihta. Senati väljak värvus verest punaseks ja oli laipadest üle külvatud. Öösi tehti Neevasse jääaugud, kuhu lasti mitte ainult tapetuid, vaid ka haavatuid.

Kaks nädalat hiljem, 29. detsembril 1825. a., algas Tšernigovi polgu ülestõus Ukrainas.

Ülestõusu asus juhtima Sergei Muravjov-Apostol, üks „Lõuna-ühingu" juhtidest. Kuid nagu ülestõusul Peterburis, nii ei julgenud ka tšernigovlased üle minna pealetungile.

Peterburi ja Lõuna-Venemaa ülestõusust osavõtjad aretteriti. Tsaar ise esines sandarmina ja kohtu-uurijana ning kuulas areteerituid üle. Viis liikumise peaorganiseerijat — Pestel, Rõlejev, Kahhovski, Muravjov-Apostol ja Bestužev-Rjumin — poodi üles. Paljud ülestõusust osavõtjad saadeti sunnitööle Siberisse.

Dekabristide (nii nimetati 1825. a. detsembrikuu ülestõusust osavõtjaid) ülestõus lõppes ebaõnnestumisega. Aadlikud-revolutsionäärid seisid rahvast väga kaugel eemal ega arvestanud masside liikumist; nad lootsid sõjaväelisele vandenõule ja said seetõttu lüüa.

Kuid selle revolutsioonilise ülestõusu tähtsus oli suur. Ta aitas rahvast äratada ja juhtida teda revolutsioonilisele võitlusele tsaari isevalitsuse vastu.

VIII PEATÜKK

Pärisorjuse kaotamine

1. REVOLUTSIOONILISE LIIKUMISE ARENEMINE LÄÄNE-EUROOPAS VENEMAA XIX SAJANDI KESKEL

Keiser Nikolai I, kes astus troonile esimese tsarismivastase avaliku ülestõusu olukorras, seadis oma valitsemise peaülesandeks isevalitsusliku korra kõvendamise ja pärisorjuse säilitamise.

Valitseva korra kaitseks asutati sandarmite korpus. Poliitiline salapolitsei nuhkis kodanike meelsust ja tegi selle ülemusele teatavaks. Eriametnikud — tsensorid — vaatasid enne trükist ilmumist läbi kõik raamatud, ajalehed ja erakirjad, et „jälgida kodanike meelsust, tähele panna, kes väljendab mõtteid vabalt ja aupakkumatult usu ja valitsuse vastu". Kohtumenetlus oli kinnine. Igasugust vabamõttelisust karistati karmilt.

Nikolai I-se valitsuse arvates oli rahvahariduse levitamine hädaohtlik. Haridusminister Uvarov ütles: „Ma suren rahulikult, kui suudan Venemaa arenemist 50 aastaks pidurdada." Õppetööd teostati „õigeusu, isevalitsuse ja rahvusluse" vaimus. Selles „konservatismi aluste" vaimus pidi noorsoo kasvatus ja õpetus lämmatama noortes protestitunde pärisorjusliku korra ja isevalitsuse vastu.

Vene tsaar kartis „revolutsioonilise nakkuspisila“ sissetungi läänest. Revolutsioon Euroopas arendas oma võidukäiku. Juulis 1830 puhkes uus revolutsioon Prantsusmaal. Sama aasta novembrikuus algas ülestõus Poolas. Nikolai I katkestas kohe läbikäimise Prantsusmaaga ja saatis Poolasse suure armee. Samal ajal astus ta läbirääkimistesse Austria ja Preisi reaktsioonilise valitsusega, et takistada revolutsiooni edasist levikut. „Revolutsioon seisab Venemaa lävel,“ rääkis ta. „Kuid vannun jumala nimel, et seni, kui ma veel elan, ei astu ta üle selle läve.“

Revolutsiooniline liikumine Euroopas üha kasvas. Kapitalismi arenemise tagajärjel tekkinud töölisklass hakkas XIX sajandi 30—40-ndail aastail esinema oma nõudmistega. 1831. aastal toimus Lyoni linnas (Prantsusmaal) esimene kangrute ülestõus. Peaaegu samal ajal alustasid ka Inglise töölised revolutsioonilist võitlust, et saavutada poliitilisi õigusi. Oma nõudmised panid töölised kirja ürikus, mida nad nimetasid chartaks (inglise keeles charter). See poliitiline liikumine sai nimeks tšartism.

XIX sajandi 40-ndail aastail ilmusid töölistel suured juhid. Need olid Karl Marx ja Friedrich Engels. Nemad organiseerisid esimese töölisklassi partei — „Kommunistide Liidu“ — ja kirjutasid tema jaoks programmi — „Kommunistliku partei manifesti“. „Manifestis“ öeldi, et igivana võitlus rõhujate ja rõhutute vahel peab lõppema töölisklassi võiduga, kes paneb kehtima proletariaadi diktatuuri ja ehitab üles sotsialismi. „Manifest“ lõpeb üleskutsega: „Kõigi maade proletaarlased, ühinege!“

Juunis a. 1848 tõusid Pariisi töölised esmakordselt, relvad käes, võitlusse oma õiguste eest. Kuid nad olid alles nõrgad ja organiseerimatud ning said lüüa. Siiski leidis Prantsuse revolutsioon 1848. aastal vastukaja peaaegu kõigis Euroopa maades. 1849. aastal võitis revolutsioon Ungaris, kus kuulutati välja sõltumatus Austria monarhiast, mille koosseisu ta seni oli kuulunud. Nikolai I, kes koos Preisi ja Austria monarhidega toetas Euroopas kontrrevolutsiooni, saatis Ungari revolutsiooni mahasurumiseks sajatuhandelise armee. Austria ja Vene sõjavägedest sissepiiratud Ungari armee oli sunnitud kapituleeruma. Vene tsaari nimetati Euroopa sandarmiks. Sandarmitena esinesid ka teised feodaalsed monarhid, iseäranis Preisi kuningas.

Ent peatada Vene ühiskonna arenemist tsarism ei suutnud. Pärisorjuslik kord Venes oli jõudnud kriisi-ajajärku. Üheks sellise kriisi kujukaimaks ja sügavaimaks avalduseks olid üha sagedamini puhkevad talurahva ülestõusud pärisorjuse vastu.

Maal toimusid suured muudatused. Rahva arv linnades kasvas.

Kaubanduslik läbikäimine Euroopaga ja riigis eneses laienes. 40—50-ndaist aastaist alates asendus kapitalistlik manufaktuur vabrikutega (suurkapitalistliku masinatööstusega). Vabrikuis töötas juba hulk palgatöölisi. Töösturid hakkasid välismaalt tellima masinaid. Masinate sissevedu kasvas 25 aasta jooksul (1835—1860) kahekümneviiekordseks. Ilmusid raudteed. 1837. aastal ehitati esimene raudtee Peterburi ja Tsarskoje Seloo vahel. Viisteist aastat hiljem, a. 1851, ehitati suur raudtee, mis ühendas vana pealinna Moskva uue pealinnaga — Peterburiga.

Kuid kapitalismi arenemise teel seisis ees pärisorjus. Pärisorjuslik tööstus töötas halvasti, sest kapitalismi arenemise tingimustes osutus pärisorjuslik töö ebaproduktiivseks ja ebakasulikuks. Ebakasulikuks muutus pärisorjuslik töö ka põllumajanduses. Pärisorjad töötasid teol käies halvasti. Põllumajandustehnika oli veel enam maha jäänud kui tööstustehnika. Põllud andsid vähe saaki. Rahahädas olevad mõisnikud suurendasid oma pärisorjade ekspluateerimist. Talupojad laostusid, muutusid kerjusteks.

2. SUURED VENE VALGUSTAJAD

Kodanlik revolutsioon Euroopas ja talurahva rahutused omal maal panid Venemaa eesrindlikke inimesi paratamatult küsimuse ette: „Mis ootab Venemaad? Millist teed peab ta minema, et saada endale vääriline koht Euroopas?"

Jätkates Radištševi üritust, astusid dekabristid esimestena avalikku võitlusse tsarismiga ja äratasid võitlusele uue noore generatsiooni revolutsionääre eesotsas Herzeni ja Belinskiga.

Aleksander Ivanovitš Herzen sündis 1812. a. aadli perekonnas ja kasvas üles Radištševi ja dekabristide vaimsel mõjutusel ning Prantsuse revolutsiooni valgustusideede mõjul. Juba noorukina tundis ta sügavat austust dekabristide kangelasteo vastu. „Pesteli ja ta seltsimeeste hukkamine äratas lõplikult mu hinge unest," kirjutas sellest Herzen ise.

Astunud Moskva ülikooli, sai Herzen revolutsioonilise noorsoo ringi kesksek kujuks. Tema poolt organiseeritud ringi programmi ja oma elu ülesande väljendas Herzen järgmistes sõnades: „Peamine telg, mille ümber meie elu tiirles, oli meie suhtumine vene rahvasse, usk temasse, armastus tema vastu ja soov aktiivselt osa võtta tema saatusest." Herzeni ringi liikmed pidasid end „dekabristide lasteks" ja jätkasid võitlust isevalitsuse ja pärisorjuse vastu. Revolutsiooniliste ideede propageerimise eest areteeriti Herzen.

1847. aastal oli ta sunnitud Venemaalt lahkuma, et välismaal jätkata võitlust pärisorjuse vastu. Tsaarivalitsus kuulutas Herzeni eluaegseks maapagulaseks.

1848. aastal võttis Herzen osa revolutsioonilisest võitlusest Euroopas ja oli kibedasti pettunud Euroopa, eriti Saksamaa kodanlusest, kes loobus revolutsioonilisest võitlusest ja asus kokkuleppe teele feodaalidega.

1853. aastal asutas Herzen Londonis „Vene vaba trükikoja" ja hakkas välja andma ajakirja „Poljarnaja Zvezda" (Põhjatäht). Ajakirja kaanele olid paigutatud hukatud dekabristide pildid. Nimetus „Poljarnaja Zvezda" tähendas, et Herzen jätkab dekabristide tööd. Aastast 1857 kuni 1867 andis Herzen välismaal välja kuulsat ajakirja „Kolokol" (Tornikell). Deviisi all „Kutsun elavaid" kutsus ta kõiki eesrindlikke ja ausaid Vene inimesi võitlusele isevalitsuse ja pärisorjuse vastu. Herzen nõudis talupoegade pärisorjusest vabastamist koos maaga, demokraatliku korra maksmapanekut ja iga liiki pärisorjuse täielikku hävitamist. Herzen lootis, et Venemaa pääseb mööda kodanlikust korrast ja jõuab sotsialismini, kasutades talurahva kogukondlikku maakasutamist kui sotsialistliku ühiskonna rakukest. Aeg-ajalt hakkas Herzen kõhklema ja kõneles mitte revolutsioonist, vaid reformist, kuid need kõhklemised olid ajutised ja üürikesed. Herzen oli alati ja jäi revolutsioonile demokraadiks, tuliseks rahva kaitsjaks ja revolutsioonile võitlejaks isevalitsuse vastu.

Venemaa vabastusliikumises XIX sajandi 50-ndail aastail ei etendanud peaosa aadlikud, vaid teistest rahvaklassidest isikud. Need olid mitmest seisusest inimesed, päritoluga mitmesugustest sotsiaalsetest rühmitustest: linnakodanlusest, vaimulikkonnast, kaupmeeskonnast, ametnikkonnast, väikeaadlist. Mitteaadlikest revolutsionäärid seisid rahvale lähemal kui aadlikest revolutsionäärid.

Esimeseks mitteaadlikust revolutsionääriks oli suur vene kriitik Vissarion Grigorjevitš Belinski (1811—1848), keda ta sõbrad tema kirgliku tõeotsimise ja siira ning äkilise iseloomu tõttu nimetasid „pööraseks Vissarioniks".

Mereväe-arsti pojana, kes lapsest saadik oli tunda saanud vaevarikast elu ja kannatanud puudust, hakkas Belinski varakult vihkama isevalitsust ja pärisorjust. Belinski ja Herzeni ümber tekkis ring, mis sai „läänlaste" nimetuse. Selle ringi liikmed kritiseerisid teravalt pärisorjuslikku korda ja kaitsesid euroopa kultuuri vajadust Venemaa jaoks.

Belinski oli vene kirjandusliku kriitika rajajaid. Hoolimata rae-

vutsevast tsensuurist väljendas ta osavasti tsensuuri alla käivates artiklites oma eesrindlikke vabastuslikke ideid.

Belinski armastas kuumalt vene rahvast ja piitsutas valusasti neid, kes püüdsid vene rahvast kujutada „mahajäänud tõuna". „Meist saab nii luuletajaid kui ka mõtteteadlasi," kirjutas Belinski, täis sügavat usku vene rahva tulevikku, „saab kunstirahvas, õpetatud rahvas ja sõjakas rahvas, tööstuslik, kaubanduslik, seltskondlik rahvas."

Unistades uuest, õnnelikust vene rahva ja kogu inimkonna elust, kirjutas Belinski prohvetlikult: „Kadetseme oma lapselapsi ja lapselapselapsi, kellele on antud näha Venemaad 1940. a., millal ta seisab haritud maailma eesotsas, annab seadusi nii teadusele kui ka kunstile ja võtab vastu austuse hardaid ande haritud inimkonnalt."

Belinski suri mais 1848, oma kirjandusliku talendi õitseajal, olles füüsiliselt murtud puudusest ja tagakiusamisest.

Revolutsioonilise rahvaärataja Belinski järglaseks ja tema töö jätkajaks oli suur vene kirjanik ja õpetlane, revolutsiooniline demokraat Tšernõševski.

Lenin nimetas Tšernõševskit Marxi-eelse ajajärgu suureks sotsialistiks. Nagu Herzen ja Belinski, nii ei saanud ka Tšernõševski aru, et sotsialismi ülesehitamiseni võib maad viia ainult tööliskiass. Tšernõševski kaitses talurahva revolutsioonikava, nõudes täielikku pärisorjuse kaotamist ja kogu maa tasuta andmist talupoegadele. Ta sidus maa edasise arenemise sotsialismi suunas talumaa kogukondliku kasutamise viisiga. Reas artiklites avaldas Tšernõševski oma sotsialistlikud vaated. Eriti kujukalt on need vaated väljendatud romaanis „Mis teha?", mille ta kirjutas Petropavlovski kindluses vangis oleku ajal.

1861. aastal ilmus Tšernõševski ringkonnast lihtsas rahvakeeles kirjutatud proklamatsioon „Tervitus mõisatalupoegadele neile head soovijate poolt". Proklamatsioon kutsus talupoegi üles üksmeelselt ja organiseeritult valmistuma üldiseks ülestõusuks tsaari ja mõisnike vastu. Samasuguste proklamatsioonidega pöördus Tšernõševski ringkond sõdurite ja noorsoo poole. Need proklamatsioonid sattusid politsei kätte. Tšernõševski ja ta sõbrad areteeriti. Hoidnud Tšernõševskit kaks aastat Petropavlovski kindluses, mõistis valitsus ta 14 aastaks sunnitööle ja eluaegsele asumisele Siberis. Enne sunnitööle saatmist teostati Tšernõševski kallal kodanliku hukkamise keskaegne protseduur. Timukad viisid Peterburis ühel väljakul Tšernõševski tapalavale, asetasid ta põlvili, kinnitasid ta ahelatega häbiposti külge ja murdsid tema pea kohal

mõõga katki. Sadas vihma. Tšernõševski seisis rahulikult vihma käes, oodates mõnituste lõppu. Kui ta tapalavalt ära viidi, eraldus hukkamiskohale kogunenud salga noorte keskelt tütarlaps ja heitis ta jalgade ette lilli, imestuse ja austuse märgina revolutsionääri meelekindluse ees.

Tšernõševski oli suur vene patrioot, kes andis kogu oma elu oma rahvale. Juba oma nooruspäevil kirjutas Tšernõševski: „Mis võib olla kergem ja ihaldatavam, kui kaasa aidata oma isamaa mitte üürikesele, vaid igavesele kuulsusele ja inimkonna hüvangule?" Oma elu lõpuni jäi Tšernõševski ustavaks sellele suurele ideele.

Tšernõševski lähimaks kaaslaseks ja sõbraks oli Nikolai Aleksandrovitš Dobroljubov. Ühes Tšernõševski ja Nekrassoviga võttis Dobroljubov osa revolutsioonilise demokraatia võitlusorgani — ajakirja „Sovremenniku" (Kaasaeglane) — toimetamisest.

Dobroljubovi võitlusrelvaks isevalitsuslik-pärisorjusliku korra vastu oli kirjanduslik kriitika. Omades sügavat usku rahvasse pidas Dobroljubov rahvamassi ajaloo võimsaks jõuks. Kuid selleks, et anda väljapääs sellele jõule, nõudis ta talupoegade pärisorjusest vabastamist ja kutsus kõiki ausaid ja teadlikke vene patrioote toetama talurahva revolutsiooni. 1861. aastal suri Dobroljubov 25-aastasena tiisikusse. Tšernõševski leinas sügavalt taga oma noore sõbra, revolutsioonilise mõtteosalise ja võitluskaaslase kaotust. Marx ja Engels kõrvutasid Dobroljubovit suurte Lääne-Euroopa valgustajatega — Lessingi ja Diderot'ga. Lenin kirjutas Dobroljubovist, et kogu haritud ja mõtlejale Venemaale „on kallis kirjanik, kes kirglikult vihkas omavoli ja kirglikult ootas rahva ülestõusu „sisemiste türklaste" — isevalitsusliku võimu vastu".

Tšernõševski kaaslaseks tema võitluses talurahva revolutsiooni eest oli revolutsioonilise talurahva demokraatia luuletaja Nikolai Aleksejevitš Nekrassov. Ta oli suure vene kriitiku Belinski õpilane ja seiraja ning seisis noores eas viimase tugeva ideelise mõju all. Oma „põletava värsi" kogu jõu suunas Nekrassov võitlusse oma kaasaegse ühiskonna pahede ja ülekohtuga. Oma luuletustes ja poeemides piitsutas ta pärisorjapidajaid ja kutsus rahvast üles võitlusse tsaari ja mõisnike vastu. Talurahvaliikumise tõusu aastail XIX sajandi 50-ndate aastate lõpul avaldas tema luule määratu suurt mõju demokraatlikule osale ühiskonnast. Kujukas rahvakeeles kirjutatud Nekrassovi luuletused muutusid vene rahva lemmiklauludeks.

Lenin nimetas Herzenit, Belinskit, Tšernõševskit ja Dobroljubovit suurteks vene valgustajateks. Neid ühendas kirglik viha isevalit-

suslik-pärisorjusliku korra ja kõigi selle igandite vastu. Valgustajad kaitsesid rahvamasside huve ja püüdsid reformeerida Venemaad uutel, Euroopa põhialustel. Oma jutlustamisega valmistasid revolutsionäärid-valgustajad ette selle uue etapi meie kodumaa ajaloos, mil võitlusse tsarismi vastu astusid tööliste ja talupoegade laiad hulgad bolševike partei juhtimisel.

XIX sajandi jooksul tõusid võitlusse tsarismi vastu revolutsionäärid mitmesugustest rahvaklassidest, ent alles selle sajandi lõpus astus välja kõige järjekindlam ja kõige otsusevõimelisem klass — proletariaat, kel õnnestus lõpule viia suur vabadusvõitlus. Prohvetlikult ennustas Lenin, et vene töölisklass „rajab endale tee vabaks liiduks kõigi maade sotsialistlike töölistega, sõtkudes puruks selle mao, tsaari monarhia, mille vastu Herzen esimesena heiskas suure võitluslipu, pöördudes masside poole v a b a v e n e s õ n a g a".

3. KRIMMI SÕDA JA SEVASTOOPOLI KAITSMINE

Eesrindlikud vene inimesed, kes võitlesid pärisorjuse kaotamise eest, said aru, et pärisorjuses peitub mitte ainult majandusliku elu, vaid ka riigi sõjalise nõrkuse põhjus. Nad aimasid, et pärisorjusliku Venemaa kokkupõrke puhul sõjas Euroopa kodanlike riikidega saab esimene tõsiselt lüüa.

Isevalitsuslik tsaari-Venemaa püüdis oma valdusse saada Türgile kuuluvaid väinu — Bosporust ja Dardanelle. Kuid Venemaal olid siin ees tugevad võistlejad: Inglismaa, Prantsusmaa ja Austria. Igaüks neist suurriikidest püüdis enda kätte haarata Balkani poolsaare majanduslikku elu. Väinad muutusid ägeda võitluse põhjuseks tsaari-Venemaa ja tema tugevate konkurentide vahel.

Vene-Türgi sõda algas 1853. aastal. Juunikuus sel aastal okupeeris 80-tuhandeline Vene armee Doonau-äärsed vürstiriigid — Moldaavia ja Valahhia. 1853. aasta novembris tabas admiral Nahhimovi laevastik Sinope (Musta mere lõunarannikul) reidil Türgi laevastiku ja uputas selle laevad.

Kuid peajõuks ei olnud Türgimaa, vaid tema võimsad liitlased: Inglismaa ja Prantsusmaa. 1854. aasta sügisel ilmus Mustale merele nende laevastik, mis koosnes 360 auru- ja purjelaevast ning suurtest veolaevadest dessantvägede ja suurtükkidega. Laevastik sõitis Jevpatoria alla ja jäi ankrusse. Vene Musta mere purjelaevastik ei võinud astuda võitlusse aurulaevadega ja seepärast otsustati

ta uputada Sevastoopoli lahe sissekäigu juures, et liitlaste eskaadrile sulgeda pääs sellesse.

Ida-sõja ajal koondus sõjategevus peamiselt Krimmi. Seepärast nimetataksegi Venemaa sõda Inglise- ja Prantsusmaaga aastail 1853—1855 ka Krimmi sõjaks.

Mustal merel oli Venemaa kaitsetoeks tugev merekindlus Sevastoopol. Sadama lähised ja rannikuala olid hästi kindlustatud ja tegid Sevastoopoli mere poolt vaenlasele ligipääsematuks. Maa poolt aga ei olnud Sevastoopol sugugi kindlustatud. Ta garnison ei olnud suur, kuigi see sai lisa uputatud laevade madruste näol.

Kaitset juhtisid admiralid Nahhimov ja Kornilov. Kasutades vastase viivitust hakkasid nad Sevastoopolit maa poolt kindlustama, sest taganemise mõte ei tulnud kõne allagi. „Paneme viimseni vastu," kirjutas Kornilov ühes oma käskkirjas. „Taganeda pole meil kuhugi — selja taga on meri. Keelan kõigil ülemail teha korraldust taandumiseks; trummilööjad unustagu see signaal. Kui keegi ülemaist käseb taanduda, pistke ta täägiga surnuks; pistke surnuks trummilööja, kes söandab häbistavaks taganemiseks märku anda."

Kahe nädala jooksul oli linn ümbritsetud tugevate bastioonide ja reduutidega. Uputatud laevadelt võeti suurtükid ja paigutati patareidesse. Kui liitlaste armee jõudis Sevastoopoli alla, lootes kindluse kiiresti kerge tormijooksuga vallutada, nägi ta imestusega enda ees võimsat kindlustuste vööndit. Kaotanud lootuse tormijooksu edukusele, otsustasid Inglise-Prantsuse väed asuda linna piiramisele ja vallutasid Balaklava ja kõrgustiku Fedjuhhinõ.

Pärast Sevastoopoli sissepiiramist avasid liitlased 5. oktoobril 1854 ägeda suurtükitule kindlusele. Esimese pommitamise ajal sai surma Sevastoopoli kaitse ülem Kornilov.

Pärast Kornilovi kangelassurma sai Sevastoopoli kaitsemise hingeks admiral Nahhimov. Madrused nimetasid teda lihtsalt Pavel Stepanovitšiks. Nahhimovi ja madruste vahel valitses sügav vastastikune usaldus ja armastus. Ta kutsus madruseid üles kaitsma lõpuni kallist Sevastoopolit.

Nahhimovi poolt kasvatatud madruseid nimetati Nahhimovi lõvideks. Nende mõju all seisid kõik teised Sevastoopoli garnisoni sõdurid.

Väsimatut energiat ja kõrget teadlikkust osutasid Sevastoopoli kaitsjad kindlustuste ehitamisel. Insener Totlebeni üldjuhtimisel püstitasid madrused ja soldatid kindlustusi, parandasid tekkinud purustusi, süvendasid kraave, kaevasid kaitsekraave ja ehitasid maa-aluseid punkreid. Tihti asendasid kindluse bastioonidel mere-

väelased rivist väljalöödud suurtükiväelasi. Päeval ja öösel sooritasid soldatid ja madrused väljatunge, tungisid vaenlase eelvägede kallale, sööstsid vahel ta kaevikuisse ja astusid ägedasse käsitsivõitlusse.

Sevastoopoli kaitsjaid — soldateid ja madruseid — abistasid väsimatult kõik Sevastoopoli elanikud. Madruste naised, riskeerides eluga, tõid bastioonide kaitsjaile toitu ja joogivett, kandsid mürske ja ravisid haavatuid. Kindlustustes tegutsesid südilt isegi noorukid ja meremeeste lapsed.

Sevastoopoli kaitsjate hulgas viibis ka tulevane suur vene kirjanik Leo Nikolajevitš Tolstoi. Oma „Sevastoopoli jutustustes" kujutas ta suure kunstilise jõuga Sevastoopoli kaitsmise sangarlikke päevi.

1855. a. alguses võttis võitlus veel pingelisema iseloomu. Maalt ja merelt pommitas vaenlane maruliselt kindlust. 26. mail üritas ta esmakordselt tormijooksu Sevastoopolile.

Pärast uut pommitamist kordus rünnak 18. juunil 1855. Üheaegselt sööstsid vaenlased mitme bastiooni kallale. Hoolimata ründajate jõu ülekaalust „ületasid venelased iseennast", nagu kinnitab üks prantsuse kindral. Ent võitlus muutus üha raskemaks. Sevastoopolis jäi järele kõigest 50 000 väsinud ja kurnatud sõjameest. Liitlastel oli üle 100 000 mehe ja endiselt ülekaal relvastuses. Üksteise järel langesid surnuina parimad Sevastoopoli kaitse organiseerijad — Istomin ja Nahhimov. Totleben sai raskesti haavata. Rivist langes iga päev välja mitusada meest.

27. augustil 1855 algas vaenlane uut Sevastoopoli ründamist. Vene soldatid ja madrused sooritasid mitmel korral vasturünnakuid. Malahhovi kurgaani veerud olid laipadega üle külvatud.

Kuid Sevastoopolit edasi kaitsta oli võimatu. Pärast püssirohukeldrite ja sõjamoonaladude õhkulaskmist läks öösel garnison väejuhatuse käsul linna põhjaservale. 349-päevane kuulsusrikas Sevastoopoli kaitsmine oli lõpule jõudnud. Võitjaile jäid „verised varemed", nagu nad kirjutasid oma teadaandeis. Sevastoopol langes, kuid ei olnud võidetud. Venemaa oli sunnitud alla kirjutama Pariisi rahulepingule, mille järgi keelati tal sõjalaevastiku pidamine Mustal merel.

4. KODANLIKUD REFORMID

Krimmi sõda näitas kujukalt pärisorjusliku Venemaa mahajäämust ja suurt vahet selle aja kohta eesrindliku kodanliku armee ja mahajäänud Venemaa pärisorjusliku armee vahel. Vene sõdurid olid va-

rustatud vanade, aeglaselt laaditavate tulekivilukuga püssidega, prantsuse ja inglise jalaväelastel aga olid kiir- ja kaugelaske-vintpüssid. Vene sõdurid olid kuulsad oma vapruselt, sitkuselt ja vastupidavuselt. Kuid nad olid laske alal halvasti välja õpetatud ja jäid prantslastest maha paiskrivi taktikas. Vene suurtükkide laskekaugus oli vähem kui inglaste ja prantslaste omadel; lisaks sellele ei jätkunud suurtükiväel mürske ja püssirohtu, mida pärisorjusaegsed tehased ei suutnud küllaldaselt toota. Ka sõjaväe varustamine toiduainetega olenes täielikult pärisorjusaegsest põllumajandusest. Raudteede puudumine põhjustas pikaldast reservide kohalejõudmist.

Nagu Lenin rõhutas, „näitas Krimmi sõda, et pärisorjuslik Venemaa on mäda ja jõuetu".

Lüüasaamine Krimmi sõjas seadis tsaari-Venemaa paratamatult pärisorjusliku korra viivitamatu kaotamise ette.

Sedasama nõudis ka paljumiljoniline talurahvas, kes lakkamatult tõusis üles riigi pärisorjusliku korra vastu. Krimmi sõja aastad olid eriti võimsate talurahva ülestõusude aastaiks. 1854. aastal haaras talupoegade liikumine 10 kubermangu. Järgnevail aastail kasvas see pidevalt. Maal kujunes välja revolutsiooniline olukord. Kuid 60-ndate aastate alguseks ei kasvanud talupoegade liikumine üle revolutsiooniks. Lenin seletab seda nähtust sellega, et sel ajastul „rahvas, kes oli sadu aastaid viibinud mõisnike orjuses, ei olnud veel suuteline asuma laiaulatuslikku, avalikku ja teadlikku võitlusse vabaduse eest". Töölisklass oli alles nõrk. Ta ei võinud juhtida talurahvast isevalitsuse ning pärisorjuse ründamisele. Kuid talurahva revolutsiooni ähvardus oli reaalne ja sundis tsaarivalitsust asuma pärisorjuse kaotamisele.

Krimmi sõja ajal, veebruaris 1855. a., suri Nikolai I. Troonile astus ta poeg Aleksander II, samasugune pärisorjuse säilitamise ja isevalitsuse kõikumatuse pooldaja, nagu olid tema eelkäijadki. Kuid hirm talurahva revolutsiooni ees sundis teda alustama talurahvareformi ettevalmistamist. Märtsis 1856. aastal esines ta Moskva aadlike saatkonna ees ja ütles: „Parem on kaotada pärisorjus ülaltpoolt, kui oodata seni, kuni see iseendast hakkab kaduma altpoolt." Asutati talurahva asjade peakomitee, mis koosnes kõrgemaist ametnikest ja pärisorjapidajaist-suurmõisnikest. Kubermangudes loodi aadlikest valitud komiteed, kes arutasid, kuidas vabastada talupojad pärisorjusest nii, et sellest tekiks võimalikult vähem kahju mõisnikele.

Talupojad olid reformi eeltöödest täiesti eemaldatud, ehkki nemad olid sellest kõige enam huvitatud. Talupoegade-pärisorjade huvide kaitseks astus välja suur revolutsiooniline demokraat Tšer-

nõševski. Tähelepanelikult jälgis ta reformi käiku ja tema artiklid ajakirjas „Sovremennik" näitasid, et „vabastamine", mida teostavad pärisorjapidajad, on tegelikult talupoegade petmine ja paljaksriisumine. Tšernõševski rääkis, et kes ka vabastaks talupojad, kas mõisnikud-pärisorjapidajad või liberaalne kodanlus, ikkagi tuleb sellest „jälk tegu". Tšernõševski nõudis täielikku vabadust ja mõisamaa tasuta üleandmist talupoegadele.

Kuid talupoegade liikumine oli hajutatud ja stiihiline. Pärisorjapidajail õnnestus reform läbi viia oma huvides. 19. veebruaril 1861 kirjutas Aleksander II alla pärisorjuse kaotamise manifestile ja talurahva korrastamise määrusele.

Talupojad kuulutati isiklikult vabaks. Mõisnik ei tohtinud enam talupoegi osta, müüa ega vahetada. Ta ei tohtinud segada end nende perekonnaellu. Talupojad said õiguse tegelda kaubanduse ja tööndusega ning omada vallas- ja kinnisvara. Nad võisid lahkuda talupojaseisusest ja „end sisse kirjutada" linnakodanikuks või kaupmeheks. See kõik tähendas, et talupoeg juriidiliselt muutus sundorjast vabaks inimeseks. Talupoegade isiklik sõltuvus mõisnikest oli kaotatud. Selles seisis 1861. aasta talurahvareformi suur progressiivne tähtsus.

Kuid see oma olemuselt kodanlik reform oli teostatud pärisorjapidajate poolt. 1861. aasta 19. veebruari määrus säilitas külas palju feodaalseid jäänuseid. Mõisnike kätte jäid endiselt tohutu suured maa-alad. Talupoegade hingemaa suurus oli nii arvestatud, et paljudes kubermangudes jäi neile vähem maad kui neil oli enne reformi. Üle kogu Venemaa lõigati talumaa küljest ära $^1/_5$ osa. Need maad — „lõigud" (otrezki) — jäid mõisnike kasutada. Mõisnikud säilitasid teadlikult talu- ja mõisamaade üleribasuse. Tihti tungis mõisamaa kiiluna talumaasse, lõigates selle osadeks. Talupojad olid sunnitud mõisnikelt neid maid rentima kõrgendatud hindadega. Saadud hingemaade eest pidid talupojad mõisnikele välja maksma ligikaudu 900 miljonit rubla. Selle summa tasus talupoegade eest riik. Talupojad aga olid kohustatud riigikassale selle summa ühes protsentidega tagasi maksma 49 aasta jooksul. Kuni 1905. aasta revolutsioonini tasusid talupojad väljaostumakse ühtekokku enam kui 2 miljardit rubla. Selles määratu suures summas sisaldus mitte ainult maa hind, vaid ka talupoja isiku vabaks ostu raha. Talupojad ei saanud maad isiklikuks (era-) omandiks, vaid külakogukonna ehk „mir'i" omandina. Talupojad kohustusid „üksteise eest", „kogu mir'ina" (külakogukonnana), tasuma riigile väljaostusummad ja riigimaksud.

1861. aasta 19. veebruari reform ei võinud rahuldada talupoegi,

kes nõudsid kogu mõisamaa neile üleandmist ilma mingisuguse väljaostuta. Seepärast levis manifesti väljakuulutamise järel laialt üle kogu maa talurahva massiline liikumine. Talupoegade seas levis kuuldusi, et 19. veebruari manifest ja määrus ei ole ehtsad tsaari käskkirjad ja et ametnikud ja aadlikud on ära varjanud „tõelise vabaduse". Talupojad keeldusid tunnistamast uut seadust ja hakkasid mõisamaad ära võtma. Eriti ähvardava iseloomuga ja kauakestev oli talupoegade ülestõus Bezdna külas Kaasani kubermangus, samuti Kandejevka külas Penza kubermangus. Ülestõusnud talupojad sõitsid külades ringi, käes punane lipp, mil ilutses loosung: „Kõik maa on meie". Ülestõusnute vastu saadeti välja sõjavägi, kes „mässulisi" julmalt rahustas.

Talurahva võitlus maa ja vabaduse eest leidis toetust revolutsiooniliste demokraatide poolt, eesotsas Tšernõševski ja Dobroljuboviga.

Pärast pärisorjuse kaotamist oli tsarism sunnitud teostama ka teisi kodanlikke reforme, millede eesmärk seisis Venemaa isevalitsuslik-politseilise korra uute oludega kohandamises. 1864. aastal loodi uued kohaliku omavalitsuse organid — maakonna- ja kubermangu-semstvod. Nad korraldasid maakonnas kooliolusid, haiglaid, liiklemisteid ja kogu majanduslikku elu. Semstvoasutusi juhtisid aadlikud-mõisnikud. Valimistel oli neile kindlustatud häälteenamus. Talupoegi võis küll valida semstvoasutustesse, kuid väga piiratud arvul. Enamasti sattusid talurahva esindajate kohad rikastele — kulakuile. Nii oli kogu talurahva elu juhtimine endiselt usaldatud aadlikele-mõisnikele.

Samal 1864. aastal viidi läbi kohtureform. Kohtuistungid muutusid avalikuks. Ringkonnakohtu istungeist võtsid nüüd osa vandekohtunikud aadlike hulgast, samuti linna- ja külakodanluse hulgast. Vähemate asjade arutamiseks loodi rahukohus. Maal tegutses vallakohus, kes võis talupoegadele määrata ihunuhtlust. Poliitilisi asju arutasid kohtupalat ja senat, mis olid aadlike käes. Tsiviilkohtus olid kehtivad seadused, mis kaitsesid rangelt mõisnike ja kapitalistide huve. Areteeritud revolutsionäärid saadeti pahatihti ilma uurimise ja kohtuotsuseta Siberisse või mõisteti vangi ja sunnitööle.

1870. aastal loodi linnavolikogud, mis juhtisid linna majandust, koole, haiglaid ja mitmesuguseid linnaasutusi. Linnavolikogu valis oma täitva organi — linnanõukogu, eesotsas linnapeaga. Linna omavalitsusasutustesse valimise õigus kuulus ainult rikastele kaupmeestele ja majaomanikele. Linnavolikogude tegevus oli kuberneri järelevalve all.

1874. aastal teostas tsaarivalitsus sõjaväereformi. Rekruteerimise asemel seati sisse üldine sõjaväeteenistuskohustus. 21-aastaseks saanud noored ilmusid kohale kutsealustena ja arvati sõjaväeteenistusse. Endise 25 aasta asemel määrati teenistuse kestus kindlaks 6-le aastale, misjärel soldat arvati tagavaraväkke. Armee juhtideks jäid endiselt aadlikud. Väheseid erandeid arvestamata, olid kindralid ja ohvitserid aadlike hulgast ja kasvatasid sõdureid selles vaimus, et nad kaitseksid tsaari ja mõisnike huve.

Kõik need reformid tunnistavad, et Venemaal, nagu Lääne-Euroopaski, astus vana feodaalse korra asemele uus, kapitalistlik kord, mis oli eesrindlikum kui feodaalne kord. Kuid Venes säilis pärast 1861. aasta reformi veel palju pärisorjuse igandeid, mis pidurdasid kapitalismi arenemist meie maal; seepärast jäi ta üha enam maha eesrindlikest Euroopa maadest. Tsaari-Venemaa astus alles esimesi samme kodanlikuks monarhiaks muutumise teel.

IX PEATÜKK

Venemaa kui paljurahvuseline impeerium. Venemaa rahvaste rahvuslik vabadusvõitlus

1. VENEMAA MUUTUMINE PALJURAHVUSELISEKS IMPEERIUMIKS

XV—XVI sajandil muutus Vene riik üha enam paljurahvuseliseks.

Kaasani ja Astrahani khaaniriigi, nende Kuld-hordi murdosade vallutamine tõi Vene riigi koosseisu XVI sajandi lõpul tatarlasi ja Volga-äärseid ning Uurali rahvaid: udmurte, marisid, tšuvašše, mordvalasi ja baškiire.

XVI—XVII sajandil liitis Vene riik oma valdustega esiteks Lääne-Siberi ja siis kogu Ida-Siberi. Sel laialdasel maa-alal elasid mitmenimelised Siberi rahvad: mansid, hanted, evenkid, hakassid, jakuudid, burjaat-mongolid jt. Põhjas ja Siberi kirdeosas rändlesid põhjapõtrade karjadega nenetsid, tšuktšid, korjakid ja teised rahvused.

XVIII sajandil ja XIX sajandi alguses selgusid ka Vene keisririigi (impeeriumi) läänepoolsed piirid. Viini kongress, mis pärast Napoleoni keisririigi kukutamist tõmbas Euroopas uued piirid, otsustas liita Venemaaga suurema osa Poola maadest Poola kuning-

riigi nime all. Vene keiser nimetati pärilikuks Poola kuningaks. Otsene Poola valitsemine jäi keisri poolt määratud asevalitseja hoolde.

Leedu ja Valge-Venega piirnevad Läänemeremaad (Liivi- ja Eestimaa kubermang) ühendati Venemaaga juba Põhjasõja ajal. Kuramaa kubermang läks Venemaa külge Poola jagamisel a. 1795. Läänemeremaades (Balti kubermangudes) valitsesid Vene kubernerid. Kuid majanduslik ülevõim Baltikumis kuulus suurmaaomanikele — saksa soost parunitele, keda toetas vene tsarism.

Juba XVII sajandi keskel, vastavalt Ukraina rahva tahtele, toimus Ukraina liitmine Venemaaga. Kuid läänepoolne, Dnepri paremal kaldal asuv Ukraina jäi Poola alla. Pärast Poola jagamist 1793. aastal läksid kõik Valge-Vene ja peaaegu kõik Ukraina maad Vene keisririigi koosseisu.

Soome vallutamise järel a. 1809 loodi Soome suurvürstiriik. Aleksander I lisas oma senisele kogu Venemaa keisri ja Poola kuninga tiitlile veel Soomemaa suurvürsti tiitli.

Umbes samal ajal laienesid Venemaa piirid ka lõunas. Gruusia rahvusvaheline ja sisemine olukord oli kujunenud selliseks, et tuli valida üks kahest: kas olla osadeks jaotatud Türgi ja Pärsia vahel või siirduda tervelt Vene alla. Juba 1555. aastal oli lääneosa Gruusiast (Imereetia) sattunud Türgi ja idaosa (Kartlia ja Kahheetia) Pärsia alla. Olles kahe tugeva naabri löögi all, ei suutnud feodaalselt killunenud Gruusia vaenlaste pealetungi tagasi lüüa ega säilitada oma iseseisvust. Türklaste ja pärslaste kallaletungid ei ähvardanud mitte ainult iseseisvuse kaotamisega, vaid ka rahvastiku füüsilise hävitamisega.

Gruusia feodaalid oma kodusõdadega aitasid türklastel ja pärslastel Gruusia rahvast riisuda ja hävitada.

Rahva päästmist nägid Gruusia eesrindlikud inimesed ühinemises Venemaaga, kelle võimsus kogu aeg kasvas. Ühinemine Venemaaga tähendas küll Gruusia iseseisvuse lõppu, kuid päästis Gruusia rahva ja ta kultuuri hävingust.

Pärast raskeid kannatusi, mida tõid kaasa Pärsia rööVvallutajad, saatis Gruusia valitsus Peterburisse saatkonna „palumispunktidega" Gruusia ühendamise kohta Venemaaga. Septembris 1801 avaldas tsaarivalitsus manifesti Gruusia ühendamisest Venemaaga.

Ida-Gruusia liitmise järel ühendati peatselt Venemaaga kogu Taga-Kaukaasia.

XIX sajandi 20-ndate aastate lõpul alustas tsaarivalitsus Põhja-Kaukaasia mägirahvaste allaheitmist. Vapra väejuhi Šamili juhtimisel algas mägirahvaste iseseisvusvõitlus. Šamil püstitas üles-

ande ühendada killustatud ja mahajäänud mägirahvad iseseisvaks riigiks. Ta korraldas sõjaväe ja viis läbi rea uuendusi, mil oli progressiivne iseloom. Mägirahvaste iseseisvusvõitlus kestis üle 25 aasta (1834—1859), kuid suruti tsaarivalitsuse poolt maha.

Vene keisririigi kagupoolne piir ulatus XX sajandi alguseks Pärsiani, Afganistanini ja Hiinani. Venemaa oli muutunud tohutu suureks paljurahvuseliseks impeeriumiks, mille koosseisu kuulus kümneid suur- ja väikerahvaid. Enne Esimest Maailmasõda ulatus rahva arv Venes 170 miljonini, mille hulgas harituma osa moodustasid suurvenelased. Peale suurvenelaste oli ligi 100 miljonit teisi rahvaid. Neist viimastest umbes 30 miljonit, peamiselt türgi tõugu rahvad, ei olnud jõudnud läbida kapitalistlikku arenemisastet, ei tundnud peaaegu üldse oma tööstusproletariaati ja elatusid enamikus rändkarjakasvatamisest. Kõige enam olid majanduslikult ja kultuuriliselt arenenud Vene keisririigi lääneosas asuvad rahvad, kes enne teisi olid lülitatud kapitalistlikku majandussüsteemi. Neil rahvastel oli juba kujunenud rahvuslik kodanlus ja rahvuslik proletariaat. Seepärast arenes võitlus rahvusliku iseseisvuse eest XIX sajandil eelkõige neis rajoonides.

2. TSARISM — VENEMAA RAHVASTE ÜLDVAENLANE

Vallutatud või mitmel teel Vene keisririigi külge liidetud maad muutis tsaarivalitsus oma kolooniaiks. Paremad maatükid ühes neil asuvate talupoegadega jagati mõisnikele, kes rõhusid ja riisusid kohalikke talupoegi.

Tsaarivalitsus ei aidanud vähimalgi määral ääremaade rahvahulkadel vabaneda mahajäänud patriarhaalsest eluviisist, vaid kõvendas igati veel ja toetas neid igandeid. Iseloomustades Vene tsarismi poliitikat mittevene rahvaste suhtes kirjutas seltsimees Stalin: „Tsarism kultiveeris piirimaadel meelega patriarhaal-feodaalset rõhumist selleks, et hoida masse orjuses ja harimatuses. Tsarism asustas meelega piirimaade paremad alad kolonisaatorlike elementidega selleks, et tõrjuda pärismaalasi halvematesse rajoonidesse ja suurendada rahvuslikku vihavaenu. Tsarism piiras ja vahel lihtsalt hävitas kohalikud koolid, teatrid ja haridusasutused selleks, et hoida masse vaimupimeduses. Tsarism tõkestas kohaliku elanikkonna parimate inimeste igasugust initsiatiivi. Lõpuks surmas tsarism piirimaade rahvamasside igasuguse aktiivsuse. Selle kõigega tekitas tsarism pärismaalaste hulgas sügavaima umbusalduse, mis vahel muutus vaenulikuks suhtumiseks kõige venepärase vastu."

Tsaari-Venemaa valitsevate klasside rahvuslik rõhumine ilmnes kõigepealt selles, et ääremaade rahvastel puudusid võrdsed õigused vene rahvaga ja neilt oli võetud võimalus luua omariiklus ja arendada rahvuslikku kultuuri. Tsaari ametnikud mõnitasid rõhutud rahvaste keelt ja kombeid. Neil oli keelatud oma raamatuid trükkida, õpetada lapsi emakeeles, luua rahvuslik teater ja isegi laulda oma rahvalaule. Kui Gruusia oli ühendatud Venemaaga, kirjutas Aleksander I alla uuele manifestile Gruusia ja Venemaa vastastikustest suhetest; selle manifestiga anti Gruusia uue ülemvalitseja alla. Gruusia ülemvalitsejaks ja teistele kõrgematele ametikohtadele määrati vene ametnikud. Gruusia etteotsa seati vene sõjaväeline võim — vägede ülemjuhataja, kel oli piiramatu võim ametiisikute määramiseks ja tagandamiseks. Gruusia vürstid ja mõisnikud nägid vene sõjaväevõimudes kõigepealt oma kaitset gruusia talurahva ülestõusude vastu, kes astus välja nii tsaarivõimude rõhumise kui ka oma feodaalide vastu. Nii tekkis liit tsaristlike kolonisaatorite ja kohalike feodaalide vahel.

Valge-Venes ja Ukrainas valitsesid samuti vene ametnikud ja maa oli jaotatud Vene riigi kubermangudeks. Külaelanikke neis kubermangudes ekspluateerisid poola ja vene mõisnikud. Rahvusvahelise poliitika kaalutlustel tegi tsaarivalitsus mööndusi poola mõisnikele, kinnistades nende nimele maad, kus elasid valge-vene, ukraina ja leedu talupojad. Nii olid need talupojad kahekordse — poola mõisnike ja vene tsarismi — rõhumise all.

XIX sajandi teisel poolel Kesk-Aasias edasi nihkudes püüdis tsaarivalitsus seda maad muuta kohaks, kust saaks puuvilla tooraainena oma tekstiiltööstusele. Valitsus kohustas kõiki kohalikke talupoegi oma põldudel kasvatama puuvilla; puuvill läks vene kapitalistide vabrikuisse. See puuvilla tootmise süsteem orjastas töölisi puuvillamajapidamises nii Vene kaupmeeste kui ka kohalike beide (kulakute) poolt. Kasutades ära puuvillamajapidamises töötajate suurt rahahäda, andsid beid neile laenu liigkasuvõtja protsentidega ja võtsid tihti ära võlgadesse sattunud talupoegadelt nende maad, muutes talupojad oma põlisteks sulasteks (tšairikeriteks).

Kohalike feodaalide feodaalõiguste kaitsega ja neile kingituste, aunimede ja ordenite jagamisega muutis tsaarivalitsus nad oma ustavateks ja agarateks teenriteks. Nende rajoonide kaubanduslikus suhtlemises Venemaaga olid kohalikud feodaalid vahendajaiks ja aineliselt huvitatud isikuiks koloniaalse režiimi säilitamises. Linnakodanlus ja rahvuslike ääremaade kodanlik intelligents seisid enamikus samuti tsaarikolonisaatorite teenistuses ja toetasid kolonisaatorlikku režiimi.

Vene tsarism püüdis kõigis oma valdustes kanda kinnitada ja mittevene rahvustelt ära võtta viimasedki iseseisvuse raasud. Lenini sõnade järgi oli tsaari-Venemaa muutunud „rahvaste vanglaks". Vene ametnikud nimetasid ametlikult mittevene rahvusest isikuid põlastava nimetusega „muulased" (inorodtsõ). Nende jaoks olid pandud kehtima igasugused kitsendused. Eriti vihaselt jälitati juute. Oli kehtestatud „elamispiirkond", millest väljaspool ei tohtinud juudid elama asuda. Ässitades üht rahvast teise vastu korraldasid tsaarivõimud veriseid juutide rüüstamisi (pogromme). Sama eesmärgiga — õhutada Venemaa rahvaste omavahelist vaenu — organiseeris isevalitsus armeenlaste-tatarlaste tapatalguid Taga-Kaukaasias.

Tsarism oli ühiseks vaenlaseks venelastele ja teistele rahvastele, kes kuulusid Vene keisririigi koosseisu. Seepärast leidis vene rahvas võitluses oma vabaduse ja sõltumatuse eest alati toetust ja poolehoidu mittevene rahvastelt. Teiselt poolt kutsus ka mittevene rahvaste rahvuslik-vabastuslik liikumine esile palava poolehoiu vene seltskonna eesrindlikes inimestes. Võtkem näiteks kas või Stepan Razini juhitud ülestõus. Peale vene talupoegade ja kasakate võtsid sellest osa ka baškiirid ja tatarlased. Üheks väljapaistvaimaks ja kangelaslikemaks leheküljeks Venemaa rahvaste vabadusvõitluses oli suur talupoegade sõda Jemeljan Pugatšovi juhtimisel. Sellest sõjast võtsid osa Volgamaade, Uurali ja Kasahstani rahvad.

Vene talupoegade väljaastumised pärisorjusliku kurnamise vastu leidsid eriti sooja vastukõla Ukraina ja Valge-Vene talurahva hulgas. Korduvalt tõusid Ukraina talupojad üles pärisorjuse vastu. Suur talurahvahulkade liikumine pärisorjuse vastu Ukrainas arenes legendaarse rahvakangelase Ustin Karmeljuki juhtimisel.

Aastast 1812 alates kuni 1835. aastani juhtis Karmeljuk talurahva ülestõusu Lääne-Ukrainas, õhutades talurahvahulki poola, ukraina ja vene mõisnike vastu. Seitse korda areteeris tsaarivalitsus Karmeljuki ja saatis ta Siberisse asumisele, kuid iga kord ta põgenes ja alustas uuesti võitlust mõisnike vastu. Karmeljuki haruldane populaarsus talurahva hulgas võimaldas tal jääda tabamatuks. Igas Ukraina talupojahurtsikus leidis ta kaitset ja ulualust. 1835. aasta septembris ühel haarangul sai Karmeljuk surma. Eesrindlikud vene inimesed avaldasid poolehoidu ja toetust Karmeljuki liikumisele.

Vene paremate inimeste sooja poolehoiu võitis poola rahva võitlus iseseisvuse eest. XIX sajandi jooksul puhkesid korduvalt ülestõusud Poolas, et luua iseseisev Poola riik. Laia ulatuse võttis Poola ülestõus aastail 1830—1831. See väljaastumine läks nurja,

sest aadlikest liikumise juhid kartsid rahvamasse. Agraarreforme nõudvad talupojad ei ühinenud ülestõusuga.

Pärast Poola 1830.—1831. a. ülestõusu mahasurumist pandi kehtima sõjaseisukord. Tsaarivalitsus võttis kõik abinõud tarvitusele, et vältida uusi rahutusi. Kuid Poolas väga kiiresti arenev kapitalism, mida kitsendas feodaal-pärisorjuslik tsarismi režiim, lõi pinna uueks tõusuks rahvuslik-vabastuslikus võitluses Poola iseseisvuse eest. Seda soodustas ka revolutsioonilise liikumise arenemine Euroopas, samuti Venes. 1863. aasta jaanuaris algas uus Poola ülestõus, mispuhul tõusid võitlusse laiemad kihid väikeaadlikest, linnatöölistest ja käsitöölistest, Poola demokraatlikust intelligentsist ja suur osa talurahvast. Kuid 1863. aasta rahvuslik-vabastuslikus liikumises puudus üksmeel. Suurmõisnikud, latifundiumide (suurmõisade) omanikud, kel olid tihedad sidemed Vene tsarismiga, eelistasid tsaarivalitsusega kokku leppida.

Ülestõusnute poolt moodustatud valitsus, mis koosnes enamikus šlahtast (aadlikest-mõisnikest), kohkus ära liikumise laiast ulatusest ja kutsus talupoegi laiali minema, kuna nad olid alustanud võitlust maa eest. Selle korraldusega nõrgestas ta ülestõusu. Poola šlahtitšid rajasid kõik oma lootused Euroopa riikidele, kuid lubatud abi ei saanud Poola Prantsusmaalt ega Austrialt. Tsaar Aleksander II sõlmis Preisi kuningaga kokkuleppe, et üheskoos Poola ülestõus maha suruda, kogus suure sõjaväe ja saatis selle ülestõusnud Poolat rahustama.

Ülestõus kandus Poolast Leetu, Valge-Venesse ja naabruses olevaisse Ukraina rajoonidesse. Leedu ja Valge-Vene talupojad astusid välja nii vene kui ka poola mõisnike vastu. Valge-Vene ülestõusu organiseerijaks ja juhiks oli Kastuss Kalinovski. Ta nõudis oma kallile Valge-Venele vabadust ning omavalitsust ja agraarreformi läbiviimist talupoegade kasuks. Ülestõus Poolas, Leedus ja Valge-Venes suruti julmalt maha. Ülestõusu juhid — poola ohvitserid-revolutsionäärid Vrublevski ja Dombrovski — põgenesid Prantsusmaale. Valge-Vene talupoegade juht Kastuss Kalinovski ja mitusada ülestõusust osavõtjat hukati.

Sellal kui kõik Vene ja Euroopa reaktsiooni jõud olid paisatud ülestõusu mahasurumisele Poolas, toetasid Vene revolutsionäärid-demokraadid eesotsas Herzeni ja Tšernõševskiga tuliselt poola rahva võitlust vabaduse eest. Osa vene ohvitsere läks erru, sest nad ei tahtnud osa võtta ülestõusu mahasurumisest. Mõned vene ohvitserid võtsid osa poolakate relvastatud võitlusest tsarismi vastu. Salaühing „Maa ja Vabadus" sõlmis liidu Leedu ja Valge-Vene ülestõusu-komiteega ühiseks võitluseks tsarismi vastu loosungi all:

„Teie ja meie vabaduse eest". Serakovski, Tšernõševski lähimaid kaasvõitlejaid, asus talupoegade ülestõusu etteotsa. Herzen kaitses oma ajakirjas „Kolokol" väsimatult poola rahva õigust iseseisvusele ja piitsutas tsaristlikke rahustajaid ning timukaid.

Nii lähenesid üha enam üksteisele vene rahva eesrindlikud esindajad ja rõhutud mittevene rahvused, lähenesid ühises võitluses oma sotsiaalse ja rahvusliku vabanemise eest. Kuid enne tööliskklassi ilmumist Venes ei võinud edukad olla ei rõhutud rahvaste vabastuslik liikumine ega Vene talupoegade ülestõusud. Ainult uus ajalooline ajajärk, mis oli seoses kapitalismi arenemisega Venemaal ja tema kolooniais, lõi tingimused killustatud rahvuslik-vabastuslike liikumiste muutumiseks laiaulatuslikuks ülddemokraatlikuks liikumiseks, mida juhtis vene proletariaat kui kõige järjekindlam ja otsustavam võitleja tsarismi vastu, rõhutud rahvaste vabastamiseks.

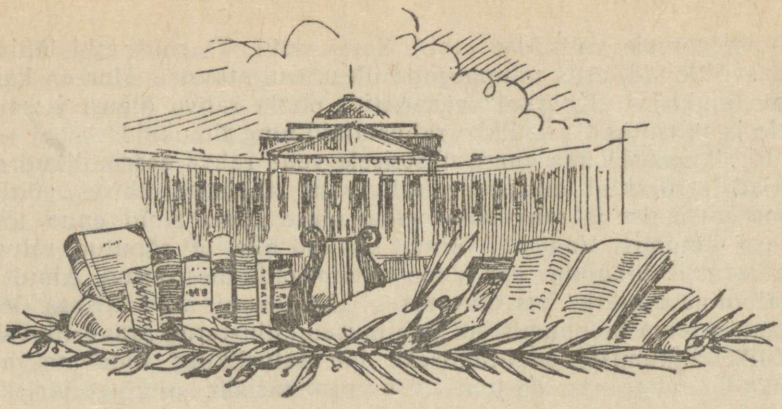

X PEATÜKK

Vene kultuur XIX sajandil ja selle ülemaailmne tähtsus

1. VENE KULTUURI ARENG XIX SAJANDIL

XIX sajandil olid Venemaa ja Lääne-Euroopa üksteisega palju tihedamini seotud kui eelmisel sajandil.

Sõja ajal Napoleoniga aastal 1812 ja Euroopa sõdade ajajärgus aastail 1813—1815 õppis Euroopa Venemaad lähemalt tundma, samuti Venemaa Euroopat. Euroopa rahvad jälgisid vaimustusega vene rahva kangelaslikku võitlust oma iseseisvuse eest. Samuti tutvusid vene inimesed Lääne-Euroopas valitseva korraga. Võrdlus osutus ebasoodsaks pärisorjuslikule Venemaale. Vene inimeste süda valutas oma isamaa saatuse pärast. Neis kasvas soov teha oma kodumaa vabaks, harituks ja õnnelikuks. „Igaüks tundis, et ta on kutsutud suures asjas kaasa aitama," tunnistas dekabrist Jakuškin. „Meie oleme 1812. aasta lapsed," seletas oma vabameelsust dekabrist Muravjov-Apostol.

Nii andsid 1812. aasta Isamaasõda ja järgnevad Euroopa sõjakäigud tugeva tõuke vene rahva rahvustunde ärkamisele. Tšernõševski kirjutas hiljem, et 1812. aasta hädaoht äratas vene rahvuse.

Vene inimeste isamaa-armastus oli tulvil kirglikku püüdu Venemaad reformeerida ja viia ta eesrindlike maade hulka. Kõigi eesrindlike vene inimeste ühiseks programmiks oli võitlus Venemaa rahvahariduse tõstmise eest. Inimmõistus tunnistati selliseks jõuks, mis peab harimatu ja rõhutud Venemaa juhtima vabaduse teele.

Üldine tung hariduse poole XIX sajandi alguses ei jätnud oma mõju avaldamata ka valitsuse korraldustesse rahvahariduse alal. 1802. aastal asutati Haridusministeerium, mille eesmärgiks oli noorsoo kasvatamine ja teaduste levitamine. Tõsi küll, Haridusministeerium oli tugevasti häiritud riigis levivast „vabamõttelisusest", kuid „aja vaim" sundis teda haridust viima laiadesse hulkadesse.

Moskva ülikooli kõrval, mis oli asutatud juba Lomonossovi poolt, rajati 1804. aastal ülikoolid veel Kaasanis, Harkovis, Vilnos ja Tartus.

Ülikoolidest pidid kujunema maa hariduskeskused. Nende juures asutati teaduslikud seltsid. Maa parimad professorid ja õpetlased pidasid ülikoolides loenguid ja kirjutasid õpperaamatuid. Esireas sammus Moskva ülikool nii teaduse alal kui ka ühiskondlikus elus. Selle osatähtsuse säilitas Moskva ülikool isegi pärast dekabristide ülestõusu mahasurumist, kui tsaarivalitsus hakkas järsult hariduselu ahistama.

Pidades hariduse tõusu ohtlikuks, püüdis tsaarivalitsus piirata alamast seisusest laste sissepääsu koolidesse, gümnaasiumidesse ja ülikoolidesse. Gümnaasiumides ja ülikoolides määrati kõrge õppemaks, mis ei olnud alamatele seisustele jõukohane. Üliõpilaste arvu igas ülikoolis piirati suuresti. Õppekavad töötati ümber, et neist välja juurida „vabamõttelisuse vaim".

Kuid tsaarivalitsus ei suutnud seisma panna vene rahva võimsat tungi teaduse ja progressi järele. Pärast pärisorjuse kaotamist kasvas riigis veel enam vajadus hariduse järele. Kapitalism vajas õppinud töölisi, osavaid tehnikuid ja asjatundjaid insenere. Semstvo poolt avati külades semstvokoolid. Linnades suurenes linnakoolide ja gümnaasiumide arv. 60-ndail aastail avati esimene tütarlaste gümnaasium, 70-ndail aastail kutsuti Peterburis ellu naiste kõrgemad kursused, mis panid aluse naiste kõrgemale haridusele. Arvestades kapitalistide vajadust tehnilise kaadri järele, avas Raheministeerium XIX sajandi lõpul kolm Polütehnilist Instituuti ja suure arvu kommertskoole ja kesktehnikume. Kesk- ja kõrgema hariduse ning üld- ja eerihariduse arenemine soodustas Vene teaduse kasvu.

Vene teaduse arenemine tegi XIX sajandil suuri edusamme, nii et ta jõudis järele ja mitmel alal isegi ette Lääne-Euroopa teadustest.

XIX sajandi algul hakati Venes tundma erilist huvi „poliitiliste teaduste", eeskätt ajaloo vastu.

Vene ajaloolane Karamzin avaldas aastal 1818 oma teose „Vene riigi ajalugu" esimesed köited. Ehkki autor propageeris reaktsioonilisi monarhistlikke vaateid, tutvusid vene inimesed suure huviga nende raamatute kaudu oma kodumaa suurejoonelise minevikuga. Seda teenet tunnustades kirjutas Puškin, et Karamzin avastas Venemaa ajaloo, nagu Kolumbus avastas Ameerika.

Karamzini eeskujul uurisid paljud vene õpetlased meie kodumaa ajalugu. Kõige silmapaistvam ajalooline suurteos XIX sajandi teisel poolel oli kuulsa vene ajaloolase Solovjovi mitmeköiteline töö „Venemaa ajalugu, alates kõige vanemast ajast".

Vene õpetlased uurisid oma maa minevikku ja olevikku ning ta looduslikke rikkusi. Sellega tegelesid vene õpetlased-geograafid. Mõõtmatud maa-alad Läänemerest Vaikse ookeanini ja Põhja-Jäämerest Musta mereni kaardistati, kanti maateaduse atlasse, uuriti läbi ja neid kirjeldati õpetlastest koosnevate ekspeditsioonide poolt.

Kuid vene geograafid ei piirdunud ainult laialdase Venemaa uurimisega. Aastail 1803—1806 teostas Krusenstern esimese venelasena reisi ümber maakera. 1819.—1821. a. jõudis venelase Lazarevi ekspeditsioon, tunginud läbi jää, Lõunanaba maadele. Kogu Vaikne ookean on täis saari, mis tänapäevani kannavad vene nimetusi: Suvorovi saar, Kutuzovi saar, madalik „Beregis" jne. Vene õpetlane Mikluhha-Maklai jõudis aastal 1871 Uus-Guinea saareni. See oli esimene eurooplane, kes külastas papua suguharu ja, viibides mitu aastat nende keskel, õppis tundma nende kombeid ja elu-olu.

Prževalski, Pevtsovi, Potanini ja Kozlovi uurimisretked tungisid sügavale Kesk-Aasiasse ja andsid oma hindamatu panuse ülemaailmse teaduse varaaita.

XIX sajandi vene õpetlaste loov mõte avaldas end kõikidel teaduse aladel.

Vene teadus sai alguse geniaalse Lomonossovi uurimistöödest, mis panid aluse paljudele loodusteaduslikele ja täppisteaduste distsipliinidele. Tema töö jätkajad, nagu ta isegi, on vene rahva valgustajad ja novaatorid teadusevallas.

Üks selliseid novaatoreid oli Kaasani ülikooli professor, geniaalne matemaatik Lobatševski. Tema püstitas oma geomeetria-

süsteemi, mis annab hoopis uue ettekujutuse ruumist. Inglise matemaatik Sylvester nimetas Lobatševskit „geomeetria Kopernikuseks".

Vene füüsik Petrov, sõltumatult välismaa õpetlastest, leiutas a. 1802—1803 elektrolüüsi — nüüdisaegse elektrokeemia aluse. Ta leiutas Volta kaare mitu aastat varem kui Euroopa õpetlased.

Vene õpetlased ja leidurid hakkasid esimestena tegelikus elus rakendama elektrivoolu. Aastal 1832 ehitas Šilling Peterburis esimese maailmas tuntud elektromagneetilise telegraafi; ta tõmbas selle Teedeministeeriumi hoone ja Talvepalee vahele. Mõni aasta hiljem leiutasid samasuguse aparaadi inglased Wheatstone ja Cook ja see levis üle maailma.

Mehhaanik Tšerepanov ehitas Uuralis a. 1833 algupärase ehitusviisiga esimese vene veduri.

Pärast pärisorjuse kaotamist tekkisid soodsad tingimused vene teaduse arenemiseks. Kuid õpetlased ja leidurid põrkasid oma loovate ideede teostamise teel endiselt kokku suurte raskuste ja takistustega.

Vene leidur Jablotškov konstrueeris esimesena maailmas elektrikaarlambi. „Jablotškovi küünlad", mis ei äratanud vähimatki huvi tsaari-Venemaa valitsevate klasside juures, valgustasid 1875. aastal Pariisi magasine ja tänavaid. Jablotškovi leiutatud elektrivalgust nimetasid prantslased „vene valguseks". Vene elektrotehnik Popov leiutas esimesena 1895. aastal raadiotelegraafi, kuid selle katseviisiliseks ülesseadmiseks ei antud summasid. Popovi sellekohasele avaldusele kirjutas sõjaminister resolutsioonina peale: „Niisuguse kimääri peale ma raha anda ei luba". Hiljem aga kordas itaallane Marconi vene õpetlase leiutust ja leidis üldise tunnustuse.

Silmapaistev mehhaanik, Vene lennuasjanduse isa Žukovski tõstis esmakordselt üles aerodünaamika ja lennukiehituse teooria, kuid tema tööd sel alal leidsid rakendamist alles nõukogude võimu ajal. Tunnustamata jäi kuni Oktoobrirevolutsioonini ka tähtis teadlane Tsiolkovski, kes konstrueeris juhitava õhulaeva kümme aastat enne tsepeliini ilmumist.

Silmapaistvaim keemik Mendelejev formuleeris a. 1869 geniaalse seaduse: „Elementide omadused on perioodilises sõltuvuses nende aatomikaalust". Vastavalt sellele seadusele koostas ta elementide perioodilise süsteemi, mis avaldas määratu suurt mõju keemia edasisele arenemisele. Süsteemis puuduvate elementide omadused olid Mendelejevi poolt täpselt ette kuulutatud, ja need elemendid hiljem leiutatigi.

Mendelejev töötas mitmesugustel loodusteaduse aladel, tegeles küsimustega tehnika ja tööstuse arenemisest. Ta oli eesrindliku tehnikaga varustatud Venemaa vabrikute ja tehaste ehitamise pooldaja ja maa industrialiseerimises nägi ta väljapääsu mahajäämusest. Mendelejev pidas Venemaad „magavaks hiiglaseks, kelle ärkamise aeg oli kätte jõudnud".

Mendelejev ei olnud enam üksik õpetlane, nagu Lomonossov. Ta oli selle võimsa teadusliku liikumise esindaja, mis nihutas Venemaa XIX sajandil ühele esikohtadest ülemaailmses teaduses.

Maailma õpetlaste hulka kuuluvad kuulsad vene teadlased I. M. Setšenov, I. I. Metšnikov, K. A. Timirjazev, I. P. Pavlov.

Vene rahva loov vaim ilmutas end igal kultuurialal. Kuid kõrgeima suuruse ja jõu saavutas ta vene kirjanduse alal. Juba XVIII sajand andis palju kuulsaid nimesid vene kirjandusloos: Lomonossov, Deržavin, Fonvisin, Radištšev. XIX sajand pani kogu maailma imestama vene ilukirjanduse võimsat tõusu. Suur proletaarne kirjanik Maksim Gorki tähendas, et „ükski Lääne-Euroopa kirjandus ei sündinud ilmale sellise jõu ja kiirusega, sellise võimsa ja silmipimestavalt särava talendiga... Vähem kui saja aasta jooksul ei ole kusagil taevapiiril ilmunud nii säravat tähekogu suurtest nimedest nagu Venemaal".

Ent selles „suurte nimede tähekogus" oli üks esimese suurusega täht. See oli suur vene luuletaja Aleksander Sergejevitš Puškin. Tema kui rahvusliku geeniuse tähtsust taipasid juba ta kaasaeglased. „Üldine avalik arvamus nimetas teda vene rahvuslikuks poeediks, rahvaluuletajaks," kirjutas Puškinist Belinski.

Puškin oli vene moodsa kirjandusliku keele ja iga žanri (liiki) vene kirjanduse looja. Tema rajas vene romaani oma „Jevgeni Oneginiga", selle vene elu entsüklopeediaga, nagu iseloomustas Puškini teost Belinski. Puškin lõi esimese vene ajaloojutustuse — „Kapteni tütar". Oma tragöödiaga „Boris Godunov" andis ta näidise vene ajaloolisest draamast. Turgenevi sõnade järgi kinnitas Puškin oma lüüriliste luuletustega esimesena „lõpuks võimsa käega luulelipu sügavale Venemaa pinda".

Puškini looming, mis on vormilt täiuslik, on sisult sügavideeline. Tema teoseid läbib armastus ja kaastunne rõhutute vastu ning viha türannide vastu. Pärisorjusliku Venemaa sünged elupildid äratasid luuletajas viha ja taunimist. Radištševi eeskujul kirjutas Puškin oodi „Vabadus", milles ta kutsus üles isevalitsust hävitama. Luuletuses „Küla" häbimärgistas Puškin vihaselt „metsikut härrasmehelikkust, kes vägivaldse vitsa abil võttis endale nii põllumehe töö ja omandi kui ka tema aja".

Kuumalt sümpatiseerides dekabristide ideedele kirjutas Puškin tähelepanuväärse „Läkituse Siberisse“ ja saatis selle luuletuse ühe hukkamõistetu naisega dekabristidele. Ta õhutas dekabriste lootust mitte kaotama ja lõpuni seisma vabaduse eest.

Suure luuletaja viimased eluaastad möödusid piinavas rõõna, laimu ja alanduse õhkkonnas. 1837. aastal tapeti Puškin kahevõitlusel õukonna ohvitseri d'Anthès'i poolt.

Oma luuletuses „Luuletaja surma puhul“ häbimärgistas Lermontov mitte ainult mõrvarit, vaid ka õukondlasi, kes ümbritsesid tsaaritrooni.

Kõigi maade eesrindlikud inimesed mainivad tänapäevani tunnustavalt Puškini panust maailmakirjandusse. Nõukogudemaa austab sügavalt oma suure rahvusliku luuletaja mälestust: Puškin on kõikide Nõukogude Liidu rahvaste lemmikpoeet.

Puškini järglane Lermontov pidas samuti kodumaa ja vabaduse teenimist luuletaja ja kirjaniku kohuseks. Poeemides „Mtsõri“ ja „Laul tsaar Ivan Vassiljevitšist“, „Deemonis“ ja romaanis „Meie aja kangelane“ on Lermontov loonud uhke, vabadustarmastava inimese kuju, kes ei taha alistuda rõhumisele ja vägivallale. Lermontovi poeemi „Mtsõri“ taltsutamatu kangelane tundis ainult „üht, kuid leegitsevat kirge“ — vabadusarmastust. Lermontovi poeemid, luuletused ja romaanid on tulvil kuuma ja entusiastlikku isamaaarmastust, kaastunnet rõhutuile ja vihavaenu rõhujate vastu.

XIX sajandi 40-ndail aastail kujutas oma teoseis eredaid ja reaalseid pilte Vene elust suur vene kirjanik Gogol. Tema geniaalsed teosed „Revident“, „Surnud hinged“ jt. pakuvad pärisorjuslikust Venemaast vapustavaid pilte täis jõulist viha. Herzen kirjutas muljest, mis temasse oli jätnud „Surnud hingede“ lugemine: „„Surnud hinged“ vapustas kogu Venemaad. Säärane süüdistus oli kaasaegsele Venemaale vajalik. See on haiguslugu, mis on kirjutatud meistri käega.“

Gogoli teostes „Revident“, „Surnud hinged“ ja „Sinel“ on jäädvustatud sellised kujud, milledes kirjanik „läbi maailmale nähtava naeru“ on varjanud oma „maailmale nähtamatud, tabamatud pisarad“. Joonistades Tšitšikovi, Sobakevitši, Manilovi ja Hlestakovi kujusid nägi Gogol ühtlasi ette juba uut Venemaad, igatses tema järele ja hüüdis: „Venemaa! Venemaa! Näen sind oma imepärasest, ilusast kaugusest, sind ma näen!“ Siiski andis Gogol ka positiivseid kujusid. Selline on ukraina rahvapoja Taras Bulba kuju.

Suur satiirik Saltõkov-Štšedrin paljastas oma teostes kibedalt ja tabavalt mõisnikke, ametnikke, kasvavat kodanlust. Teostes „Ühe

linna ajalugu", „Isandad Golovljovid" ja „Pošehhonje muinasaeg" andis Saltõkov kirka pildi laostuvast pärisorjuslikust korrast.

Näitekirjanik Ostrovski näitas kõigile kaupmeeste, liigkasuvõtjate ja parasiitlike külakurnajate tumedat riiki. Tema draamad „Mets", „Äike", „Tulus koht" ja „Vaesus ei ole patt" annavad laialdase ja tõetruu pildi Vene elust XIX sajandi keskel.

Kuulus kirjanik Turgenev oma „Küti märkmikus" näitab kaastunde ja kurvastusega talupoegade elu-olu ja nende vaimset maailma. Tema romaanid „Aadlipesa", „Rudin", „Eelpäeval" ning „Isad ja pojad" kajastavad seda vaimset laostumist, mis toimus vene seltskonnas enne pärisorjuse kaotamist. Turgenev maalis eredad „liigsete inimeste" kujud, kes ei teadnud, kuhu rakendada oma jõud pärisorjuslikus riigis.

Tõetruult ja värvikalt kujutab Gontšarov reformieelset ametnike ja mõisnike Venemaad oma romaanides „Tavaline lugu", „Kuristik" ja „Oblomov". Dobroljubov rõhutas romaani „Oblomov" määratu suurt ühiskondlikku tähtsust, mis oli hukkamõist kogu pärisorjuslikule korrale.

40-ndail aastail sai kuulsaks Dostojevski oma romaaniga „Vaesed inimesed". Maailmakuulsuse tõid Dostojevskile tema romaanid „Kuritöö ja karistus", „Idioot" ja „Vennad Karamazovid". Neis maalis Dostojevski meistri pintsliga pildi isiksuse alandamisest ja tühjusega täitmisest kapitalistlikus ühiskonnas.

50-ndail aastail tõusis silmapiirile „Venemaa suurkirjanik" Leo Tolstoi. Tema geniaalsed teosed „Sõda ja rahu", „Anna Karenina" ja „Ülestõusmine" lõid, nagu ütles Lenin, „Vene elu võrratud pildid". Vene kirjandusloomingu suurimas teoses — romaanis „Sõda ja rahu" — on näidatud vene rahva kangelaslik võitlus 1812. aastal oma iseseisvuse eest. See romaan on läbi imbunud sügavast usust suure vene rahva loomejõududesse.

XIX sajandi lõpul tõusis esile kuulus kirjanik Anton Pavlovitš Tšehhov. Oma satiirilistes teostes piitsutab ta virildunud tühipaljaid hädavareseid, kodanlikke liberaale ja väikekodanlasi. Gorki kirjutas Tšehhovist: „Keegi enne teda ei osanud nii halastamatu tõetruudusega kujutada inimestele nende elu häbistavat ja nukrakstegevat pilti väikekodanliku labasuse hallis kaoses. Tema vaenlaseks oli labasus. Ta võitles sellega eluaja, ta naeris seda välja ja kujutas seda erapooletu, terava sulega."

XIX sajandi lõpul andis noor Venemaa töölisklass enda keskelt geniaalse kunstniku — suure proletaarse kirjaniku Aleksei Maksimovitš Gorki. Ta sündis Nižni-Novgorodis puusepa, kallitest puusortidest mööbli tegija perekonnas 16. märtsil 1868. aastal. Kaota-

nud noorelt isa, algas ta kümneaastaselt töörohket ja viletsusrikast rändelu. Oma rasket ja rõõmutut lapsepõlve kirjeldab Gorki suurepärastes raamatutes „Lapsepõlv" ja „Inimeste seas". Juba noorelt tutvus Gorki revolutsionääridega. Ta süda põles vihasest protestist ekspluateerijate vastu ja kuumast poolehoiust rõhutuile ja ekspluateeritavaile. Need noore kirjaniku-revolutsionääri tunded kajastusid tema teostes. 1901. aastal kõlas alarmikellana tema kuulus „Laul tormilinnust", mis oli üleskutseks revolutsioonile. „Las tugevamalt tormab maru!" kutsus üles poeet, keda on nimetatud „revolutsiooni tormilinnuks".

Juba sellal oli Gorki mitte ainult Vene, vaid ka Lääne-Euroopa proletariaadi lemmikkirjanikuks.

1902. aastal valis Teaduste Akadeemia ta oma auliikmeks, kuid tsaarivalitsus luges kirjaniku-revolutsionääri auliikmeks valimise „jultumuseks" ja kustutas tema nime akadeemikute nimestikust. Kirjanikud Tšehhov ja Korolenko loobusid protestiks Akadeemia auliikme nimetusest.

Trükis ilmusid üha uued Gorki teosed. Neist käis punase joonena läbi usk uude inimesse, ennastsalgavasse võitlejasse vabaduse eest, julgesse ja tugevasse uue elu ehitajasse. „Inimene — see kõlab uhkelt!" kirjutas Gorki. Novellis „Ema" tervitab Gorki vaimustatult noort Venemaa töölisklassi. „Vaata neile ja sa näed — Venemaa muutub maailma heledaimaks demokraatiaks," ütleb üks novelli „Ema" kangelastest vene tööliste uue sugupõlve kohta.

Lenin õnnitles soojalt andeka proletaarse kirjaniku nähtavaletulekut. Ta nägi temas uue revolutsioonilise maailma ümberkujundava klassi vaimse jõu tunnistust. „Gorki," kirjutas Lenin, „on kahtlemata suurim proletaarse kunsti esindaja..."

Vene kirjandus XIX sajandil oli kõige eesrindlikum kirjandus maailmas. Ta ideeline rikkus üllatas Euroopat. Gorki kirjutas: „Vene kirjanduses leidsid endale avara tee suured, inimkonna loodud vabastusideed."

Kõrge ideelisus olenes vene kirjanduse põlisest ja sügavast seosest suure vene rahvaga ja tema vabadusvõitlusega.

Vene kirjanduse side Vene ühiskondliku vabastusliikumisega ei olnud juhuslik. Herzen seletab seda vene kirjanduse omapärasust järgmiselt: „Rahval, kel puudub poliitiline vabadus, on kirjandus ainsaks tribüüniks, mille kõrgustelt ta võib kuuldavaks teha oma meelehärmi ja oma süüme valju karjatust."

XIX sajandil olid kirjanikud Venemaa revolutsiooniliste põlvkondade eesrindlikeks esindajaiks. Vene kirjandus oli eesrindlike ühiskondlike ideede peamiseks taimelavaks ja noorte revolutsioo-

niliste põlvkondade esimeseks kasvatajaks. Radištševist saadik oli vene kirjandus läbi imbunud sotsiaalse õigluse tundest. Vene rahva muredes ja kannatustes eesrindlikud kirjanikud ei süüdistanud „jumalat" ega „loodust", vaid seda ühiskondlikku korda, mida tuli inimestel enestel muuta. XIX sajandi parimad eesrindlikud kirjanikud ja luuletajad Venes olid demokraadid, kirglikud vabaduse kaitsjad, kes vihkasid tsarismi ja pärisorjuslikku korda riigis.

Oma kodumaa armastus ja rahvuslik uhkus ei muutunud vene kirjanikel kunagi kitsarinnaliseks marurahvusluseks. Artiklis, mis oli pühendatud Lermontovi lüürikale, defineeris Belinski kogu vene kirjandust läbivat patriotismi nii: „Armastada oma kodumaad tähendab tulist soovi näha temas inimkonna ideaali teostamist ja jõudumööda sellele kaasaaitamist."

Sügavalt progressiivsed ideed leidsid kajastamist ka kunstis. XIX sajandi algul oli nende ideede väljendajaks kirjanduses Puškin, maalikunstis Venetsianov ja muusikas Glinka. Venetsianov näitas esimesena maalikunstis lihtsat Vene elu ja eht Vene maastikku.

60-ndail aastail levivad kujutavas kunstis laialt demokraatlikud ideed. Protesteerides reaktsioonilise suuna vastu kunstis, asutas rühm Kunstiakadeemia lõpetajaid „Rändnäituse Ühingu". Selle ühingu liikmed kaitsesid vene rahvuslikku, sügavrahvalikku ja realistlikku suunda kunstis. „Rändajate" (peredvižnikute) hulgast tõusis kolm rahvusliku kunsti hiiglast: Repin, Surikov ja Levitan.

Repini maalid peegeldavad sügava realismi ja kõrge kunstipärasusega vene rahva elu ja tööd. „Burlakid" — kurnatud inimesed — veavad rasket peremehe lotja, rakendunud rinnuti vinnamisköie ette. „Ristikäik Kurski kubermangus" kujutab politseinikest ümbritsetud rahvahulki, kes vihma paludes on korraldamas ristikäiku kõrvetava päikese lõõmas, ise kurnatud ja räbaldunud, käes kirikulipud ja ristid. Repini piltidest peegeldub kaastunne rõhutud rahva vastu ja kindel usk rahvasse. Tema maal „Zaporožlased" kujutab kasakate vabaväge, kes vaenlaste ähvardustele vastab lõbusa pilkega. Surikovi piltides peegeldub rahva võimsa vaimu imetlemine, kes idee nimel on valmis surmale ja piinadele mehiselt vastu astuma. Tema maalid „Bojaaritar Morozova", „Stepan Razin" jt. kujutavad rahvamasse Vene ajaloo murrangulistel momentidel.

Levitani pildid „Kuldne sügis", „Märts", „Õhtu Volgal" ja „Igaveses rahuriigis" kujutavad sügava sisetunde ja armastusega puhast, õrna ja kurba Vene loodust.

Alatiseks jäävad vene rahvale meelde selliste suurte kunstnike

nimed, nagu: Perov oma „Troikaga", „Teejoomisega Mõtištšes" ja silmapaistvate vene kirjanike portreedega; Šiškin oma imeilusa pildiga „Hommik männimetsas", „Rukis" jne.; Kramskoi — vene kultuuri suurmeeste väljapaistev portretist; Serov — kuulus vene maalikunstnik; Aivazovski oma kaunite meremaalidega „Torm", „Üheksas laine" jt.; Vereštšagin oma sõja- ja lahingupiltidega „Sõja apoteoos", „Surmavalt haavatud" jt.; Vasnetsov, kes kasutas vene muinasjutte ja lugulaule oma tuntud maalides „Kolm vägimeest", „Aljonuška" jt.; Polenov oma piltidega „Vanaema aed", „Haige", „Moskva õu".

Vene rahva rahvuslik geenius ilmutas end XIX sajandil ka muusikalises loomingus. Vene ooperi- ja sümfoonilise muusika esiisaks oli Glinka. Ta kasutas rahvaviiside loendamatuid varasid ja lääne-euroopa muusika loomingulisi saavutusi ja lõi vene helikunsti geniaalsed näidised. Glinka ooperid „Ruslan ja Ludmilla" ning „Ivan Sussanin" on saanud mitte ainult vene, vaid kogu maailma helikunsti klassikalisteks teosteks.

Suure panuse vene helikunsti varasalvedesse andsid 60—70-ndate aastate heliloojad, kes moodustasid „Võimsa rühma". „Võimsa rühma" heliloojad — Balakirev, Borodin, Cui, Mussorgski ja Rimski-Korsakov — armastasid palavalt rahvast ja uskusid tema vaimset jõudu. Borodini ooper „Vürst Igor", Rimski-Korsakovi „Lumivalgeke", Mussorgski „Boris Godunov" ja „Hovanštšina" hakkasid esmakordselt ooperikunstis kujutama rahvast teose peakangelasena.

XIX sajandi 80—90-ndaisse aastaisse kuulub Tšaikovski — maailma ühe suurima helilooja — loomingu õitseaeg. Tema ooperid „Jevgeni Onegin" ja „Padaemand", tema balletid „Luikede järv" ja „Pähklipureja", tema sümfooniad ja romansid moodustavad tänapäevani armastatuima repertuaari mitte ainult meie maal, vaid ka kogu maailmas. Tšaikovskil õnnestus paremini kui ühelgi teisel ühte harmoonilisse tervikusse liita rahvusliku kunsti parimad traditsioonid kõrgete üldinimlike tunnete ja ideaalidega. Seepärast tunnevad ja mõistavad Tšaikovski muusikat sügavalt paljude maade rahvaste esindajad.

XIX sajandil arenes välja ka vene rahvuslik teater. Väljapaistva näitleja Štšepkini nimega on seotud Moskva Väikese Teatri hiilgeaeg. Selles teatris mängisid kaasa ka suured vene näitlejad Sadovski, Fedotova ja Jermolova. Temas lavastati parimaid vene näidendeid — Fonvisini „Äbarikku", Gribojedovi „Häda mõistuse pärast", Gogoli „Revidenti", Ostrovski ja hiljem ka Tšehhovi ning Gorki teoseid. Väikese Teatri osatähtsusest kõnelesid parimad

vene inimesed: „Meie õppisime Moskva ülikoolis, aga kasvatuse saime Väikeses Teatris!"

1917. aastal kirjutas suur proletaarne kirjanik Gorki vene rahvusgeeniuse loomingulistest saavutustest XIX sajandi jooksul: „Kunsti vallas, südame loomingu alal osutas vene rahvas imeteldavat jõudu, luues kõige kohutavamates oludes suurepärase kirjanduse, imekspandava maalikunsti ja originaalse muusika, millest kogu maailm on vaimustatud. Suletud oli rahva suu, seotud olid hinge tiivad, kuid ta süda tõi ilmale kümneid sõna-, heli- ja värvisuurmeistreid".

2. VENEMAA RAHVASTE KULTUUR XIX SAJANDIL

Ühegi rahva vaimne elu ei arene lahus teistest rahvastest. See kujuneb mitmesuguste rahvaste kultuuri vastastikusel mõjutusel, säilitades seejuures ja arendades edasi oma sügavrahvuslikke traditsioone ja jooni.

Vene rahvuskultuuris, mis oli läbi imbunud eesrindlikest ideedest, avaldus haruldane mitmekülgsus ja vene rahva vaimsete loomejõudude suurim võimsus. See kultuur muutus relvaks ja vahendiks võitluses ülemaailmse progressi eest.

Vene kultuuri iseloomustavaks jooneks ei olnud mitte ainult tema kõrge ideelisus, vaid ka tema sõjakas vaim. Seepärast, omandades inimkonna eesrindlikke ja progressiivseid ideid, mõjutas vene kultuur ka ise võimsalt nende ideede arenemist. Alates suurest Puškinist see mõju üha kasvas. Prantsuse kirjanikud George Sand, Alphonse Daudet, Émile Zola ja Maupassant pidasid Turgenevit suureks sõnameistriks ja õppisid temalt samal määral kui tema neilt. Turgenevi haual sõna võttes ütles prantsuse luuletaja Renan: „Turgenevis elas terve maailm. Slaavi hõim, mis nüüd rahvaste ajaloos tungib esiplaanile, mis on fenomenaalne nähtus, kehastub selles suures kunstnikus. Turgenev oli oma isamaa poeg, kuid oma tundelaadilt ja loomingult kuulus ta kogu inimkonnale."

Veel suuremat mõju maailma kultuurile avaldasid Tolstoi ja Dostojevski. Prantsuse kirjanik Romain Rolland kirjutas Leo Tolstoi tugevast mõjust Lääne-Euroopa vaimsele elule: „See oli nagu suur värav, mis oli lahti mõõtmatusse maailma, suur elu paljastamine. Kunagi pole sellist häält Euroopas veel kuuldud." Suur mõju Euroopas oli ka Dostojevskil — „maailmakirjanduse esimesel psühholoogil", nagu teda nimetas kirjanik Thomas Mann. Tšehhovi ja eriti Gorki teosed lõid Euroopas uue kirjanike koolkonna.

Vene kirjanduse tunduval mõjutusel kujunes välja ka rida teiste slaavi rahvaste kirjanikke. Belinski, Tšernõševski, Nekrassovi ja teiste vene kirjanike teosed avaldasid suurt mõju slaavi kirjanikele.

Veelgi sügavam ja vahetum oli vene kultuuri side teiste Venemaa rahvaste kultuuriga. Tsaari-Venemaa valitsevad klassid kartsid vene kultuuri arenemist ja takistasid selle loomingulist õitselepuhkemist. Seda enam aga surusid nad alla ja lämmatasid rõhutud rahvaste kultuuri. Vene rahvas lõi oma rahvuskultuuri, mis tunneb austust teiste rahvaste kultuuri vastu.

Kapitalismi arenemisega Vene ääremaadel kaasnes rõhutud rahvaste keskel rahvusliku liikumise elavnemine. Eesrindlikud vene inimesed suhtusid sügava sümpaatiaga ärkavate rahvaste kultuurinähtuste idudesse ja avaldustesse. Vene kultuuritegelaste ja teiste Venemaa rahvaste eesrindlike esindajate vahel kasvas ja tugevnes vennalik sõprus.

Ukraina rahva keskelt kerkis XIX sajandil esile rida suuri kirjanikke, kes täiustasid rikast ja kõlavat ukraina keelt ja lõid suuremaid kirjanduslikke töid ukraina keeles. Ukraina kirjakeele loojaiks ja ukrainakeelse kirjanduse rajajaiks olid kolm väljapaistvat kirjanikku: Kotljarevski — „Natalka-Poltavka“ ja „Aeneise“ autor, Kvitka-Osnovjanenko — „Väikevene uudisjuttude“ autor — ja Grebinka — ukraina valmide ja luuletuste autor, suure Puškini isiklik sõber ja tema teoste tõlkija.

Ukraina suureks rahvapoeediks oli Taras Grigorjevitš Ševtšenko. Ševtšenko oli pärisorja poeg, käis lapsena karjas ja teenis hiljem mõisniku juures. Oma mõisahärra seltsis sattus ta Peterburisse, kus ta pandi õppima maalikunstimeistri juurde. 1836. aastal tutvus Ševtšenko kirjanik Žukovski ja Grebinkaga, samuti kuulsa maalikunstniku Brülloviga. Soovides anda sünnipärasele talendile võimalust õppimiseks, maalis Brüllov poeet Žukovski portree, loosis selle välja ja saadud 2500 rubla eest ostis Ševtšenko vabaks. Ševtšenko astus Kunstiakadeemiasse. Samal ajal kirjutas ta oma esimesed luuletused. 1840. aastal ilmus tema esimene värssidekogu — „Kobzar“.

Sügav viha tsarismi vastu läbib Ševtšenko poeemi „Uni“. Poeemis „Kaukaasia“ kutsub Ševtšenko kõigi rahvaste töötajaid üles tsarismi ja tema loodud rahvaste vangla vastu, kus „moldaavlasest soomlaseni kõigis murdeis kõik vaikib“.

Aprillis 1847 areteeriti Ševtšenko revolutsioonilise tegevuse pärast. Kohus langetas otsuse: „Kunstnik Ševtšenko kui tugeva kehaehitusega isik määrata ässitavate ja ülimal määral jultunud värsside luuletamise eest reameheks Orenburgi üksikusse kor-

pusse." Sellele määrusele lisandas Nikolai I: „Kõige karmima järelevalve alla, ühes keeluga kirjutada ja joonistada."

Pärast kümneaastast asumisel viibimist vabastati Ševtšenko. Asumisele saatmine ei murdnud poeeti-revolutsionääri. Endiselt kutsus ta ukraina rahvast võitlema vabaduse ja iseseisvuse eest.

Juulis 1859. a. siirdus ta Peterburisse, kus ta sai ligemalt tuttavaks suure vene kirjaniku-revolutsionääri Tšernõševskiga.

Vene revolutsioonilise demokraatia juhid Tšernõševski ja Dobroljubov hindasid Ševtšenkot kui oma mõtteosalist ja kaasvõitlejat kõrgelt. Dobroljubov kirjutas Ševtšenkost: „Ta on täiesti rahvapoeet... Ta on tulnud rahva seast, on elanud rahvaga, ja mitte ainult mõttes, vaid ka elutingimustelt oli ta temaga tugevasti ja veresidemetega seotud."

Ševtšenko suhtus sügavaima armastusega vene kirjanikesse ja revolutsionääridesse, kes võitlesid rahva vabaduse eest. Ševtšenko poeetilise geeniuse arenemises etendas määratu suurt osa suur vene kirjandus, millesse Ševtšenko suhtus sügava lugupidamisega.

Ukraina suure rahvapoeedi, revolutsionäär-demokraat Ševtšenko teosed kuuluvad mitte ainult ukraina rahvale, vaid ka kõigile teistele NSV Liidu rahvastele.

Tihedas seoses vene kultuuriga arenes ka valgevene kirjandus. XIX sajandi keskel hakkas silma paistma suur poeet ja dramaturg Dunin-Martsinkevič, kes oma poeemidega „Gapon", „Kupala" jt. pani aluse valgevene kirjakeelele. Tema pöördus esimesena kirjanikest valgevene rahvaloomingu rikkalike varade poole. Pärast 1861. aasta reformi esines Valge-Vene kirjanduses terve plejaad uusi suuri kirjanikke eesotsas Frantsisk Boguševitšiga, kes eriti energiliselt võitles valgevene keele arendamise eest. Luuletustes ja proosas kajastasid valgevene luuletajad ja kirjanikud tõetruult Valge-Vene talupoja rasket elu ja paljastasid Venemaa tsaristlikku korda.

XX sajandi algul tõuseb esikohale poeet-revolutsionäär Janka Kupala. Vaese talupoja lapsena hakkas Janka Kupala (nii on Ivan Dominikovitš Lutsevitši kirjanduslik varjunimi) õnnetu valgevene rahva miljoniliste masside õhutajaks tema võitluses oma vabastamise eest. Revolutsioonilise tõusu ajajärgul aastail 1912—1913 kirjutas Janka Kupala klassikalised teosed valgevene kirjanduses: luuletuskogud „Žaleika", „Gusljar", „Spadtšina" jt.

Vene kultuuri suure ideelise mõju all arenes ka Gruusia, Armeenia ja Aserbaidžani kirjanike looming.

Uue gruusia kirjanduse rajajaks oli Ilja Tšavtšavadze, Belinski, Dobroljubovi ja Tšernõševski tuline austaja. Nende suure vene

rahva esindajate, revolutsiooniliste demokraatide mõjutusel piitsutas Tšavtšavadze oma teostes väljasurevaid aadlikke ja kirjutas sümpatiseerivalt rõhutud talurahvast. Ta toimetas trükki Belinski, Dobroljubovi ja teiste Vene ning Lääne-Euroopa kirjanike artiklite tõlked. Tšavtšavadze toimetatud ajakiri „Gruusia Teataja" oli valgustusliikumise tsentrumiks gruusia rahva hulgas. Ilja Tšavtšavadze on praeguse gruusia kirjakeele looja ja klassik.

Esimeseks suureks kirjanikuks Armeenias oli Hatšatur Abovjan. Tema romaan „Armeenia haavad", kirjutatud Vene-Pärsia sõja süžeel, etendas suurt osa armeenia rahvusliku kultuuri loos, pannes aluse uuele kirjanduslikule armeenia keelele. Meelsuselt patriootiline, kirjeldas see romaan heledates värvides armeenlaste rasket olukorda pärslaste valitsemise all. Abovjan, kes hindas kõrgelt vene kultuuri, oli Venemaaga ideelise ja poliitilise lähenemise pooldajaks. Ta avas Armeenias esimese ilmaliku kooli ja tutvustas noori lugejaid niihästi vene kui Lääne-Euroopa kirjanduse paremate toodetega.

XIX sajandi esimesel poolel algas aserbaidžani kirjanduse rajaja Mirza Ahhundov keele lihtsustamist ja tegi ettepaneku araabia tähestiku reformimiseks. Ahhundov sai kasvatuse vene koolis. Tema kirjanduslikule loomingule avaldas vene kirjandus suurt ja positiivset mõju. Eriti armastas Ahhundov Puškinit. Puškini surma puhul kirjutas ta ühe oma ilusaima luuletuse. Oma komöödiais piitsutas Ahhundov muhamedi usku, vaimulike silmakirjalikkust ja rahaahnust. Teda kutsuti muhamedi Molière'iks. Ahhundov astus esimesena välja naiste õigusetuse vastu ja võitles aserbaidžani rahva hariduse eest.

Vene valgustajate innustatud pooldajateks ja järelkäijateks Kasahstanis olid kasahhi luuletaja Abai Kunanbajev ja õpetlane-demokraat Tšokan Valihhanov. Kunanbajev oli kasahhi kirjakeele rajajaks ja kasahhi kirjanduse klassikuks. Ta tõlkis kasahhi keelde Puškini, Lermontovi ja Krõlovi teosed. Sügavas ja tihedas ühenduses eesrindliku vene kultuuriga nägi Kunanbajev ainuõiget teed kasahhi rahva hariduse tõstmiseks.

Samasugune veendunud võitleja vene ja kasahhi rahva sõpruse eest oli Tšokan Valihhanov, kes tutvus Dostojevski ja teiste vene kultuuri- ning haridustegelastega XIX sajandi keskpaiku. Valihhanov oli esimene kasahhide teadusmees. Tema tööd Kesk-Aasia rahvaste ajaloost ja maateadusest omavad suurt teaduslikku väärtust ja on tulvil kaastunnet rõhutud rahvaste vastu.

Vastastikune kultuuriline mõju ja meie kodumaa kõigi rahvaste tihe suhtlemine aitasid võita mahajäämust ja harimatust,

mida tsaarivalitsus toetas. Tsarismi poolt rõhutud rahvad innustusid vene kultuuri eesrindlikest ideedest ja omandasid vene kirjanike suurteostest poliitilise vabaduse ning sotsiaalse õigluse ideaale. Nad õppisid vene rahvas tundma oma parimat sõpra ning juhti võitluses rahvusliku ja sotsiaalse vabanemise eest.

Eriti intensiivseks muutus vene kultuuri progressiivne mõju meie maa teiste rahvaste kultuurisse XIX sajandi lõpust alates, kui kõikide Venemaa rahvaste vabadusliikumise etteotsa asus proletariaat, kelle hulgast tõusid sellised ülemaailmse kultuuri geeniused nagu Lenin ja Stalin.

XI PEATÜKK

Tööstusliku kapitalismi arenemine ja töölisklassi kasv Venemaal

1. KAPITALISMI KASV VENES PÄRAST 1861. AASTA REFORMI

Tsaari-Venemaa asus kapitalistliku arenemise teele hiljem kui Lääne-Euroopa maad. Sel ajal kui läänes — Inglismaal, Prantsusmaal, Saksamaal — arenes kiiresti suurkapitalistlik masinatööstus ja koos sellega kasvas proletariaat, valitses Venes ikka veel vähetootlik pärisorjuslik sunnitöö. Pärast 1861. aasta reformi hakkas kapitalism tööstuses ja põllumajanduses kiiremini arenema. Esimestel aastakümnetel pärast reformi mahutati kapitale raudteeehitusse. 1861.—1881. aastani ehitati üle 19 000 km raudteid. Raudteede ehitamiseks oli vaja terast ja rauamaterjale. See tõi elavnemise metallurgia- ja rauatöötlemistööstuses. 1871. aastal lasti käiku esimene kõrgahi Ukrainas — Juzovkas (nüüd Stalino). Lõunatehased hakkasid tootma raudteerööpaid ja muud raudteevarustust, mis varem välismaalt sisse veeti. Kivisöetoodang kasvas samas ajavahemikus Ukrainas viieteistkümne-kordseks. Lõuna-Venemaal tekkis uus tööstusrajoon — Donetsi kivisöebassein (Donbass). Kaukaasias arenes kiiresti naftatööstus Bakuu rajoo-

nis, kust hangiti hinnalist vedelkütet — naftat. Tekkisid uued tööstuskeskused ja laienesid endistest sellised keskused nagu Peterburi, Moskva, Jekaterinoslav (nüüd Dnepropetrovsk), Rostov, Harkov, Odessa. Tööstuse laialdaseks haruks muutus ka tekstiiltööstus. Aastail 1861—1881 kasvas riidetööstus kolmekordseks. Kudumisvabrikud tõrjusid kõrvale kodutööstuse. Suurimateks tekstiiltööstuse tsentrumiteks said Ivanovo-Voznessensk, Jaroslavl, Moskva ja Peterburi ning Poola suurlinnad Lodz, Belostok, Varssavi jt.

Pärisorjuse kaotamine soodustas kapitalismi sissetungi ka põllumajandusse. Mõisnike majapidamised muutusid järk-järgult kapitalistlikuks. Osa mõisnikest ei suutnud uute oludega kohaneda ja laostus. Nende maad osteti üles kulakute poolt. Külades kasvasid klassivahed: eraldus väike osa rikkaid talupoegi — kulakuid; enamiku talupoegadest moodustasid kehvikud ja keskmikud.

Mõisnikud andsid maid suurte tükkidena mitmeks aastaks kulakuile rendile ja viimased rentisid neid välja juba väikeste tükkidena, harilikult üheks aastaks, varata talupoegadele. Maapuudus sundis enamikku talupoegadest võtma maad rendile või minema kulakute ja mõisnike juurde sulaseks. Rentinud mõisnikult või kulakult maad, pidid talupojad selle eest oma inventariga harima mõisniku või kulaku põlde. See oli vana pärisorjuslik teoorjus uues „töörendi" vormis. Selle teoorjuse teiseks vormiks oli „pooleterasüsteem", mille juures talupojad maksid renditud maa eest pool viljasaaki natuuras. Tulemus oli see, et talupojad laostusid ja paljud neist hakkasid sulasteks või siirdusid linnadesse tööd otsima. Pärisorjusliku korra igandid pidurdasid kapitalismi arenemist. See põhjustas Venemaa mahajäämist teistest kapitalistlikest maadest.

Siiski arenes kapitalism Venemaal vahetpidamata. Tehes kokkuvõtet kapitalismi edusammudest XIX sajandi lõpul kirjutas Lenin: „Adra ja koodi, vesiveski ja käsitelgede Venemaa hakkas kiiresti muutuma saha ja rehepeksumasina, auruveski ja mehhaaniliste telgede Venemaaks."

Kapitalismi arenemisega Venemaal, nagu teisteski maades, oli seoses töölisklassi ilmumine ja töölisliikumise tekkimine. 1861. aasta reformi tagajärjel vabanes pärisorjusest 10 miljonit talupoega. Jäädes maaga varustamata, läksid paljud talupoegadest vabrikutesse ja tehastesse, raudteede ehitamise tööle ja mujale ehitustöödele, samuti mõisnike ja kulakute juurde sulasteks. Ajavahemikus 1861.—1881. aastani kahekordistus tööliste arv Venes ja ulatus 668 tuhandeni. Uued käitised olid suurettevõtted. XIX sajandi lõpus oli $^1/_3$ kõigist Venemaa töölistest koondatud

ettevõtteisse, kus igaühes töötas üle 1000 töölise. Üheskoos töötamine suurettevõtteis soodustas töölisklassi tihedamat liitumist ja ühine võitlus ekspluateerijate vastu arendas temas revolutsioonilisi võitlusomadusi. Nii kujunes uus ühiskondlik klass — proletariaat, kes põhiliselt erines pärisorjuslikest töölistest ja väikekäsitöölistest.

Tööliste töötingimused olid äärmiselt rasked. Tööpäev ei olnud seadusega reguleeritud. Tihti kestis see 15—16 tundi. Töötasu oli kerjuslik. Eriti madalalt tasuti naiste töö eest. Meestega ühesuguse töö eest maksti neile vähemat töötasu. Alaealiste ja laste töö oli veelgi halvemini tasutav. Alaealiste töö kestis näiteks Kreenholmi tekstiilmanufaktuuris kella 4-st hommikul kuni kella 8-ni õhtul. 16-tunnise tööpäeva eest said nad kuus à 4 rubla, millest igaühele anti kätte ainult 8 kop. Vabrikuomanik võttis alaealiste ülalpidamise eest 6 rubla 50 kop. kuus. Nii jäi alaealine iga kuu vabrikandile „võlgu" 2 rubla 58 kop. Selle võla pidi ta tasuma iseseisvaks tööliseks saades.

Vabrikuomanikud trahvisid töölisi halastamatult. Trahve määrati töölistele täitsa omavoliliselt. Sageli petsid vabrikandid töölisi palga arvestamisel ja andsid neile raha asemel vabriku poest alaväärtuslikke toiduaineid, võttes nende eest 2—3 korda kõrgemat hinda kui need saadused maksid turul. Erakordselt viletsad olid korteriolud. Pisikestes kasarmutoakestes elas koos mitu tööliisperekonda.

Tööliste talumatust olukorrast annab tunnistust semstvo sanitaarkomisjoni aruanne, mis koostati 80-ndate aastate algul töölisrahutuste uurimisel Hludovi manufaktuuris Moskva-Bresti raudtee Jartsevo jaama lähedal: „Olles igasuguste nakkusidude pesaks, osutub miljoniline vabrik (Hludovi oma) samal ajal rahva töövaeva kapitali poolt halastamatu ekspluateerimise näidiseks. Töötamine vabrikus toimub äärmiselt ebasoodsates tingimustes: töölised hingavad sisse puuvillatolmu, viibivad lämmatavas kuumuses — kuni 28,2° R, peavad taluma rikutud õhku ja lehka, mis levib halvasti korraldatud käimlaist. Vabriku administratsioon seletas, et ta ei võta sellepärast tarvitusele abinõusid nende käimlate parandamiseks, et siis kaoksid miasmid ja käimlad muutuksid tööliste puhkepaikadeks, kust neid tuleks jõuga välja ajada. Millised küll peaksid olema elu ja töö „mugavused" Hludovi vabrikus, kui isegi käimlad võivad olla puhkepaikadeks!

Töö kestab ööl ja päeval; igal tööliisel tuleb ööpäeva jooksul töötada kahes vahetuses, iga kuue tunni tagant, nii et tööline lõppude lõpuks kunagi ei saa end täiesti välja magada. Vabriku juu-

res on töölised majutatud suurde rõskesse hoonesse, III korrale, mis on jaotatud nagu loomapuur räpasteks, haisvateks, käimlalehkadest läbiimbunud kongideks ehk kamorkadeks. Nende kamorkade elanikud on koos nagu silgud tünnis."

Hludovi vabrikus palgati töölisi üheks aastaks. Nende tööraamatuisse oli märgitud, et töölised ei tohi enne aasta möödumist töölt lahkuda. Samal ajal aga võis vabriku juhatus igal ajal töölise minema kihutada. Tasu said töölised mitte rahas, vaid toiduainete ja riiete näol peremehe poest.

Eriti julma ekspluateerimist selles vabrikus pidid taluma lapsed ja alaealised, kes moodustasid peaaegu poole kogu tööliste arvust. Semstvoarsti tunnistuse järgi olid lapsed ja alaealised niivõrd väsinud, et nad operatsiooni ajal mõne vigastuse puhul vajusid unne ilma narkoosita.

Trahvid ja igasugused mahaarvamised võtsid töölistelt ära suure osa nende töötasust.

Tööliste olukord Hludovi vabrikus ei olnud erandiks.

Tööliste ekspluateerimine tsaari-Venemaa vabrikuis ja tehaseis oli tavaline ja üldine nähtus. Vabrikantidele ja tehasteomanikele andis see tohutut kasumit, töölisi aga kurnas, muutis invaliidideks ja viis enneaegselt hauda. Venemaal, nagu mujalgi, kapitalism kasvas ja arenes tööliste luudel-kontidel ja verel.

2. TÖÖLISLIIKUMISE ALGUS

Oma arenemise esimestest sammudest peale algas proletariaat võitlust rõhujate-kapitalistidega. Tuhanded töölised, töötades ühes vabrikus, võisid omavahel kokku rääkida võitluse kohta vabrikandi-ekspluataatori vastu. Nad esinesid nõudmistega parandada töötingimusi ja elu-olu, tõsta töötasu ja lühendada tööpäeva. Kui peremees keeldus tööliste nõudmisi täitmast, lõpetasid nad töö ja jätsid masinad seisma. Sellist töö katkestamist nimetati streigiks (sõnast Streik, s. o. kokkulepitud töö seismajätmine). Oma nõudmisi esitades ütlesid töölised sageli: „Kui ei tehta, mida me nõuame, meie tööle ei asu ja — lõpp!" Seepärast nimetatigi streiki teisiti töötõrguks.

Esimestel aastakümnetel pärast 1861. aasta reformi olid streigid ehk töötõrgud organiseerimata ja kandsid stiihilist iseloomu. Töölised esitasid peaaegu alati majanduslikke nõudmisi. Paljud uskusid ikka veel, et tsaarivõim aitab rahuldada nende õiglased nõudmised. Teised arvasid, et nende raske olukord oli tingitud masi-

nate tarvituselevõtmisest, mis muutis väärtusetuks kõige vilunumate ja osavamate tööliste töö.

Esimestest proletariaadi väljaastumistest kirjutas Lenin: „Oli aeg, kus tööliste vaen kapitalisti vastu väljendus ainult ähmases vaenutundes oma ekspluateerijate vastu, ähmases teadlikkuses oma rõhutud olekust ja orjusest ning soovist kätte tasuda kapitalistidele. Võitlus väljendus siis üksikutes tööliste ülestõusudes, kusjuures purustati hooneid, lõhuti masinaid, peksti vabriku administratsiooni jne."

Kuid aegamööda töölisliikumine, mis algas üksikute kapitalistide vastu väljaastumisega, võttis iseloomu töölisklassi teadlikust võitlusest kogu kapitalistide klassi vastu. Töölisklassist tõusis üha enam revolutsionääre. Alguses läksid töölisrevolutsionäärid koos narodnikutega, kes tegid Venemaal revolutsioonilist tööd 60—70-ndatel aastatel, enne marksistide väljaastumist. Narodnikud kinnitasid, et kapitalism on Venemaal „juhuslik" nähtus, et sotsialismi idu ja baas on talupoeglik külakogukond, s. o. talupoegade kogukond, kes ühiselt valdas kogu hingemaad. Et maa ei olnud talupoegade eraomand, vaid nende käes hingemaana ainult kasutada, maa ise aga kuulus tervele kogukonnale, siis kuulutasid narodnikud talupoegi „sünnipärasteks sotsialistideks".

1874. aasta kevadel otsustasid paljud revolutsionääridest minna „rahva sekka" (v narod), s. t. küladesse, et teha talupoegade keskel revolutsioonilist kihutustööd. Nad püüdsid õhutada talupoegi võitlusse maa ja vabaduse eest, võitlusse mõisnike ja tsarismi vastu. Selle „rahva sekka mineku" tõttu nimetatigi neid narodnikuiks. „Rahva sekka minemisele" sai osaks täielik krahh. Politsei, kulakud ja papid püüdsid kinni revolutsionääre. Paljud neist mõisteti sunnitööle ja Siberisse asumisele.

Pärast seda loobus osa narodnikuid agitatsioonist talupoegade seas ja hakkas moodustama vandeseltslaste salarühmi, kelle eesmärgiks oli surmata tsaar koos tema abilistega ja niiviisi teostada Venes riigipööre. Terrori pooldajad asutasid „Rahva Tahte" (Narodnaja volja) partei eesotsas Željabovi ja Sofja Perovskajaga. 1. märtsil 1881. a. tapsid rahvatahtelased Aleksander II. Kuid sellega ei saavutatud vähimatki paremust. Aleksander II asemele astus ta poeg Aleksander III. „Rahva Tahe" purustati. Ühed ta juhtidest hukati, teised mõisteti kindlusevangistusse. Reaktsioon riigis tugevnes veelgi.

Eesrindlikud töölised, kes esialgu läksid koos narodnikutega, hakkasid neist eemale hoidma. Nad said aru, et mitte talurahvas, vaid töölisklass on revolutsioonilise liikumise eesrindlikuks jõuks.

Tööliste hulgast hakkasid esile nihkuma silmapaistvad revolutsionäärid. Üks esimesi töölisi-revolutsionääre oli kangur Peeter Aleksejev. Päritolult Smolenski talupoeg, õppis Aleksejev omal jõul kirjaoskuse selgeks ja otsis ahnelt raamatuist vastust teda rahutuks tegevaile küsimustele tööliste ja talupoegade olukorra kohta. Peeter Aleksejev tegi revolutsioonilist kihutustööd tööliste seas. Areteeritud revolutsioonilise propaganda pärast, pidas Peeter Aleksejev kohtus 10. märtsil 1877. a. kuulsa kõne, mille ta lõpetas sõnadega: „Kerkib üles miljonite tööliste lihaseline käsi ning puruneb põrmuks soldatitääkidele tuginev despotismi ike". Lenin nimetas seda kõnet vene töölise-revolutsionääri suureks prohvetlikuks ennustuseks.

Peeter Aleksejev mõisteti 10 aastaks sunnitööle ja seejärel asumisele Jakuutiasse, kus ta hukkus.

Vene tööliste revolutsiooniline võitlus algas sel ajal, kui Lääne-Euroopas töölisklass lõi Marxi ja Engelsi juhtimisel oma klassiorganisatsioonid: partei, ametiühingud. Et ühendada töölisi võitluses kapitalistide vastu, organiseerisid Marx ja Engels 1864. aastal Tööliste Rahvusvahelise Ühenduse — Esimese Internatsionaali. Rahvusvahelise Ühenduse eesmärgiks oli kõigi maade tööliste ühendamine ühise võitluse organiseerimiseks kapitalistide valitsemise hävitamiseks ja proletariaadi diktatuuri kehtestamiseks. „Töölisklassi vabastamine tuleb kätte võita töölisklassi enese poolt," kirjutas Marx I Internatsionaali põhikirjas. I Internatsionaali juhtimisel teostasid Euroopa töölised edukalt streike. 1871. aastal kukutasid Pariisi töölised kodanluse võimu ja kuulutasid välja Pariisi Kommuuni. See oli esimene töölisklassi valitsus. Lenin nimetas Kommuuni proletariaadi diktatuuri prototüübiks (algkujuks). Pariisi Kommuun kestis 72 päeva.

Tsarismi jälitamise eest välismaale põgenenud vene revolutsionäärid asutasid I Internatsionaalis vene sektsiooni. Märtsis 1870. aastal pöördusid nad Marxi poole palvega, et ta oleks Internatsionaali Peanõukogus Venemaa esindajaks. Marx võttis selle ettepaneku vastu ja oma vastuses revolutsionääridele kirjutas ta, et Venemaa tsarismi hävitamise ülesanne on paratamatult tarvilikuks tingimuseks mitte ainult vene rahva, vaid ka Euroopa proletariaadi vabastamiseks.

Eesrindlikud vene töölised püüdsid Lääne-Euroopa tööliste eeskujul luua oma revolutsioonilisi organisatsioone. Esimeseks revolutsioonilisek organisatsiooniks Venemaal oli Lõuna-Venemaa Töölisühing. See asutati Jevgeni Zaslavski poolt Odessas 1875. aastal ja koondas enda ümber umbes 200 töölist-metallisti. Liit eksis-

teeris ligikaudu üks aasta ja hävitati tsaarivalitsuse poolt, — tema organiseerija Zaslavski aga mõisteti sunnitööle ja suri varsti vanglas.

Üks Lõuna-Venemaa Töölisühingu juhtidest, Viktor Obnorski, pääses areteerimisest ja sõitis välismaale. Seal tutvus ta Lääne-Euroopa töölisliikumisega. Naasnud Venemaale, asutas Viktor Obnorski koos puusepp Stepan Halturiniga Peterburis 1878. a. Põhja-Venemaa Töölisühingu, mille programmis oli öeldud, et ühing oma ülesannete poolest on ühtne Lääne-Euroopa sotsiaaldemokraatlike parteidega ja seab oma eesmärgiks „maksva poliitilise ja majandusliku riigikorra kui äärmiselt ebaõiglase korra kukutamise". Varsti aga hävitas politsei Põhja-Venemaa Töölisühingu. Viktor Obnorski saadeti sunnitööle. Stepan Halturin aga, kes võttis osa atentaadist tsaar Aleksander II-le, hukati võllas.

Ehkki esimesed töölisorganisatsioonid eemaldusid narodniklusest, ei olnud nad siiski veel marksistlikud organisatsioonid. Eesrindlikud töölised alles hakkasid tutvuma marksismiga.

3. MARKSISMI LEVIMINE VENEMAAL

1872. aastal ilmus Venemaal trükis esimene köide Marxi suurteosest „Kapital". Selles teoses näitab Marx kapitalistliku ühiskonna arenemise seadusi ja põhjendab proletariaadi vajadust võidelda sotsialismi eest. Marxi õpetus ei leidnud kohe laia levikut tööliste keskel. Marxi ideid tuli viimaseile selgitada. Marksismi ideede propageerimisega Venes hakkasid tegelema haritud marksistid eesotsas Plehhanoviga.

XIX sajandi viimasel veerandil omab õpetlaste ja poliitiliste tegelaste hulgas esimest kohta Georgi Valentinovitš Plehhanov (1856—1918). Ta armastas kodumaad ja otsustas oma elu pühendada võitlusele töölisklassi vabastamise eest rõhujate ja ekspluateerijate alt. „Ma olen sündinud Venemaal," kirjutas Plehhanov 1895. aastal, „ja armastan palavalt seda maad, kuigi Vene sandarmid ja nende mõttekaaslased nimetavad mind reeturiks. Minu jõud on pühendatud vene rahvale. Kuid just sellepärast, et ma armastan Venemaad ja vene rahvast, näen ma selgemini kui meie maa hüvangusse ükskõikselt suhtujad, kuivõrd *Vene valitsuse huvid* on vastuolus *vene rahva* huvidega."

Noores eas töötas Plehhanov käsikäes narodnikute ringidega, kuid juba aastal 1879 lahkus ta „Maa ja Vabaduse" organisatsioonist, kuna ta ei olnud nõus narodnikute üleminekuga individuaalse

terrori teele. Tsarismi poolt taga kiusatud, sõitis Plehhanov 1880. aastal välismaale, kus ta tutvus töölisliikumise juhtidega ja astus ühendusse Engelsiga. Samal ajal õppis ta hoolega tundma Marxi ja Engelsi teoseid. Eriti suurt mõju avaldas temasse „Kommunistlik manifest". „Ma olin „Manifestist" vaimustatud ja otsustasin selle kohe tõlkida vene keelde," ütleb oma mälestustes Plehhanov.

1883. aasta sügisel asutas Plehhanov esimese vene marksistliku organisatsiooni — „Töö Vabastuse" rühma. See rühm tegi ära suure töö, levitades Venemaal teadusliku sotsialismi ideid. Rühma liikmed tõlkisid vene keelde ja andsid välja mitmed Marxi ja Engelsi teosed. Kirjas Engelsile 30. oktoobril 1894 ütleb Plehhanov: „Ma pean oma elu ülesandeks propageerida teie ja Marxi ideid".

Oma esimestes marksistlikes töödes „Sotsialism ja poliitiline võitlus" ja „Meie lahkhelid" tõendas Plehhanov, et ühel ajal kapitalismi arenemisega Venes kasvab ka revolutsiooniline töölisklass, kes peab valmistuma otsustavaks võitluseks isevalitsuse vastu.

Olles tutvunud Plehhanovi tööga „Meie lahkhelid", kirjutas Engels ühes oma kirjas: „Olen uhke, et vene noorsoo keskel on partei, kes on siiralt ja vastu vaidlemata tunnistanud omaks Marxi suured majanduslikud ja ajaloolised teooriad".

Suurt osa marksistliku sotsiaaldemokraatliku partei loomisel Venes etendasid kaks vene sotsiaaldemokraatide programmi eelnõu, mis olid välja töötatud „Töö Vabastuse" rühma poolt. Kuid neis eelnõudes, nagu mitmes teiseski Plehhanovi teoses, esineb rida tõsiseid vigu. Plehhanov arvas, et talurahvas ei saa olla proletariaadi liitlaseks võitluses isevalitsuse vastu, ta ei taibanud, et ainult liidus talurahvaga suudab töölisklass tsarismi võita. Ühtlasi pidas ta liberaalset kodanlust tõhusaks revolutsiooniliseks jõuks. Nende vigade tõttu sai Plehhanovist hiljem menševik (vähemlane) ja ta pidas võitlust Lenini ning bolševike (enamlaste) vastu.

80-ndate aastate algul hakkas töölisklass eesrindlike tööliste-revolutsionääride mõjutusel julgemini välja astuma oma huvide kaitseks. Kümne aasta jooksul, 1870—1880. a., toimus üle 200 streigi. Eriti suureks kujunes streik Peterburi uues puuvilla ketramise vabrikus aastal 1878. Sellest streigist võttis osa tööline Peeter Moissejenko, kes hiljem etendas tähtsat osa streigis, mis puhkes 1885. aastal Morozovi vabrikus Orehhovo-Zujevos.

Morozovi streik näitas tööliste ühistunnet ja seltsimehelikku solidaarsust. Tal olid juba oma organiseerijad ja juhid. Üheks neist oli kangur Peeter Anissimovitš Moissejenko. Ta oli parajasti

saabunud asumiselt, kuhu ta oli saadetud Põhja-Venemaa Töölisühingu liikmena Peterburi streikidest osavõtu eest. Koos kohaliku töölise Luka Ivanoviga ja Vassili Volkoviga töötas Peeter Moissejenko välja tööliste nõudmiste programmi. Seda programmi kaaluti ja arutati tööliste esindajate salajastel koosolekutel ja see esitati vabrikuomanikele. Streik kestis 8 päeva ja streikijad osutasid visa vastupanu. Vastupanu murti pärast seda, kui politsei areteeris kõik juhid ja 600 aktiivset streikijat. Moissejenko, Luka Ivanov, Vassili Volkov ja teised töölised anti kohtu alla. Kohtu ees selgus Morozovi vabriku niivõrd jube kord, et isegi eriti valitud vannutatud kaasistujad olid sunnitud tunnustama streigijuhtide süütust.

Morozovi streik oli suurem kõigist eelmistest. Ta tähistas massilise töölisliikumise algust. Streikide stiihilisust hakkas asendama nende organiseeritud läbiviimine. Streikijate nõudmistes kõlasid mitte enam kaeblikud anumised ja palved, vaid uue revolutsioonilise klassi käskija iseloomuga nõudlused; see klass hakkas tunnetama oma ühiskondlikku osatähtsust.

Morozovi streik kohutas väga Aleksander III-ndat ja ta ministreid. Seepärast anti juba 1886. a. välja trahvide ja palgaraamatute seadus. Selle seaduse järgi pidid trahvid minema mitte vabrikantide kasuks, vaid tööliste eneste vajadusteks. Streik näitas tsarismile, et töölisklassist võib kujuneda ähvardav jõud. Morozovi streigi puhul esines proletariaat esmakordselt revolutsioonilise liikumise eesrindliku jõuna.

4. LENINI JA STALINI REVOLUTSIOONILISE TEGEVUSE ALGUS

Pärast Pariisi Kommuuni lüüasaamist a. 1871 ei olnud Lääne-Euroopas kuni XX sajandi alguseni suuri revolutsioonilisi väljaastumisi. I Internatsionaal (Tööliste Rahvusvaheline Ühendus) oli tegelikult lagunenud. Üksikuis kapitalistlikes maades (Prantsusmaa, Saksamaa, Inglismaa) tekkisid iseseisvad töölisparteid. 1889. aastal ühinesid töölisparteide esindajad ja organiseerisid Teise Internatsionaali. Kuid Engelsi surma järel a. 1895. tugevnesid Teise Internatsionaali parteides elemendid, mis kaldusid kokkuleppele kodanlusega. Teise Internatsionaali juhid ja nende poolt juhitavad parteid loobusid revolutsioonilisest võitlusest: nad arvasid, et töölised võivad oma nõudmised saavutada rahulikul teel. Seepärast kaitsesid nad reformide, aga mitte revolutsioonide taktikat.

XIX sajandi lõpul kandus proletariaadi revolutsioonilise võitluse keskus üle Venemaale. Noor, kuid kiiresti kasvav Vene töölisklass alustas revolutsioonilist võitlust tsarismi ja kapitalismi vastu. Vene töölisklass, võrreldes Lääne-Euroopa töölistega, läbis kiirel sammul poliitilise kasvatuse tee. Tsarismi tingimustes muutusid streigid kiiresti proletariaadi poliitilise võitluse relvaks, s. t. nad olid sihitud mitte ainult ettevõtjate, vaid ka isevalitsuse vastu.

Proletariaadi revolutsioonilist võitlust hakkas möödunud sajandi 90-ndaist aastaist saadik juhtima Vladimir Iljitš Lenin.

Tulevane Vene ja ülemaailmse proletariaadi juht sündis 10. (22.) aprillil 1870 Simbirskis (nüüd Uljanovsk). Lenini isa Ilja Nikolajevitš Uljanov oli pedagoog. Ta suhtus sügava lugupidamisega Tšernõševskisse ja Dobroljubovisse, eriti aga armastas ta Nekrassovi luuletusi. Armastust ja lugupidamist revolutsiooniliste demokraatide vastu sisendas Ilja Nikolajevitš ka oma lastesse.

Uljanovite perekond oli suur ja üksmeelne. Isa kasvatas lapsi õiglasteks, ausateks ja töökateks inimesteks.

Lenini vanem vend Aleksander oli revolutsionäär-narodnik („Rahva Tahte" liige). 1887. aastal võttis ta osa atentaadist Aleksander III-le, areteeriti ja hukati.

Lenin sai juba siis aru, et revolutsiooni võiduletulekuks on vähe üksikute revolutsionääride võitlusest, et selleks on tarvis töörahva massilise liikumise arendamist. „Ei, me ei lähe sellist teed mööda. Mitte sellist teed ei tule käia," ütles Lenin pärast venna hukkamist.

Vladimir Iljitš näitas juba lapsepõlvest saadik üles hiilgavaid vaimuandeid. Ta lõpetas edukalt, kuldaurahaga, Simbirski gümnaasiumi ja astus 1887. a. Kaasani ülikooli. Siin võttis noor Lenin osa üliõpilaste rahutustest, mille eest ta esialgu areteeriti ja hiljem heideti ülikoolist välja ning saadeti maale asumisele. Areteerimisel toimus tema ja politseipristavi vahel järgmine kõnelus: „Mis te mässate, noor inimene? Teie ees on ju müür." — „See müür on aga pehkinud, tõukad korra, ja juba laguneb," vastas talle Lenin.

Aasta pärast lubati Leninil uuesti Kaasanisse elama asuda. Siin võttis ta aktiivselt osa revolutsioonilise ringi tööst. Kogu vaba aja veetis Lenin raamatute taga. Juba lapsepõlves ja noorukieas oli Lenin arendanud endas töökust, visadust, töödistsipliini ja organiseeritust.

1889. aastal asus Vladimir Iljitš elama Samaarasse (nüüdne Kuibõšev), kus ta veetis üle 4 aasta. Need olid kõige pingelisemad aastad. Valmistudes revolutsiooniliseks võitluseks, uuris Lenin

põhjalikult marksismi rajajate töid. Marxi ja Engelsi „Kommunistliku partei manifesti" tõlkis Lenin saksa keelest vene keelde ja Samaara revolutsioonilise noorsoo ringides õpiti „Manifesti" tundma just Lenini tõlkes. Samaaras organiseeris Lenin esimese marksistliku ringi ja seal kujunes ka lõplikult ta enese marksistlik-revolutsiooniline maailmavaade. Põhjaliku statistilise (arvulise) materjali uurimise alusel kirjutas Lenin oma esimese teadusliku töö Venemaa talupoegadest. Kuid Samaara, kus proletariaat peaaegu puudus, ei võimaldanud avarat revolutsioonilist tegevust. Seepärast kolis 23-aastane Lenin 1893. aasta sügisel üle Venemaa pealinna Peterburisse, mis oli sel ajal suurimaks proletariaadi keskuseks.

Peterburis asus Lenin otsekohe juhtivale seisukohale Peterburi marksistide seas. „Ühel häälel, vastu vaidlemata ja vaikides tunnistasime me ta oma liidriks," meenutab seda üks Peterburi marksistidest. Noorte marksistide hulgast paistis eriti silma Lenin oma laialdaste teadmiste poolest. Iseäranis vallutas ringi kuulajate südameid Lenini sügav veendumus ja palav usk töölisklassi võidusse. „Me nägime, me tundsime alati temas haruldast veendumuste jõudu, sügavat ideelisust," tuletab meelde üks tema ringi liikmeist. „Me nägime, et kõigis oma arutlustes, mida need ka ei puudutanud, lähtus ta ainult ühest ideest, vene töölisklassi võitluse ideest revolutsiooni ja sotsialismi eest; sellele ideele andus ta täielikult, tal ei olnud muid huve kui ainult need, mis olid seotud selle ideega, ei olnud teist elu kui ainult see, mis oli täielikult pühendatud sellele ideele." Lenin astus otsustavalt välja liberaalsete narodnikute vastu, kelle vaated olid sellal laialt levinud. Ta kirjutas siis oma esimese suurema teoreetilise töö „Mis on „rahvasõbrad" ja kuidas nad võitlevad sotsiaaldemokraatide vastu?", milles ta kritiseerib hävitavalt narodnikute vaateid.

Selles brošüüris ennustas Lenin, et just proletariaat asub juhtima võitlust isevalitsuse kukutamiseks, pärisorjuse likvideerimiseks Venes ja sotsialistliku revolutsiooni võiduleviimiseks.

1893. aasta sügisel astus Lenin tihedasse kontakti Peterburi eesrindlike töölistega.

Töölisliikumine tegi sel ajal uue sammu edasi.

90-ndate aastate tööstusliku tõusuga kaasnes suurettevõtete arvuline kasv ja tööliste arvu suurendamine. Streigiliikumine haaras üha laiemaid tööliste kihte. Aastail 1895—1899 võttis streikidest osa mitte vähem kui 221 000 töölist.

Sel perioodil tekkis Peterburis Lenini juhtimisel revolutsiooniline töölisorganisatsioon nimega Töölisklassi Vabastusvõitluse

Liit. See Liit, nagu tähendas Lenin, oli esimeseks tõsiseks revolutsioonilise, töölisliikumisele toetuva partei rakukeseks.

1894. aasta lõpul püstitas Lenin küsimuse selle kohta, et on vaja ringides töötamiselt (propagandalt) üle minna laialdasemale tegevusele tööliste keskel (agitatsioonile). Hoolimata osa intelligentide vastuseismisest kiideti Lenini ettepanek heaks.

Võitlusliit hakkas välja andma agitatsioonilise iseloomuga lendlehti seoses streikidega üksikuis ettevõtteis.

1895. aasta kevadel sõitis Lenin välismaale, kus ta kohtas Plehhanovit. Pärast Venemaale tagasitulekut hakati Leninit ja teisi Võitlusliidu liikmeid politsei poolt intensiivselt jälgima. Ööl vastu 9. detsembrit 1895 pandi paljude Võitlusliidu liikmete juures toime läbiotsimine ja mõned neist areteeriti. Teiste hulgas areteeriti ka Lenin. Kuid isegi vanglast jätkas Lenin Võitlusliidu juhtimist. 1895. aasta lõpust peale organiseeris Võitlusliit streike ja juhtis neid. Võitlusliidu juhtimisel viidi 1896. aastal läbi streik, millest võttis osa 30 000 Peterburi kangrut. Selle streigi ajal andis Võitlusliit välja 13 lendlehte. Vanglas kirjutas Lenin brošüüri streikidest. Revolutsiooniliste marksistide mõjul õppisid töölised poliitilist olukorda hindama ja aru saama töölisklassi ülesandeist, õppisid võitlema oma huvide eest. 1897. aastal saadeti Lenin kolmeks aastaks Jenissei kubermangu Šušenskoje külla asumisele. Vanglas ja asumisel olles töötas Lenin raamatu kallal „Kapitalismi arenemine Venemaal". Selles näitas ta, et Venemaa on asunud kapitalistlikule teele ja et kapitalism sünnitab uue revolutsioonilise jõu — proletariaadi.

Lenin põhjendas tema poolt koostatud partei programmi eelnõus vene tööliste võitluse vajadust, et demokraatlikult korraldada kogu elu Venemaal, mis kergendaks edaspidist võitlust sotsialismi eest. See demokraatlike ja sotsialistlike ülesannete ühendamine töölispartei programmis kajastub ka sotsiaaldemokraatliku partei nimetuses. Katse organiseerida partei tehti sel ajal, kui Lenin viibis asumisel. 1898. aastal toimus Minskis sotsiaaldemokraatide esimene kongress. See kongress kuulutas välja Venemaa sotsiaaldemokraatliku töölispartei kujundamise. Kuid pärast kongressi areteeriti Keskkomitee ja enamik kongressist osavõtjaid.

Aga mingisuguste jälitamistega ei suudetud peatada kiiresti arenevat revolutsioonilist liikumist Venemaal.

Lenin rõhutas, et kapitalism Venemaal ei arene mitte ainult sügavuti, vaid ka laiuti. See tähendas kapitalismi levikut uutel maa-aladel. Pärast 1861. aasta reformi lülitati üldisse majanduslikku arengusse ka Taga-Kaukaasia. Seal tekkisid esimesed vabri-

kud ja tehased. Kiiresti hakkas arenema naftalinn Bakuu — Taga-Kaukaasia suurim tööstus- ja tööliskeskus. Suure majandusliku tähtsusega kogu Kaukaasiale oli Taga-Kaukaasia raudtee ehitamine. 1871. aastal avati liiklemine kõigepealt Poti ja Tiflisi (Tbilisi) vahel.

Taga-Kaukaasias hakkas tekkima oma tööliskiass. Suurt osa revolutsioonilises liikumises etendasid raudteelased. Alates aastast 1887 olid Tiflisi raudteetehaste töölised võitluse üritajaiks. Töölisliikumise mõjul hakkasid võitlusest osa võtma ka Gruusia talupojad. Gruusia ja kogu Taga-Kaukaasia tööliste ja talupoegade juhiks ja organiseerijaks oli J. V. Stalin.

Jossif Vissarionovitš Stalin (Džugašvili) sündis 9. (21.) detsembril 1879 Gori linnas. Tema isa oli Tiflisis saapavabriku tööline, ema aga käis päevatöödel.

1894. aastal lõpetas J. V. Stalin Gori vaimuliku kooli ja astus Tiflisi vaimulikku seminari. Mitmed seminari kasvatajad ja õpetajad kiusasid taga ja lämmatasid kõike, mil oli elu sees. Seltsimees Stalin meenutab neid hiljem sõnadega:

„... Nende peamine meetod on nuhkimine, spioneerimine, hinges sorimine, irvitamine, — mis võib olla selles positiivset? Näiteks nuhkimine internaadis: kell 9 kutsub kell teed jooma, läheme söögituppa, aga kui sealt oma tubadesse tagasi jõuame, selgub, et selle aja sees on kõik meie kastid asjadega läbi otsitud ja segi tuhnitud...

Protestist irvitamisrežiimi ja jesuiitlike meetodite vastu, mida praktiseeriti seminaris, olin valmis saama ja saingi tõeliselt revolutsionääriks, marksismi kui tõeliselt revolutsioonilise õpetuse pooldajaks."

Viieteistkümneaastaselt hakkas J. V. Stalin osa võtma revolutsioonilisest tegevusest, astudes ühendusse vene marksistide Tiflisi põrandaaluse rühmaga. Seminaris töötas ta palju oma marksistliku hariduse täiendamiseks. Varsti hakkas J. V. Stalin ise juhtima põrandaaluseid marksistlikke ringe, kus uuriti Marxi ja Engelsi, Belinski ja Tšernõševski, Pissarevi ja Plehhanovi teoseid. Ükskord saadi suure vaevaga kätte „Kapitali" esimene köide. See kirjutati käsitsi ümber ja seda loeti ringis niisuguse käsitsi tehtud ärakirja järgi.

1898. a. tutvus J. V. Stalin Lenini teostega. Juba siis tekkis tal palav soov tutvuda isiklikult Vene tööliskiassi juhiga. „Pean teda nägema," ütles ta seltsimeestele.

1899. a. heideti J. V. Stalin marksismi propageerimise pärast vaimulikust seminarist välja. Pärast seminarist väljaheitmist hakkas

ta professionaalseks revolutsionääriks, andes kogu oma jõu võitluseks töölisklassi huvide eest.

Kapitalismi arenemine ja töölisklassi kasv Gruusias tõid kaasa esimeste Gruusia marksistlike organisatsioonide tekkimise. Esimestena hakkasid Taga-Kaukaasias marksismi levitama tsaarivalitsuse poolt sinna väljasaadetud vene sotsiaaldemokraadid. 1893. aastal tekkis Gruusias esimene marksistlik organisatsioon „Mesame-Dasi" (kolmas rühm). Selle koosseisu kuulusid kategoorilise tsarismivastase võitluse pooldajad kui ka sellise töölisklassi avaliku poliitilise võitluse vastased. 1898. aastal kujunes selles rühmas revolutsiooniline vähemik, eesotsas Aleksander Tsulukidze, Lado Ketshoveli ja Jossif Staliniga, kes otsustasid ringi kitsapiiriliselt propagandatöölt üle minna massilisele agitatsioonile ja poliitilisele võitlusele isevalitsuse vastu. Organisatsioonis tekkis lõhe. Revolutsiooniline vähemus eesotsas J. V. Staliniga moodustas uue marksistliku rühmituse, millest kujunes Taga-Kaukaasia revolutsioonilise sotsiaaldemokraatliku (tulevase bolševistliku) organisatsiooni algrakuke.

XII PEATÜKK

Esimene kodanlik-demokraatlik revolutsioon Venemaal

1. REVOLUTSIOONI EELÕHTU

XIX sajandi lõpul ja XX sajandi algul siirdus kapitalism uude, oma arenemise kõrgeimasse ja viimsesse staadiumi — imperialismi. Selles staadiumis koondus tööstus suurkapitalistide või nende ühingute kätte. Selliseid suurkapitalistide liitumisi nimetatakse monopolideks. Nende nimetuse järgi defineeris Lenin kapitalismi monopolistlikuks kapitalismiks. Suurt osa hakkasid mängima pangad, kuhu kapitalistid paigutasid oma vabad kapitalid. Monopolistlikud organisatsioonid ja pangad subsideerisid (toetasid rahalaenamisega) tööstureid ja omandasid järk-järgult otsustava mõju kapitalistlike maade kogu majanduslikus ja poliitilises elus.

Kapitalistlike riikide, samuti üksikute kapitalistide liitude vahel muutus väga teravaks võitlus turgude pärast. Otsides uusi võimalusi oma vabade kapitalide kasulikult äratarvitamiseks, hakkasid kapitalistid oma kapitale teistesse maadesse välja vedama. Üheks selliseks maaks, kuhu kapitalistid vedasid välja oma kapitali, oli tsaari-Venemaa. XIX sajandi lõpul mahutasid välismaa kapitalis-

tid Vene tööstusse ja pankadesse ligikaudu üks miljard kuldrubla. Vene pangad sattusid pikkamisi Lääne-Euroopa pankade juhtimise alla. Nii asutasid 1901. a. Prantsuse pangad Venemaal Põhjapanga. Saksamaa suurim pank, Saksa pank, alistas oma mõjule Vene Aasovi-Doni panga. Mitmed Vene pangad muutusid välismaa pankade osakondadeks. Välismaa kapitalistid rajasid Venes uusi ettevõtteid. Peagi koondusid nende kätte sellised otsustavad tootmisharud, nagu metallurgia, kütteained ja keemia, samuti mõned transpordialad. Välismaa kapitalistid said Venemaal kolossaalset kasumit, sest nad kasutasid odavat tööjõudu ja võisid seda takistamatult ekspluateerida. Tsaarivalitsus tuli kõikjal vastu nii vene kui ka välismaa kapitalistidele.

Olles alatises rahahädas, tegi tsaarivalitsus välisriikides suuri laene. Juba nende laenude protsente tuli Venemaal maksa igal aastal 130 miljonit kuldrubla. Nii sattusid Vene tsarism ja Vene kapitalism üha suuremasse sõltuvusse välismaa kapitalist.

See sõltuvus andis end eriti tunda kriisi ajal, mis XIX sajandi lõpul ja XX sajandi algul haaras rea Lääne-Euroopa maade tööstusi. Välismaa kapitalide juurdevool Venesse seoses selle kriisiga vähenes järsult. Kriis andis end eriti tugevasti tunda neis uutes kapitalistlikes rajoonides (Donbass, Bakuu), kus väliskapitali mahutused olid suured. Kapitalistid hakkasid ettevõtteid sulgema, paisates tänavale tuhandeid töölisi ja alandades ülejäänud töölistel tunduvalt töötasu.

Kriisi kannatasid välja ainult kõige võimsamad ettevõtted. Kriisi ajal ostsid välismaa pangad kokku laostunud vene kapitalistide ettevõtteid ja said sel kombel nende ettevõtete omanikeks. See suurendas veelgi väliskapitali osatähtsust Vene majanduslikus elus.

Eesrindlikud töölised, kes kannatasid kriisi ja töötaolu tagajärjel, hakkasid aru saama, et töörahva kõige kurjemaks vaenlaseks on isevalitsus ja et ta viib maa iseseisvuse täieliku kaotamiseni ning muudab vene töölised ja talupojad välismaa kapitalistide maksualuseiks. Tööliste võitlus kriisiaastail tugevnes ja võttis üha sagedamini revolutsioonilise iseloomu. Majanduslikelt streikidelt siirdusid töölised poliitilistele streikidele ja hiljem ka tänavademonstratsioonidele. Streikide ja demonstratsioonide ajal ei nõudnud töölised ainuüksi töötingimuste parandamist, vaid ka sõna-, koosolekute ning liitude vabadust ja muid demokraatlikke vabadusi. Kõik see oli formaalselt juba ammu olemas Lääne-Euroopa kodanlikes riikides. Ka vene töölised nõudsid riigis demokraatliku korra maksmapanu.

Vene töölisklassi poliitiline ärkamine XX sajandi algul ilmnes kujukalt nn. „Obuhhovi kaitsemise“ ajal.

Obuhhovi tehase töölised Peterburis organiseerisid 1901. aastal 1. mai puhul streigi. Asi arenes verise kokkupõrkeni tsaari-vägedega. Relvade puudumisel võeti sandarmite ja politsei vastu tarvitusele kivid ja rauatükid. Streikijate vastuhakk suruti maha, kuid sõnum Obuhhovi kangelaslikust kaitsmisest levis üle kogu Venemaa ja äratas kõikides töölistes sooja poolehoidu.

Määratu suurt osa etendas töölisklassi poliitilises äratamises, tema võitluse organiseerimises isevalitsuse vastu ja proletaarse partei loomises esimene ülevenemaaline töölisajaleht „Iskra“, mille väljaandmise plaan tekkis Leninil juba siis, kui ta oli alles Siberis asumisel. Sellise ajalehe abil lootis Lenin üles ehitada revolutsioonilise sotsiaaldemokraatliku partei. Lenin õpetas, et parteisse tuleb võtta paremaid eesrindlikke töölisi, kes on valmis oma elu pühendama võitlusele töölisklassi eest. Neist peavad saama kutselised revolutsionäärid, s. o. inimesed, kellele võitlus tsaari ja kapitalistide vastu on nende põhiliseks elukutseks. Asumiselt naasnud, sõitis Lenin välismaale ja hakkas tegema eeltöid ajalehe väljaandmiseks. 1900. aasta detsembris ilmus Lenini ajalehe „Iskra“ esimene number. Ajalehe tiitliosas olid trükitud sõnad „Sädemest tõuseb leek“.

„Iskra“ levitamise ja lugemise eest ähvardas töölisi vangla ja asumiselesaatmine. Kuid see neid ei kohutanud. Ajalehe iga numbrit oodati kärsitult. „Iskra“ populaarsus tööliste seas kasvas. „Ma näitasin „Iskrat“ paljudele seltsimeestele,“ kirjutas üks Peterburi tööline ajalehetoimetusse. „Leht on küll lugemisest räbaldunud, aga siiski kallis... Kui sa teda loed, siis saab arusaadavaks, miks sandarmid ja politsei kardavad meid, töölisi, ja neid haritlasi, kelle järel me käime... Töötav rahvas võib nüüd kergesti süttida, all juba kõik hõõgub, vaja ainult sädet, et tekiks tulekahju. Eh, küll on hästi öeldud, et sädemest tõuseb leek.“

„Iskrat“ levitasid Lenini truud abilised — „Iskra“ volinikud ehk agendid. Varsti tekkisid mitmes linnas iskralaste — „Iskra“ pooldajate — organisatsioonid. Need olid leninlikud organisatsioonid. Taga-Kaukaasias lõi ja juhtis „Iskra“-organisatsioone seltsimees Stalin.

1901. a. alguses saabus esimene „Iskra“ number Tiflisi (praegune Tbilisi). Seltsimees Stalini ettepanekul kuulutas Tiflisi komitee enda solidaarseks Lenini „Iskraga“. 1901. a. septembris ilmus seltsimees Stalini toimetusel esimene illegaalse Gruusia sotsiaaldemokraatliku ajalehe „Brdzola“ (gruusia keeles „Võitlus“) number.

Lenini „Iskra“ leidis Bakuu tööliste keskel sooja vastukaja ja üldist poolehoidu. „Meie, Bakuu töölised, et teiste linnade töölistest mitte maha jääda, otsustasime üheskoos astuda esimese sammu püha asja poole,“ nii kirjutasid „Iskrale“ eesrindliku Bakuu proletariaadi esindajad. „Meile meenus dekabristide vastus Puškinile: „Sädemest tõuseb leek...“ Kuid selleks, et lööks loitma tugev leek, on tarvis, et meie sädemed lendaksid üle linna laiali, et korraga puhkeks suur tuli.“

Batumis, kuhu Tiflisi komitee ülesandel kolis üle seltsimees Stalin, tekkis samuti sotsiaaldemokraatlik organisatsioon, mis ühines iskralastega. Ööl vastu 1. jaanuari 1902 peeti uue aasta vastuvõtmise katte all Stalini poolt kokkukutsutud esimene sotsiaaldemokraatlike ringide konverents. Sel koosolekul loodi sotsiaaldemokraatlik komitee. Koosoleku lõpul, kui hakkas koitma ja esimene päikesekiir tungis tuppa, ütles seltsimees Stalin: „Päike on tõusnud. See päike hakkab varsti meile paistma. Uskuge seda, seltsimehed!“

Peagi toimus Batumis seltsimees Stalini juhtimisel esimene revolutsiooniline demonstratsioon. Politsei areteeris 450 töölist ja otsis agaralt taga seltsimees Stalinit, kuid töölised varjasid teda.

Siiski õnnestus politseil üles nuhkida seltsimees Stalin ja ta areteerida. 1903. aasta novembris saadeti ta asumisele Novaja-Uda külla Irkutski kubermangus, kuid kahe kuu pärast põgenes ta asumiselt ja pöördus tagasi Tiflisi revolutsioonilisele tööle.

Aastail 1902—1903 omandas proletariaadi poliitiline võitlus laia ulatuse. Töölisklassi poliitilises kasvatuses etendas suurt osa esimene üldstreik Venes, mis leidis aset Rostovis Doni ääres 1902. aastal. Partei Doni komitee juhtimisel korraldati linna taga miitinguid, kus esmakordselt Vene ajaloos kõlas sotsiaaldemokraatide vaba sõna töölisklassi ülesannetest. Rostovi streigil oli määratu suur tähtsus tööliste klassiteadvuse tõstmise suhtes mitte ainult Rostovis, vaid ka kogu riigis. „Proletariaat,“ kirjutas Lenin, „seab enda esimest korda kui klassi teiste klasside ja tsaarivalitsuse vastu.“

Üldstreiki kui võimsat poliitilise võitluse relva rakendasid 1903. aasta suvel ka Taga-Kaukaasia ja Ukraina töölised.

Märkides Lõuna-Vene üldstreigi iseärasusi ja tähtsust, kirjutas Lenin: „Streigid haaravad kogu rajooni, neist võtab osa üle saja tuhande töölise, massilised poliitilised koosolekud korduvad streikide ajal terves reas linnades. Tundub, et me elame barrikaadide eelõhtul...“

Töölisliikumine äratas poliitilisele võitlusele ka teised rahvas-

tiku kihid. Kõikjal linnades toimusid üliõpilaste rahutused ja streigid. Külades algasid laiaulatuslikud talupoegade rahutused. Iseäranis massiliseks kujunes talurahvaliikumine 1902. aastal Ukrainas ja Saraatovi kubermangus ning 1903. aastal Guurias (Taga-Kaukaasias). Taga-Kaukaasia bolševike mõjul võttis see liikumine siin revolutsioonilise iseloomu. Üldiselt aga ei olnud talupoegade liikumine poliitiliselt veel küllalt ette valmistatud. Lenin ütles, et „talurahva ülestõus suruti maha sellepärast, et maa proletaarlastel polnud veel sidet linna proletaarlastega".

1903. aasta alguseks oli ajalehe „Iskra" ümber koondunud tihe proletaarlaste-revolutsionääride organisatsioon. Nad moodustasid Lenini ja Stalini poolt loodud ja väljakujundatud bolševistliku partei luustiku. Koondades enda ümber enamiku sotsiaaldemokraatlikke komiteesid Venemaal, asus „Iskra" organisatsioon partei II kongressi ette valmistama. Kongress peeti 1903. a. suvel välismaal. Kongressil võeti vastu partei programm, mille oli esitanud Lenin. Venemaa Sotsiaaldemokraatliku Tööliste Partei (VSDTP) programm määras kindlaks, mille eest võitleb ja mida taotleb proletariaadi revolutsiooniline partei. Selles oli öeldud, et VSDTP püüab kukutada isevalitsuse ja anda rahvale vabaduse. Programm toonitas, et töölisklass peab kätte võitma proletariaadi diktatuuri ja siis üles ehitama sotsialistliku ühiskonna.

Kongress võttis vastu ka partei põhikirja. Selles kõige tähtsamas küsimuses ilmnesid mõtete lahkuminekud. Martov, Trotski ja nende poolehoidjad tegid ettepaneku võtta parteisse kõiki neid, kes parteid kuidagiviisi toetavad. Lenin aga nõudis, et iga partei liige võtaks isiklikult osa parteiorganisatsiooni tööst. Partei liikmeskonna kohta võttis kongress vastu Martovi ettepaneku. Kuid partei keskasutuste valimisel võitsid Lenini poolehoidjad. Nad said häälteenamuse ja neid hakati sellest ajast peale kutsuma enamlasteks (bolševikeks). Martovlased jäid vähemusse ja neid hakati nimetama vähemlasteks (menševikeks).

Partei II kongressist seltsimees Stalin osa ei võtnud. Ta istus sel ajal vanglas. Seal sai ta kuulda tekkinud lõhest ja kuulutas end kohe Lenini pooldajaks, ühinedes bolševikega.

Nii pandi alus bolševike parteile. Ta ei sarnanenud ühegi II Internatsionaali parteiga. See oli uut tüüpi partei, töölisklassi võitluspartei. Ta valmistas ette revolutsiooniliseks võitluseks tsaari, mõisnike ja kapitalistide kukutamiseks, proletariaadi diktatuuri kehtestamiseks ja uue, sotsialistliku ühiskonna ülesehitamiseks, kus ei leidu ekspluateerimist ega rõhuvaid klasse.

2. VENE-JAAPANI SÕDA JA ESIMENE VENE REVOLUTSIOON

Rahvamasside revolutsiooniline võitlus isevalitsuse vastu haaras kogu maad. Valitsus püüdis kõigest jõust vältida kiiresti lähenevat revolutsiooni. Ta lootis seda ära hoida sõja läbi Jaapaniga. „Revolutsioonilise uima hajutamiseks on vaja väikest võidukat sõda," väitis tsaariminister Plehve. Ent sõda ainult kiirustas revolutsiooni puhkemist.

Vene-Jaapani sõda oli oma iseloomult imperialistlik vallutussõda. Teda peeti Hiina ja kogu Kaug-Ida jagamiseks imperialistlike riikide vahel. Nende riikide seast paistis oma vallutusihaga eriti silma Jaapan. Sel ajastul toetasid Jaapanit Ameerika ja Inglismaa. Nad lootsid Jaapani kaasabil purustada tsaari-Venemaa ja jagada endi vahel Hiina. Jaapan valmistus hoolega ette sõjaks tsaari-Venemaaga. Ta ehitas endale suure sõjalaevastiku, lõi suurearvulise armee ja andis talle hea relvastuse.

Pimedal jaanuarikuu ööl 1904 tungis Jaapan ootamatult ja reeturlikult, sõda kuulutamata, Venemaa kallale ja atakeeris Vene laevastikku Port Arturi rajoonis. Tal õnnestus rivist välja lüüa kolm esmajärgulist laeva ja luua sellega oma laevastikule kasulik situatsioon.

Tsaari-Venemaa oli sõjaks halvasti ette valmistatud, ehkki tsaarikindralid alguses kinnitasid, et venelased jaapanlasi „mütsidega surnuks viskavad", s. o. nende üle kergesti võidu saavad. Enamik Vene laevu olid vanatüübilised ja tehniliselt halvasti varustatud. Laevalagedel leidus rohkesti puust ehitusi, mis süttisid põlema esimestest Jaapani mürskudest. Neid laevu nimetasid vene meremehed „isesüttivaiks" ja „isekütjateks", Lenin aga nimetas neid „vanadeks kohvriteks". Rindele saadeti halvasti väljaõpetatud reservväelasi. Isegi ohvitserid ei teadnud, kuidas uutest suurtükkidest tulistada. Puudus oli toiduainetest, relvadest ja mürskudest, mida kõike oli vaja sõdimiseks hästi ettevalmistatud vastasega. Ametnikud-riigivargad koos vabrikantidega varustasid armeed saabastega, mil olid papist tallad.

Peaaegu kogu Lõuna-Mandžuuria oli varsti jaapanlaste poolt okupeeritud. Sellal kui jaapanlased arendasid aktiivset pealetungi, pidas Vene Mandžuuria armee ülemjuhataja kindral Kuropatkin kinni kaitsetaktikast.

Ühel ajal pealetungiga põhja poole piirasid jaapanlased Port Arturi. Kindluse garnison — sõdurid, madrused ja ohvitserid — võitles mehiselt, tõrjudes tagasi jaapanlaste lakkamatuid rünnakuid.

Laevastiku ülemjuhatajaks Port Arturis oli määratud andekas admiral Makarov. Meremehe pojana jõudis ta väljapaistvale kohale ainult silmapaistvate sõjaliste võimete tõttu. Makarov töötas intensiivselt Port Arturis viibiva laevastiku võitlusvõime tõstmise kallal ja valmistus ette otsustavaks merelahinguks jaapanlastega. Kuid 31. märtsil 1904, üsna lahingu alguses, hukkus ta oma lipu-soomuslaeval „Petropavlovsk", mis jooksis miini otsa. Palju tegi Port Arturi kindlustamiseks ka andekas kindral Kondratenko. Kuid kindluse komandandi kindral Stösseli reetmise tõttu detsembris 1904 loovutati Port Artur jaapanlastele, kuigi oli veel küllalt jõudu vastupanuks.

Port Arturi langemist hindas Lenin kui tsarismi enese kokkuvarisemise tunnust. Välismaal 1. jaanuaril 1905. a. ilmunud artiklis „Port Arturi langemine" näitas Lenin Venemaa isevalitsuse sõjalise lüüasaamise poliitilist tähtsust. „Side meie maa sõjalise organisatsiooni ja kogu tema majandusliku ning kultuurilise korra vahel," kirjutas Lenin, „pole kunagi olnud nii tihe kui tänapäeval."

Pärast Port Arturi langemist sai tsaariarmee rängasti lüüa Mukdeni all. Sellele järgnes tsaari laevastiku hävitamine Tsušima väinas. Lüüasaamine Tsušima lahingus tähendas juba täielikku katastroofi.

Sõdurid ja madrused näitasid Vene-Jaapani sõjas Vene armeele omast kangelaslikkust, enesesalgavust ja kõrgeid sõjameheomadusi. Kui jaapanlased reeturlikult tungisid Vene laevastiku kallale Korea rannas, siis astusid kaks laeva — ristleja „Varjag" ja kahuripaat „Korejets" — ebavõrdsesse võitlusse tugeva Jaapani laevastikuga. Nad hukkusid kangelaslikult võitluses, aga ei alistunud vastasele. Veebruaris aastal 1904 astus niisama kangelaslikult võitlusse Vene miinilaev „Stereguštši" teda sissepiiranud nelja Jaapani miinilaeva ja ristleja vastu. Kui jaapanlased tegid meeskonnale ettepaneku alistumiseks, vastas meeskond, et vene meremehed end vangi ei anna. Ebavõrdne võitlus kestis edasi. Jaapanlased püüdsid jõuga vallutada miinilaeva. Kui edasine vastupanu osutus võimatuks, laskusid kaks madrust alla laevaruumi ja uputasid laeva luukide avamisega. Neile kahele kangelasele-madrusele, kelle nimed jäid teadmatuks, püstitati hiljem mälestussammas Leningradis.

Rohkesti kangelastegusid sooritasid sõdurid ja madrused Port Arturi kaitsemisel, samuti ka lahinguis Liaojangi ja Mukdeni all. Kuid sõjaväe juhtkond muutis oma andetu juhtimisega maa- ja mereväelaste kangelaslikud pingutused nulliks.

Olles kaotanud sõja, pidi tsaarivalitsus sõlmima häbistava rahu Jaapaniga. Kasutades tsaari-Venemaa nõrkust võttis Jaapan ära

Lõuna-Sahhalini ja Kuriili saared. Seega sulges ta idas meie maale väljapääsu ookeanile ja lõikas läbi ühendusteed Kamtšatka ja Tšukotkaga.

Sõda teravdas revolutsioonilist kriisi Venes. Novembrikuust saadik 1904. aastal arenesid kogu riigis sõjavastased demonstratsioonid. Esimeseks sõnumitoojaks Venes lähenevast revolutsioonist oli Bakuu streik detsembris 1904, mida juhtis seltsimees Stalin. „Bakuu streik," kirjutas seltsimees Stalin, „oli signaaliks kuulsaile jaanuari ja veebruari väljaastumistele kogu Venemaal."

Igasuguste abinõudega püüdis valitsus tööliste tähelepanu revolutsioonilisest võitlusest kõrvale juhtida. Tsaari ohranka (poliitiline salapolitsei) tegi oma agendile papp Gaponile ülesandeks luua Peterburis eriline organisatsioon, Vene Vabriku- ja Tehasetööliste Ühing, et juhtida töölisi revolutsioonilisest võitlusest eemale. Gaponi organisatsioon avas lugemistube, kus leidus usulis-kõlbelise sisuga kirjandust, ja korraldas loenguid ning ettekandeid valguspiltidega tsaarivõimude poolt heakskiidetud teemadel. Kuid hoolimata kõigist gaponlaste katseist eemaldada töölisi osavõtust revolutsioonilisest liikumisest, jätkasid töölised võitlust ettevõtjatega. Töölised-gaponlased võtsid koos teiste töölistega osa streikidest. Üks sellistest streikidest leidis aset Putilovi tehases. See streik tekkis seoses nelja töölise-gaponlase vallandamisega. Gapon esitas provokatsioonilise plaani: koostada petitsioon tsaarile ja selle üleandmiseks minna koos tsaaripalee juurde. Tsaarivalitsus kiitis Gaponi plaani heaks, lootes välja kutsuda tööliste tulistamise ja seega töölisliikumise maha suruda. Töölismassid ei olnud veel kaotanud lootust tsaarilt abi saada. Oma koosolekuil arutasid nad ägedalt petitsiooni teksti, kandes selle veergudele oma soovid ja nõudmised.

Kirjeldades oma viletsust ja õigusteta olukorda, pöördusid töölised tsaari poole petitsiooni sõnadega: „Ära keeldu abistamast oma rahvast, too ta välja õigusetuse, viletsuse ja harimatuse mülkast, võimalda tal endal otsustada oma saatuse üle, vabasta ta ametnike talumatu rõhumise alt. Purusta sinu ja su rahva vahel asuv müür ja las' rahvas koos sinuga valitseb maad." Petitsiooni lõpp kõlas tumeda ähvardusena: „Kui sa ei rahulda meie palvet, siis sureme siinsamas sel väljakul sinu palee ees. Meil ei ole enam kuhugi minna ega midagi loota. Meil on ainult kaks teed: kas vabadusele ja õnnele või — hauda."

Bolševikud hoiatasid töölisi, et neid võidakse tulistada. Nad toonitasid, et vabadus tuleb võita, aga mitte tsaarilt seda oodata.

Varajasel külmal hommikul 9. jaanuaril kogunes tänavale üle

140 000 töölise. Nad ilmusid koos naiste ja lastega. Kolonnidesse rivistunud töölised kandsid tsaariportreesid ja ikoone (pühapilte) ning laulsid kirikulaule. Ehk küll bolševikud olid tsaari juurde korraldatava rongkäigu vastu, ei jätnud nad siiski töölisi hädas maha, vaid läksid koos nendega, sammudes esimestes ridades.

Tsaarivalitsus valmistus tööliste rahuliku rongkäigu tulistamiseks kõigi sõjakunsti reeglite kohaselt. Pealinna olid sõjaväed kokku kutsutud. Linn jaotati kaheksaks sõjarajooniks. Rajoonide ülemad ja väeosade juhid said täpsed juhendid, kus ja millal nad peavad kokkukogunenud rahvast tulistama. Töölised ei uskunud veriste tapatalgute võimalust. „Sõdurid on korra valveks," arvasid nad.

Kuid töölistele täitsa ootamatult hakkas sõjavägi rahulikku rongkäiku tulistama. Arveteõiendamine algas Narva rajoonis. 9. jaanuaril Narva Väravate juures toimunud veriseid sündmusi kirjeldab pealtnägija järgmiselt:

„Kõige ees kanti kirikulippe, ikoone, risti, tsaariportreesid ja valget lippu. Esimestes ridades, ringi ümber Gaponi, hoides üksteisel tugevasti käe alt kinni, sammusid kõige julgemad, kõige entusiastlikumad. Rongkäik, politsei sammudes ees, hakkas liikuma ja venis maanteel mitme versta pikkuselt. Taevas säras päike. Hakati laulma „Lunasta, oh Issand, oma rahvast". Lauldi palja päi. Teel vastutulijad politseinikud võtsid mütsid peast. Kui rongkäigu pea oli jõudmas Narva Väravateni, kihutas väravaist tuhatnelja välja, otse rahvamurru keskele, ratsaväesalk. Ta murdis läbi esimestest ridadest, kuid pöördus kiiresti tagasi ja sõitis eemale, avades tee sillal ja selle kõrval seisvale jalaväele. Rahva hulgas tekkis segadus. Kuid esimesed read tõmbusid kohe koomale. Võeti üksteisel käest kinni ja liiguti lauldes mehiselt silla suunas edasi. Kõlas signaal, ja hullunud, mitte midagi taipavad Pihkva soldatid andsid kogupaugu. Soldatid andsid edasi järgutituld, kiirtuld. Kirjeldamatu segadus tekkis sel hetkel, kui esiridades langesid inimesed, kukkusid maha ikoonid ja kirikulipud. Said surma raugad, kes kandsid tsaariportreesid, tapeti poisike, kes kandis kirikulaternat. Kohutav hädakisa kostis rahvamurrust. Osa inimesi jooksis laiali, varjates end naabruses asuvais majades. Juhuslikud kuulid tabasid neid sealgi. Teine osa tungis meeletus tuhinas rüsinal edasi, olles ustav antud tõotusele — mitte taganeda. Kuulidest maha niidetuna tõukasid nad langedes teisi jalust maha. Gapon kukkus samuti pikali, olles rabatud jalust esireas surmasaanud isiku poolt. „Ustav valve" haaras ta üldises segaduses ja tõstis üle aia. Ta kadus märkamatult. Rahva seas levis kuuldus, et ta on tapetud. Eestpoolt ründas nüüd

rahvast ratsavägi, tallates puruks portreed ja kirikulipud, surudes peale inimestele, elavaile, haavatuile ja tapetuile. Siin kohapeal sai surma mitukümmend inimest, haavatuid oli üle saja."

Sõjavägi tulistas töölisi ka teistes rajoonides, takistades rongkäigu ligipääsu Talvepaleele. Palee-esisel väljakul seisis täielikus lahingukorras jalavägi. Loomastunud tsaari-timukad tulistasid mitte ainult palee juurde jõudnud töölisi, vaid ka lapsi, kes uudishimust aetuna olid roninud läheduses asuvate bulvarite ja tänavate puude otsa.

Sel „verisel pühapäeval" kaotasid töölised üle 3000 isiku surnuina ja haavatuina. Kuid tsarism ei surmanud ainult töölisi, vaid ka viimased riismed nende naiivsest usust tsaarisse. Alles hommikul lootsid nad tsaarilt abi saada, õhtul aga nõudsid nad ise relvi tsaari ja ta politsei vastu. „Ei ole meil tsaari!" väitsid nad ja hävitasid tsaariportreesid. Vassiljevi saarel ehitasid töölised barrikaade.

Hinnates „verise pühapäeva" õppetundi, kirjutas Lenin artiklis „Revolutsiooni algus Venemaal" järgmist: „Jah, õppetund oli hiilgav! Vene proletariaat ei unusta seda tundi. Kõige vähem ettevalmistatud, kõige mahajäänumad töölisklassi kihid, kes naiivselt uskusid tsaarisse ja siiralt soovisid rahulikul teel „tsaarile enesele" üle anda ärapiinatud rahva palved, kõik nad said õppetunni sõjalistelt jõududelt, keda juhtis tsaar või tsaari onu suurvürst Vladimir.

Töölisklass sai kodusõja kohta suure õppetunni; proletariaadi revolutsiooniline kasvatus astus ühe päevaga nii suure sammu edasi, nagu ta ei oleks saanud astuda halli, argipäevase ja rusutud elu kuude ning aastate jooksul."

1905. aasta 9. (22.) jaanuari sündmused olid esimese Vene revolutsiooni alguseks. Tsaari verine roim kutsus välja tsaari-Venemaal tööliste streigid, millest võttis osa 440 000 töölist, kuna kogu kümne eelneva aasta jooksul oli streikinud Venemaal ainult 430 000 töölist. See oli erakordselt laiaulatuslik streigiliikumislaine. Kõikjal toimusid miitingud ja demonstratsioonid, millega kaasusid kokkupõrked politsei ja sõjaväega. Juba jaanuarikuu streikide tagajärjel kerkis üles küsimus üleminekust võitluse kõrgemasse faasi — relvastatud ülestõusule.

1905. aasta kevadel peeti Lenini juhtimisel partei III kongress. Ta töötas välja kogu partei jaoks ühise taktika. Kongress püstitas revolutsiooni pealoosungid: demokraatlik vabariik, kõigi mõisamaade konfiskeerimine ja nende üleandmine talurahva kasutusse, kaheksatunnise tööpäeva kehtimapanek. Kongress rõhutas, et Venes toimub oma iseloomult kodanlik-demokraatlik revolutsioon,

kuid ta erineb põhjalikult kõigist endistest Euroopas toimunud revolutsioonidest.

Inglise ja Prantsuse kodanlikes revolutsioonides oli kandvaks jõuks kodanlus. Seal sai talurahvas maa kodanluselt. Proletariaat oli alles nõrk ja organiseerimata.

Kodanlik revolutsioon Venes arenes teistes oludes. Proletariaat oli juba arenenud, tal oli oma löögivalmis partei, mis pidas juba ammu otsustavat võitlust tsarismiga, mõisnike ja kapitalistidega. Kodanlus kartis proletariaati ja leppis meeleldi tsarismiga kokku võitluses revolutsiooniliste tööliste ja talupoegade vastu.

Niisiis oli Vene proletariaat ainsaks jõuks, kes võis revolutsiooni lõpuni viia, kukutada tsarismi ja anda talurahvale maad. Proletariaat oli Venes kodanlik-demokraatliku, rahvarevolutsiooni kandjaks ja juhtijaks ning talurahvas oli tema loomulikuks liitlaseks. Ainult proletariaadi liit talurahvaga proletariaadi juhtimisel võis kindlustada täieliku võidu tsarismi üle ja revolutsiooni edaspidise arenemise.

Lähtudes sellisest arusaamisest Vene revolutsiooni iseloomust ja kandvatest jõududest võttis kongress vastu otsuse, mille järgi partei esindajail võimaldati osa võtta ajutisest revolutsioonilisest valitsusest, mille ülesandeks oli kodanlik-demokraatlik revolutsioon Venes lõpuni viia, kindlustada Venemaa põhjalik ümberkorraldamine ja kergendada proletariaadil üleminekut sotsialistlikule revolutsioonile.

Sellist revolutsioonilist programmi oli võimatu teostada ilma relvastatud ülestõusuta. Seepärast tegi bolševike III kongress kõigile parteiorganisatsioonidele ülesandeks „võtta tarvitusele kõige energilisemad abinõud proletariaadile relvade muretsemiseks, samuti relvastatud ülestõusu kava väljatöötamiseks ja selle vahetuks juhtimiseks . . .“

Juhindudes III kongressi otsustest, püüdsid bolševikud pääseda masside revolutsioonilise võitluse etteotsa, et juhtida see võitlus tsarismi vastu relvastatud ülestõusu rööbastesse. Seda soodustas üldine pahameel ja rahulolematus tsarismi poliitikaga, mis sai sõjas täielikult lüüa.

1905. aasta kevadel ja suvel tõusis tööliste ja talupoegade revolutsiooniline võitlus ühe astme võrra kõrgemale. Eriti tähendusrikas oli tekstiiltööliste streik Ivanovo-Voznessenskis. Streik algas 12. mail ja sellest võttis osa 70 000 töölist. Võitlus kestis pikemat aega ja möödus üksmeelselt, konsolideerunult ja organiseeritult. Streigi ajal lõid töölised saadikute nõukogu, mis tegelikult oli üheks esimestest töörahva saadikute nõukogudest Venemaal.

1905. aasta suvel algas uus tõus ka talurahva liikumises. Eriti ulatuslikud olid revolutsioonilised väljaastumised Kesk-Venemaal, Volgamaadel, Ukrainas ja Taga-Kaukaasias. Talupojad haarasid endi kätte mõisamaa, kündsid mõisnike põllud üles, vedasid ära mõisa vilja.

1905. aasta suvel hakkasid revolutsiooniga ühinema üksikud sõjaväeosad. 14. juunil 1905 puhkes ülestõus Musta mere laevastikus, soomuslaeval „Potjomkin".

Ülestõusnud soomuslaev sõitis Odessasse, kus parajasti sel ajal levis tööliste üldstreik. Kuid vähemlased, Odessa sotsiaal-demokraatliku organisatsiooni juhid, ei toetanud madruseid. Nad viivitasid. Selle aja sees koondati Odessasse jala- ja suurtükivägi. Revolutsioonilise soomuslaeva vastu saatis tsaar kogu eskaadri, kuid sõjalaevade madrused keeldusid tulistamast oma ülestõusnud seltsimehi.

Soomuslaev „Georgi Pobedonossets" läks isegi ülestõusnute poole üle. Kuid varsti see soomuslaev, mille meeskond sattus oma ohvitseride mõju alla, andis end võimude kätte.

Ülestõus soomuslaeval „Potjomkin" läks nurja, sest tal puudus õige, vilunud ning kindel juht ja ta omas kaitseiseloomu. Hoolimata lüüasaamisest evis ülestõus soomuslaeval „Potjomkin" määratu suurt tähtsust. See oli esimene katse luua revolutsioonilise armee tuumik.

Uue jõuga puhkes revolutsiooniline liikumine 1905. aasta oktoobris. Oktoobri algul jäid seisma kõik raudteed. Raudteelastega ühinesid vabrikute ja tehaste töölised. Lakkasid töötamast post, telegraaf, telefon. Streiki toetasid intelligentsi esindajad: õpetajad, advokaadid, insenerid, üliõpilased ja mitmesuguste asutuste teenistujad.

Alates 11. oktoobrist muutus streik üldiseks, ülevenemaaliseks. Sellest võttis osa ligikaudu miljon töölist ja mitusada tuhat teenistujat. Kogu riigis jäi elu seisma. Ei liikunud rongid ega aurikud. Ei töötanud vabrikud, post ega telegraaf. Ei ilmunud ajalehed ega ajakirjad. Suleti magasinid ja sööklad. Lõppes õppetöö kõrgemates õppeasutustes ja keskkoolides. Töötasid ainult veevärk, kanalisatsioon ja haiglad. Need töötasid streigikomitee käsul.

Üldstreiki juhtis bolševike partei. Ta nägi üldstreigis relvastatud ülestõusu algust. Bolševike partei Moskva komitee avaldas üleskutse töölistele, mis lõppes sõnadega: „Uinakust streigile, streigilt relvastatud ülestõusule, ülestõusult võidule — selline on meie tee, töölisklassi tee! Seltsimehed! Julgesti edasi, võitlusse rahva vabaduse eest!"

Miitinguil ja koosolekuil astusid töölised üles revolutsiooniliste kõnedega ja esitasid oma hädavajalisemad nõudmised. Koos kogu töölisklassiga võttis oktoobristreigist aktiivselt osa töölisnoorsugu. Töölisnoorsoo vajadused leidsid vastupeegelduse tööliste üldnõudeis. Töölised nõudsid, et laste tööjõudu ei rakendataks tervistkahjustavail tootmisaladel, et tööõppimisaega lühendataks ja et peremeestel ei oleks õigust kasutada õpilasi isiklikuks teenindamiseks või kõrvaltöödeks. Töölised taotlesid vabrikukoolide ja õhtukursuste asutamist ning tasuta õpetust kõigile tööliste lastele.

Töölisnoorsugu aitas eesrindlikel töölistel seisma jätta tsehhe ja tehaseid, kus need ei olnud veel streikijatega ühinenud. Revolutsiooniliste demonstratsioonide puhul sammusid töölisnoored esimestes ridades. Nad kandsid punaseid lippe ja laulsid revolutsioonilisi laule „Marseljeesi" ja „Julgesti, vennad, nüüd..."

Tsaarivalitsus püüdis algul sõjalise jõuga streiki maha suruda. Kuid ta osutus jõuetuks liikumist seiskama.

Hirmutatud üldstreigist, avaldas tsaar 17. oktoobril manifesti, millega ta „annetas" rahvale demokraatlikud vabadused — sõna-, trüki-, ühingute- ja koosolekute-vabaduse. Tsaar lubas Riigiduuma kokku kutsuda ja anda talle seadusandliku võimu.

17. oktoobri manifesti avaldamine võeti kodanluse poolt vaimustusega vastu. Ta oli oma eesmärgi saavutanud. Väikekodanlikud parteid — menševikud ja sotsialistid-revolutsionäärid (nii nimetati kulakute huve kaitsvat parteid) — teatasid, et tsarism kapituleerus rahva ees. Ainult bolševikud hoiatasid töölisi: „Tsaar ei ole kaugeltki veel kapituleerunud, isevalitsus ei ole sugugi veel lakanud olemast. Ta ainult taandus."

17. oktoobri manifest oli rahvamasside petmine. See kaval võte oli tsarismile hädatarvilik, et aega võita, jõudu koguda ja revolutsiooni maha suruda. Mida 17. oktoobri tsaarimanifest rahvale tõeliselt andis, need olid areteerimised, mahalaskmised, elajalik peksmine, pogrommid. Selle kohta tekkis rahvasuus järgmine lauluke:

„Tsaar kohkus — ja ilmus manifest:
Surnuile — vabadus, elavaile — arest."

Niinimetatud „vabaduste" päevadel hakkasid eriti ohjeldamatult märatsema tumedad jõud, kes tsarismi kaitseks ja revolutsiooniga võitlemiseks asutasid bandiitlikud salgad — „must sada". Järgmisel päeval peale tsaarimanifesti avaldamist, 18. oktoobril 1905, suundus salk Moskva töölisi Taganka vangla poole, et vabastada türmist poliitilised vangid. Rongkäigu ees sammus üks väljapaistvaid Moskva bolševikke, Lenini õpilane ja kaasvõitleja Nikolai Bauman. Teel lõi keegi mustsadalane teda raudtoru tükiga vastu

pead ja tabas surmavalt. Baumani tapmine põhjustas Moskva ja kogu Venemaa töörahva suurimat meelepaha. Baumani matused kujunesid hiiglasuureks demonstratsiooniks.

Poliitilise üldstreigi tormilistel päevadel lõi tööliskiass organisatsiooni, mis etendas revolutsioonis suurt osa, — tööliste saadikute nõukogud. Otsustavat osa 1905. aasta revolutsioonis pidid etendama Peterburi tööliste saadikute nõukogud. Kuid Peterburi nõukogudes oli ülekaal menševikel, kes takistasid nõukogu muutmist revolutsioonilise võimu organiks ja ajasid Peterburis nurja relvastatud ülestõusu ettevalmistuse.

Hoopis teissugust osa revolutsioonis etendas Moskva nõukogu, mida juhtisid bolševikud. Moskva nõukogu asutati novembris. Samal ajal asutati ka mõned rajooninõukogud, milledega Moskva nõukogu oli tihedas kontaktis. Moskva nõukogu kutsus Moskva töölisi, talupoegi ja soldateid ühendama oma jõud „eelseisvaks otsustavaks võitluseks" ja hakkas bolševike juhtimisel tegelikult eeltööd tegema relvastatud ülestõusuks.

1905. aasta novembris naasis Venesse Vladimir Iljitš Lenin. Tema hakkas juhtima relvastatud ülestõusu ettevalmistamise töid. Lenini näpunäiteil hankisid parteiorganisatsioonid relvi, lõid tööliste lööksalku, relvastasid töölisi ja õpetasid neid relvi käsitsema. 1905. aasta detsembris astus Tamperes (Soomes) kokku partei konverents ülestõusuga seoses olevate küsimuste arutamiseks. Seal kohtusid esmakordselt Lenin ja Stalin. Konverentsi töö kestel saabus teade ülestõusu algamisest Moskvas. Lenini ettepanekul sõitsid konverentsi liikmed laiali, et koha peal asuda ülestõusu juhtimisele.

7. detsembri hommikul algas Moskvas üldstreik. Töölised astusid välja organiseeritult, solidaarselt, üksmeelselt. Kujuka pildi ülestõusu algusest annavad „Moskva Nõukogu Teated" (Izvestija Moskovskogo Soveta): „Kunagi varem ei ole Moskva proletariaat välja astunud nii üksmeelselt, nii ähvardava ja võimsa armeena. Tööliste saadikute nõukogu ja revolutsiooniliste parteide otsusel jäid kõik suuremad Moskva vabrikud ja tehased seisma. Jäid seisma ise, ilma töölt kõrvaldamiseta, ilma ähvarduseta, mitte kartusest, vaid sellepärast, et jõudis kätte otsustava võitluse aeg. Töölised valgusid laiali, kandes punaseid lippe, lauldes revolutsioonilisi laule, vandega tõotades lõpuni võidelda."

Kohkunud valitsus kuulutas linnas välja erakorralise seisukorra. Ööl vastu 7. detsembrit areteeriti bolševike partei Moskva komitee, mis juhtis ülestõusu ettevalmistamist. Ülestõusu juhtimine siirdus rajoonidesse.

Detsembrikuu ülestõusu päevadel oli kõige revolutsioonilisem Presnja linnaosa. 9. detsembril kattus kogu Presnja barrikaadidega. Suurt osa Presnja ülestõususs etendas hästi relvastatud ja väljaõpetatud lööksalk Šmidti vabrikust. Presnja oli tegelikult tööliste käes. Rajooni politsei oli minema kihutatud. Kogu rajooni elu juhtis Revolutsiooniline Komitee, mis koosnes Moskva nõukogu saadikuist. Rajooninõukogul oli määratu suur autoriteet. Tema poole pöördus rahvas igasuguste teadete, palvete ja kaebustega.

Koos täisealiste töölistega võtsid relvastatud võitlusest osa ka töölisnoored. Sellest jutustab Litvin-Sedoi, üks Moskva relvastatud ülestõusu kaasategijaid ja organiseerijaid:

„Naistöölised ja noorsugu ei jäänud täiskasvanuist maha: nad moodustasid varitsussalku, ehitasid barrikaade, käisid luurel, varjasid oma kodudes proklamatsioone ja relvi, eriti Prohhorovi kooli ja Komissarovski tehnikakooli õpilased."

Trjohgornaja manufaktuuri alaealised naistöölised aitasid töölistel ehitada barrikaade. Kes kandis tünni, kes puuhalge ja kive, kes tõi keset tänavat igasugust majakoli, laterna- ja telefoniposte, väravaid, raudaedu. Noored töölised aitasid aktiivselt relvi ära võtta tsaarivägedelt, kordnikelt ja sandarmitelt.

Artiklis „Moskva ülestõusu õppetunnid" kirjeldab Lenin, kuidas Presnjal kaks noort töölisneidu, kandes kümne-tuhandelise rahvamurru ees punast lippu, sööstsid kasakaile vastu ja hüüdsid: „Tapke meid! Elusalt me lippu käest ei anna!" Kasakad kohmetusid ja kihutasid minema.

Üks pealtnägija ja ülestõusust osavõtja jutustab samasugusest juhtumist Strastnaja väljakul. Demonstrantide hulgast pöördus noor tööline kõnega kasakate poole: „Vennad, seltsimehed, kasakad!" algas ta kõnet. Kogeldes, erutatult, kuid suure hoo ja siirusega hakkas ta kasakaid veenma, et nad ei tulistaks, vaid läheksid rahva poole üle.

Moskva tööliste üksmeelne ülestõus tekitas valitsusringkondades paanikat. Admiral Dubassov, kes oli määratud Moskva ülestõusu mahasurujaks, ründas tsaari telegrammidega, paludes saata toetusvägesid. Peterburi-Moskva vaheline raudtee ei streikinud ja tsaar saatis Dubassovile abiväge. Ööl vastu 15. detsembrit saabus Moskvasse umbes 2000 Semjonovski kaardiväepolgu sõdurit. Semjonovlased hakkasid Presnjat suurtükkidest tulistama. Šmidti ja Mamontovi vabrik süüdati põlema. 18. detsembril piirasid väed sisse kogu Prohhorovi manufaktuuri rajooni (nüüd Punane Presnja, Trjohgornaja manufaktuur). Arvestades seda, et pikemaks vastupanuks oli vähe jõude, otsustas nõukogu ülestõusu 19. detsembril lõpetada.

Lööksalklastele anti käsk üksikult või rühmaviisi Presnjalt lahkuda. Vedurijuht Uhtomski viis ennastsalgavalt kuulirahe all rongi lööksalklastega Moskvast välja. Uhtomski ise tabati varsti ja lasti tsaarivõimude poolt maha. Prohhorovi manufaktuur okupeeriti sõjavägede poolt. Ülestõusnud anti väljakohtu alla, mis töötas siinsamas, vabriku kontoris. Kohtuotsused viidi täide vabriku õuel. Palju töölisi lasti maha ilma ühegi kohtuotsuseta. Tsaari sandarmid õiendasid eriti julmalt arveid noorte ülestõusust osavõtjatega. „Tsaarivõimud tasusid kätte selle hirmu eest, mida töölised olid opritšnikuile sisendanud. Eriti julmalt tasuti kätte Trjohgornaja manufaktuurile ja Prohhorovi kooli õpilastele," meenutab Litvin-Sedoi. Sel päeval kirjutas tsaar oma päevikusse: „Moskvas, tänu jumalale, on mäss relvastatud jõul maha surutud." Kodanlus tervitas ülestõusu mahasurumist.

Moskva töölised said lüüa sellepärast, et sõjaväed neid ei toetanud. Ülestõusnud töölised ei võidelnud küllalt otsustavalt selle eest, et vägesid endaga kaasa tõmmata, aga seda oli võiduks hädasti tarvis. Töölistel oli ka liig vähe relvi. Ülestõusnud asusid kaitsele, mitte pealetungile.

Erinevalt hindasid detsembrikuu relvastatud ülestõusu menševikud ja bolševikud. Menševik Plehhanov tegi parteile etteheite: „Ei oleks tarvis olnud haarata relvi!" Lenin vaidles sellele vastu: „Vastupidi: tarvis oleks olnud haarata relvad otsustavamalt, energilisemalt ja ründavamalt, oleks tulnud selgitada massidele rahuliku streigi kui ainukese abinõu võimatust ja kartmatu ning halastamatu relvastatud võitluse vajadust."

Relvastatud ülestõus ei toimunud mitte ainult Moskvas. Ka mitmes teises Venemaa linnas tõusid töölised üles, et kukutada tsaari võim. Vahetpidamatult tekkis rahutusi talurahva hulgas. Tõusid üles ka ääremaade rõhutud rahvad tsaari-Venemaal. Kuid kõik need ülestõusud toimusid ilma ühise plaanita, ilma juhtiva keskuseta. Moskva ülestõus ei kujunenud ühtseks ülevenemaaliseks väljaastumiseks. „Detsembriülestõus oli killustatud ja organiseerimata," kirjutas seltsimees Stalin. „Kui Moskva võitles barrikaadidel, siis Peterburi vaikis; Tiflis ja Kutais valmistusid tormijooksule, kui Moskva oli juba „alistatud"; Siber haaras siis relvad, kui Lõuna-Venemaa ja lätlased olid juba „võidetud". See tähendab, et võitlev proletariaat läks ülestõusule vastu rühmadeks killustatuna, mistõttu tsaarivalitsusel oli võrdlemisi kerge teda „lüüa"."

Detsembriülestõusu mahasurumine võimaldas tsarismil alustada pealetungi. Siberisse, Poolasse, Baltikumi ja Taga-Kaukaasiasse saadeti karistussalgad. Seal, kus talupojad võtsid ülestõusust osa,

põletasid karistussalgad maha külad ja jagasid rahvale ihunuhtlust. Eriti julm arveteõiendamine leidis aset Lätis, kus karistussalkade ülemaiks olid saksa parunid. Nende karistuse läbi hukkus üle 10 000 läti töölise ja talupoja. Kui tsaarile teatati, et üks saksa ohvitseridest tulistas revolvrist lumel vintslevaid haavatud lätlasi, kirjutas Nikolai II ettekandele: „Tubli poiss!"

Ühes kubermangus teise järel kuulutati valitsuse poolt välja sõjaseisukord või erakorraline kaitseseisukord. Väljakohtud saatsid inimesi sunnitööle või mõistsid nad surma. Üheaegselt sõjaväe ja politseiga tegutsesid valitsuse poolt ergutatud ja relvadega varustatud monarhistlikud organisatsioonid — „Vene rahva liit" ja „Peaingel Mihhaili liit".

Käsikäes tsaarivalitsusega ja mustsadalastega tegutses ka kodanlus. Ta maksis töölistele kätte revolutsiooni eest ja määras nad töötaolule ja nälgimisele. Kapitalistid koostasid „musti nimekirju", kuhu kanti sisse teadlikumate ja revolutsioonilisemate tööliste nimed, ja leppisid omavahel kokku, et ükski ettevõte neid tööle ei võta.

Kuid hoolimata kohutavast terrorist taandusid töölised ja talupojad pikkamisi, võideldes. Streigid kestsid edasi. 1905. aasta võitlustest võttis osa 2 863 000 streikijat, 1906. aastal 1 108 000, 1907. aastal 740 000. Need arvud kõnelevad sellest, et proletariaat jätkas oma kangelaslikku võitlust vabaduse eest.

Talurahva liikumine aastail 1906—1907 kestis samuti edasi, kohati isegi suurenes. Iseäranis sagedaseks muutusid põllutööliste streigid. Kuid talupoegade väljaastumised jäid endist viisi stiihilisteks ja talupojad said lüüa, sest neil puudus süstemaatiline juhtimine tööliste poolt.

Laialt levis ka rahvuslik-vabastuslik liikumine. Baltikumis ja Taga-Kaukaasias peeti 1906.—1907. a. korrapäraseid lahinguid.

Võideldes revolutsiooni vastu relvastatud jõududega, asus tsaarivalitsus samaaegselt „rahva vabaduse mahasurumisele monarhistliku „konstitutsiooni" abil" (L e n i n).

Detsembriülestõusu ajal avaldati seadus valimissüsteemi kohta Riigiduuma valimiste puhul. See seadus anti rahva petmiseks. Seadus andis valimisõiguse peamiselt varakaile klassidele. Töölised ja talupojad said valimisõiguse suurte kitsendustega.

1906. aasta aprillis kutsus tsaarivalitsus kokku I Riigiduuma. Enamuse selles moodustasid mõisnike ja kapitalistide esindajad, kes kuulusid kodanlikku konstitutsioonilis-demokraatlikku ehk kadettide parteisse. Duumasse pääses aga ka suur hulk talupoegi. Kadetid tahtsid talupoegi petta. Seepärast nad teesklesid, nagu

pooldaksid nad talupoegade varustamist maaga „õiglase tasu alusel". Kuid talurahva saadikud esitasid oma maaseaduse projekti, milles nad nõudsid mõisnike màaomandi likvideerimist. Tsaarivalitsus kohkus sellest nõudmisest ja saatis I Duuma kiires korras laiali. Kuid II Riigiduumas oli talurahva saadikuid veelgi rohkem. Töölistel õnnestus Duumasse viia 65 sotsiaaldemokraati.

Duumas peeti kõnesid, mis ei meeldinud tsaarile ja mõisnikele. Kord esines kõnega mõisnike esindaja. Ta keelitas talupoegi loobuma võitlusest maa eest.

Ta ütles: „Hall, harimatu talupoegade mass ilma mõisniketa on nagu kari ilma karjaseta."

„Küllalt juba, isandad karjased," vastas temale talupoegade saadik. „Te kurdate taga ja ohkate tänapäevani pärisorjuse järele. 300 aastat pidasite meid karjaks ja me mäletame väga hästi teie piitsa."

Teine talupoeg aga ütles lihtsalt: „Tarvis viivitamata maa mõisnikelt ära võtta." Sellised sõnavõtud sisendasid tsaarivõimudele hirmu- ja õudusetunde.

Ja tsaarivalitsus, eesotsas suurmõisniku Stolõpiniga, ajas 3. juunil 1907. a. II Duuma laiali. Tsaarivalitsus kuulutas välja uue valimisseaduse, mis veel enam kitsendas tööliste ja talupoegade õigusi ja tegelikult tähendas 17. oktoobri manifestist loobumist. 3. juunit 1907. aastal nimetatakse tavaliselt „3. juuni pöördeks".

3. juuni pööre tähendas revolutsiooni ajutist lüüasaamist. 1905.—1907. a. revolutsiooni ajal ei kujunenud veel lõplikult välja kindel tööliste ja talupoegade liit, ja see osutus üheks olulisemaks lüüasaamise põhjuseks. Sõjavägi ei ühinenud töölistega ja aitas tsaarivalitsusel revolutsiooni maha suruda. Töölised ei tegutsenud küllalt üksmeelselt ja organiseeritult. Töölisklassi reetureil — menševikel — oli veel suur mõju ühele osale tööliskonnast, nad lõhestasid proletariaati ja pidurdasid revolutsiooni. Tsaarivalitsust abistasid ka Euroopa kapitalistid, kes värisesid oma kapitalide saatuse pärast, mis olid mahutatud Vene tööstusse. Nad laenasid tsaarile raha.

1905. aasta revolutsioon sai lüüa. Kuid vene proletariaadist juhitud Venemaa rahvaste kangelaslik võitlus andis tsarismile tõsise hoobi ja kergendas töölistel ja talupoegadel edasist võitlust tsarismi ja kapitalismi vastu.

Meie kodumaa arenemise käigus on esimene Vene revolutsioon silmapaistvaks tähiseks. Aastad 1905—1907 osutusid Vene töölisklassile ja talurahvale selliseks suureks poliitilise kasvatuse kooliks, mida nad poleks suutnud aastakümnetega lõpetada tavalise

rahuliku arenemise juures. Revolutsioon näitas rahvamassidele, et tsarism on rahva õelaim vaenlane, et liberaalne kodanlus ei toeta rahvast, vaid isevalitsust, ja et ainult tööliskiass on õige ja kõige järjekindlam revolutsiooni juht. Samuti näitas revolutsioon, et töötav talurahvas, hoolimata oma kõhklemistest, osutub ainsaks tõsiseks jõuks, mis võib liituda tööliskiassiga, ja et täielik ning lõplik võit tsarismi üle oleneb tööliste ja talupoegade liidu kindlusest ja jõust. Töölised veendusid ka selles, et nende tõeline juht on bolševike partei, kes näitab töörahvale õiget võitlusteed.

1905.—1907. aasta revolutsioon etendas määratu suurt ajaloolist osa suure proletaarse revolutsiooni ettevalmistamises: Lenin kirjutas, et „ilma 1905. aasta „peaproovita" oleks 1917. aasta Oktoobrirevolutsiooni võit osutunud võimatuks".

Väga suur on ka esimese Vene revolutsiooni rahvusvaheline tähtsus. Ta näitas, et rahvusvahelise revolutsioonilise liikumise raskuspunkt on kandunud lõplikult Venemaale. Vene proletariaat andis eeskuju otsustavas ja ennastsalgavas võitluses vabaduse eest ja innustas rahvusvahelist proletariaati uueks revolutsiooniliseks võitluseks. Lenin väitis, et Vene revolutsiooni mõjul Euroopa töölised vaimselt elustuvad. Enne 1905. aasta revolutsiooni keeldusid Euroopa sotsialistlikud parteid üldstreigist ja kuulutasid proletariaadi relvastatud võitluse võimatuks nüüdisaja linnades. Pärast Venes saadud kogemusi Euroopa ja kogu maailma eesrindlikud töölised veendusid sääraste vaadete ekslikkuses. Terves reas maades, eriti Austria-Ungaris, algasid poliitilised streigid ja demonstratsioonid üldise valimisõiguse kaitseks.

Veel vahetumat mõju avaldas Vene revolutsioon Aasia rahvaste ärkamisele. Revolutsiooni teele asunud Iraani, Türgi ja Hiina rahvastele oli eeskujuks Vene tööliste ja talupoegade otsustav võitlus isevalitsuse ja pärisorjuse vastu.

XIII PEATÜKK

Venemaa reaktsiooni ja uue revolutsioonilise tõusu aastail

1. BOLŠEVIKE PARTEI STOLÕPINI REAKTSIOONI AASTAIL

Revolutsioon oli maha surutud, kuid tsarismi võit ei olnud kindel. Tsaarivalitsus õiendas julmalt arveid revolutsiooniliste tööliste ja talupoegadega. Vanglad olid tulvil täis. Tsaari-minister Stolõpin kattis maa võllastega. Kuid tööliste ja talupoegade tagakiusamine tsaari poolt ei kõvendanud isevalitsust. Et oma seisundit kindlustada, võttis valitsus ette suure manöövri. Ta kavatses küla kulakliku ülemkihi teha isevalitsuse kindlaks toeks, muutes kulakud „väikesteks mõisnikeks". Varem valdasid talupojad maad üheskoos, terve külakogukonnana. Aeg-ajalt jaotati kogukonnamaad kogukonna meesliikmete arvu järgi. Stolõpin andis 9. novembril 1906. a. käskkirja, mille alusel võis iga talupoeg külakogukonnast välja astuda. Kogukonnast lahkujale pidi kogukonnavalitsus eraldama osa maad (hingemaa) eraomandiks. Kuid kinnistuma neil maatükkidel olid suutelised ainult jõukad talupojad. Üheksa aasta jooksul (a. 1906—1915) lõi kogukonnast lahku üle kahe miljoni taluperemehe. Kogukonnast lahkunud kehvikud ei suutnud

oma maatükke üles harida ja laostusid. Rikkad talupojad — kulakud — said võimaluse odava hinnaga kehvtalupoegade maid üles osta. Talurahva diferentseerumine külades suurenes. Ühelt poolt kasvas maata talupoegade arv, teiselt poolt aga kulakute majapidamiste arv. Stolõpini reform jättis mõisnike, tsaari perekonna ja kloostrite kätte üle 150 miljoni hektaari parimat maad. Talupoegadele tõi Stolõpini reform laostumist, viletsust ja nälga. Maal hakkas kasvama talurahva liikumine mõisnike ja kulakute vastu. Talupojad osutasid vastupanu maamõõtjaile ja teistele tsaariametnikele, kes teostasid reformi. Kulakuile kogukonnamaad andes tuli tsaariametnikel jõudu tarvitada.

Olukorda maal võis muuta ainult revolutsioon. Bolševikud eesotsas Lenini ja Staliniga teadsid seda ja valmistasid töölisi ja talupoegi ette tsarismivastase võitluse jätkamiseks. Menševikud ei uskunud uue revolutsioonilise tõusu võimalusse ja taganesid programmi revolutsioonilistest nõudmistest ning partei revolutsioonilistest loosungitest. Menševikud soovitasid isegi täiesti likvideerida proletaarse partei ja „kohaneda" Stolõpini režiimiga. Lenin nimetas menševikke-likvidaatoreid „Stolõpini töölisparteiks" ja kutsus töölisi üles oma revolutsioonilist parteid hoidma ja kindlustama.

Tsaarivalitsus jälitas bolševike parteid ja käskis Lenini areteerida. Tsaari nuhid otsisid agaralt taga revolutsiooni juhti. Partei ettepanekul sõitis Lenin 1907. aastal välismaale. Sama aasta detsembris sõitis Lenin Šveitsi ja asus elama Genfi linna. Siin hakkas ta uuesti toimetama partei keskorganit — ajalehte „Proletari" („Proletaarlane"). Siit saatis ta salateede kaudu bolševistliku ajalehe ja kirjad Venesse, näidates, kuidas tuleb parteil põranda all olles tegutseda.

Politsei eest varjates, organiseerisid bolševikud käitistes oma organisatsioone, trükkisid lendlehti ja ajalehti ning levitasid neid tööliste seas. Oma mõju tõstmiseks massides kasutasid nad ametiühinguid, töölisklubisid, pühapäevakoole ja kooperatiive. Riigiduumas, kuhu töölistel õnnestus mõned bolševikud läbi viia, kostsid nende julged üleskutsed võitluseks vabaduse eest.

Venes juhtis revolutsioonilist võitlust seltsimees Stalin. Pärast revolutsiooni lüüasaamist Kesk-Venemaal asus ta juhtima Bakuu tööliste revolutsioonilist võitlust. Lenin hindas kõrgelt Stalini poolt juhitud Bakuu streikide võitlusiseloomu. Ta kirjutas: „1908. aastal seisab kaunis suure streikijate arvuga kubermangude eesotsas Bakuu kubermang 47 000 streikijaga. Massilise poliitilise streigi viimased mohikaanlased!"

Tsarism püüdis igati võtta seltsimees Stalinilt võimalust teha revolutsioonilist tööd. Aastast 1902 kuni 1913. aastani oli Stalin 8 korda areteeritud, 7 korda asumisele saadetud, 6 korda asumiselt põgenenud. Hoolimata politsei tagakiusamistest jätkas ta ennastsalgavalt tööliskiassi revolutsioonilise liikumise juhtimist.

Bolševikud näitasid piiritut andumust revolutsioonile, kõrget mehisuse ja julguse eeskuju ning kaljukindlat usku tööliskiassi võidusse.

Paindumatu revolutsionäär oli Jakov Mihhailovitš Sverdlov — „kutselise revolutsionääri kõige kujukam tüüp", nagu teda iseloomustas Lenin. 15-aastasena algas ta oma revolutsioonilist tööd, täis hädaohte ja pingutusi, millist tööd korduvalt katkestasid asumisele saatmised ja sealt põgenemine. Pärast revolutsiooni lüüasaamist istus Sverdlov kaks aastat kindlusevangistuses.

Reaktsiooniaastail vanglast vabanenud, oli ta varsti uuesti areteeritud ja välja saadetud Narõmi kraisse. Viis korda katsetas Sverdlov põgeneda Maksimkini Jari kolkast, kuhu isegi post saabus ainult kaks korda aastas. 1912. aasta sügisel püüdis ta paadis pääseda üle Jenissei ja oleks peaaegu uppunud tormisel jõel.

Paindumatu bolševistlik võitleja oli ka Mihhail Vassiljevitš Frunze. 1905. a. juhtis ta Ivanovo-Voznessenskis tööliste streiki. 1907. a. märtsis areteeriti ta ja pandi türmi. Frunzet ähvardas surmanuhtlus. „Ütelge end lahti oma proletaarlastest," ütles talle kohtus tema advokaat, „küllap näete, teile antakse otsekohe armu." Frunze teatas kohtule põlastusega, et ta loobub säärasest kaitsjast. Tsaarikohus mõistis Frunze 10 aastaks sunnitööle.

Kartmatult võitles tsarismiga noor bolševik Sergei Mironovitš Kirov, kellest hiljem sai tuline revolutsiooni tribuun. Revolutsioonilise tegevuse eest Tomskis 1905. aastal ja salatrükikoja organiseerimise eest mõisteti ta kindlusevangi. See oli tal juba kolmas vangistus. Kuid alati erk ja elurõõmus Kirov, niipea kui ta vanglast vabanes, asus uuesti revolutsioonilisele tööle.

Üks samasuguseid väsimatuid noori revolutsionääre oli Grigori Konstantinovitš Ordžonikidze (Sergo). Ta areteeriti 1905. a. detsembris mere kaudu välismaalt kohaletoimetatud relvade väljalaadimisel. Tal õnnestus põgeneda välismaale, kuid siis tuli ta tagasi Bakuusse. Pärast korduvaid vangistusi sõitis Ordžonikidze Pariisi, kus ta õppis Lenini poolt asutatud parteikoolis. Naasnud Venemaale, arendas ta energilist bolševistlikku tööd, kuni see katkestati tema sulgemisega kolmeks aastaks kindlusevangistusse Šlisselburgis.

Reaktsiooniaastail oli väljapaistvaks töölisliikumise tegelaseks

Poolas ja Venes Feliks Edmundovitš Dzeržinski. 1905. aasta revolutsiooni palavatel päevadel arendas Dzeržinski, tuntud Varssavi tööliste seas Jusefi nime all, pulbitsevat tegevust.

Ta võitles energiliselt menševikega, toetades Lenini liini. Illegaalse töö kestel pärast revolutsiooni oli ta korduvalt areteeritud. Kardetava ja lepitamatu bolševistliku revolutsionäärina paigutati Feliks Dzeržinski Varssavi tsitadelli (kindlusetürmi) eripaviljoni. Siin kirjutas ta „vangi päeviku", milles ta jutustab oma elamustest kindla revolutsionäärina-võitlejana, kes on revolutsiooni nimel valmis elu andma.

Bolševike partei kasvatas põrandaalustes tingimustes üles mitusada vaprat revolutsionääri. Nad moodustasid Lenini raudse kaardiväe, kes Lenini ja Stalini juhtimisel valmistas kaljukindlalt ette uut revolutsiooni.

2. UUS REVOLUTSIOONILINE TÕUS VENEMAAL

Varsti algas töölisliikumises taas märgatav elavnemine. Töölised kogusid jõudu. Streikide arv hakkas uuesti kasvama. Juba aastal 1911 oli kogu riigis üle 100 000 streikija. Eriti jõuline proletariaadi revolutsioonilise võitluse tõus kutsuti esile sündmustega kauges Siberis — Leena kullatööstuse ühingu kaevandustes.

Kullakaevandused asetsesid sügaval taigas, 1700 kilomeetrit raudteest eemal. Neist pääses välja ainult Leena jõe kaudu laevasõidu-hooajal. Tööliste töötingimused olid kindlaks määratud orjastavate lepingutega. Töölised ei tohtinud enne lepingus ettenähtud tähtaega tööst loobuda, neid võidi aga igal ajal vallandada. Palga arvel anti töölistele madalaima kvaliteediga toiduaineid. Lepingu järgi oli tööpäeva pikkuseks ette nähtud 10—11 tundi, kuid administratsiooni omavolil pikendati seda sageli. Kullatöösturid, kes juhtisid Leena ühingut, tundsid end taigas pärisisandaina. Tööstuse direktorit Belozjorovit nimetati „taiga kroonimata kuningaks".

Sunnitöised töötamistingimused, teenitud palga kinnipidamine, roiskunud toiduainete müük mitmekordse hinna eest, administratsiooni ja politsei vägivald ning omavoli kutsusid kullakaevandustes korduvalt esile rahutusi.

Veebruari lõpul 1912 algas streik ühes kullakaevanduses, kus tööliste olukord oli eriti raske. Streigi ajendiks sai halvaksläinud hobuseliha jagamine töölistele. Raevunud töölised alustasid streiki ja saatsid oma saadikud teistesse kullakaevandustesse.

27. märtsil muutus streik üldiseks. Sellest võttis osa üle 6000 töölise. Streik arenes üksmeelselt ja organiseeritult. Hoolimata streigi rahulikust iseloomust saadeti kullakaevandustesse tugev rühm soldateid. Tööliste streigile „üleskihutamise" ettekäändel areteeriti streigikomitee. 4. (17.) aprillil 1912 kirjutasid 3000 töölist alla teadaandele, et nad hakkasid streikima teadlikult, ilma mingi õhutuseta ükskõik kelle poolt, ja asusid selle teadaandega teele prokuröri juurde Nadeždinski kaevandusse, et nõuda oma saadikute vabastamist.

4. aprilli pakasel hommikul liikusid pikad tööliste read Nadeždinski kaevanduse poole, sulades selle juures kokku ühiseks pikaks mustaks lindiks, mis ulatus 3—4 kilomeetrini. Liiguti läbi metsa, lumehangede vahel, mööda kitsast teed, kust ei saanud kuhugi kõrvale pöörduda. Ühel pool oli Bodaibo jõe järsk kallas, teisel pool olid palgivirnad. Risti üle tee olid üles seatud varem kohalekutsutud soldatid täielikus lahingukorras. Tööliste juurde tuli insener Tultšinski, kes püüdis neid veenda laiali minema. Esimesed read jäid seisma. Kuid kolmetuhandeline rahvahulk, mis oli pikaks veninud kitsal teel, surus tagantpoolt peale. Siis hakkasid politseinikud ja sõjavägi töölisi tulistama. 250 töölist sai surma, 270 haavata.

Tsaristliku isevalitsuse uus verine kuritegu kutsus välja tööliste üksmeelse viha. Kogu maal algasid protestistreigid. Linnades toimusid revolutsioonilised demonstratsioonid. III Riigiduuma, mis oli valitud 1907. aasta 3. juuni seaduse alusel ja koosnes enamikus mõisnikest ja kodanlusest, oli siiski sunnitud tegelema Leena veriste sündmuste arutamisega. Siseminister Makarov teatas: „Nii oli ja nii saab ka edaspidi olema."

Leena sündmused leidsid vastukaja kogu maal. Kõikjal algasid streigid. Neist võttis osa umbes 300 000 töölist.

Lenin väitis, et mitte võitlus üksikute õiguste eest, vaid üldine õigusetus tõukab nüüd töölisi otsustavale võitlusele. „Nimelt just see vene elu üldine õigusetus, just lootusetus ja võimatus võidelda üksikute õiguste eest, just see tsaari monarhia ja kogu tema režiimi parandamatus avaldusid Leena sündmustes niivõrd heledalt, et sütitasid massid revolutsioonilise tulega", kirjutas Lenin.

Rõhutades Leena sündmuste ajaloolist tähtsust, kirjutas ka seltsimees Stalin bolševistlikus ajalehes „Zvezda" („Täht"):

„Leena püssipaugud murdsid vaikimise jää ja pääses valla rahvaliikumise jõgi.

Pääses valla . . .

Kõik, mis praeguses režiimis oli kurja ja hukutavat, kõik see, mida põdes paljukannatanud Venemaa — kõik see koondus ühte fakti, Leena sündmustesse.

Seepärast just Leena püssipaugud osutusid streikide ja demonstratsioonide signaaliks."

Leena sündmused näitasid, et töölisklassis oli kuhjunud määratu suur revolutsiooniline energia. Liikumine kasvas laiemaks, haarates ka kõige mahajäänumaid tööliskihte. Streike esines üle kogu riigi. Nende eesotsas sammus revolutsiooniline Peterburi, tema järel astusid Moskva, Baltimaade, Ukraina ja Kaukaasia töölised. Majanduslikud ja poliitilised streigid põimusid üksteisega. Lenin nimetas selliseid massilisi streike revolutsioonilisteks streikideks. Need olid sihitud isevalitsuse vastu ja omasid üldrahvalikku tähtsust kui revolutsioonilise võitluse vahend. Streigid leidsid poolehoidu töötava rahvastiku suuremas osas. Nad äratasid talupoegi võitlusele mõisnike ja tsarismi vastu. Sagenesid talupoegade kokkupõrked kulakutega. Aastail 1910—1914 toimus üle 13 000 talupoegade ülestõusu.

Streigid arenesid bolševike loosungite all: 8-tunnine tööpäev, mõisnike maade konfiskeerimine (äravõtmine), demokraatlik vabariik.

Revolutsioonilise tõusu olukorras oli eriti vaja konsolideerunud võitlusparteid, mis oleks võinud töölisklassi uueks revolutsiooniks ette valmistada. Seepärast kutsuti jaanuaris 1912 Prahas (Tšehhoslovakkias) kokku partei konverents, kus bolševikud moodustasid omaette iseseisva partei. Seni olid nad koos menševikega formaalselt kuulunud ühte parteisse — VSDTP-sse. Nüüd hakkas partei end nimetama Venemaa Sotsiaaldemokraatlikuks Tööliste (bolševike) Parteiks — VSDT(b)P. Praha konverents valis bolševistliku Keskkomitee eesotsas Leniniga. Seltsimees Stalin, kes sellal viibis asumisel, valiti tagaselja partei Keskkomiteesse. Lenini ettepanekul loodi revolutsioonilise töö juhtimiseks Venemaal tegelik keskus — Keskkomitee Vene büroo eesotsas seltsimees Staliniga.

Masside revolutsiooniliseks kasvatamiseks oli bolševikel vaja igapäevast poliitilist võitluslehte, mis oleks tihedas kontaktis massidega. Alates 1912. a. jaanuarist korraldasid töölised annetuste korjamist oma ajalehe väljaandmiseks. Esimene laiadele hulkadele määratud igapäevase ajalehe „Pravda" (Tõde) number ilmus 22. aprillil (u. k. j. 5. mail). 5. maid märgitakse seepärast meil kui töölisajakirjanduse püha. „Pravda" toimetamise tööd juhtis välismaalt Lenin. „Pravda" esimeseks toimetajaks oli seltsimees Stalin.

Palju aega ja jõudu pühendas „Pravdale“ V. M. Molotov, kes töötas toimetuse sekretärina. „Pravdat“ abistas ka Maksim Gorki.

Ajaleht ilmus iga päev. Hommikuti leidis tsaariametnik-tsensor lehe oma laualt ja hakkas otsima, millest võiks kinni haarata, et lehe ilmumine ära keelata. Töölised kogunesid juba öösel trükikoja ette, kus „Pravdat“ trükiti, kahmasid kaenlasse värsked ajalehed ja levitasid neid tehastes ja vabrikutes. 40 korda tungisid „Pravda“ esimesel ilmumisaastal politseinikud trükikotta, et hävitada kogu tiraaž, kuid — nagu kord ja kohus — ajalehti trükikojast enam ei leitud. Kõik trükitud ajalehed olid juba toimetatud tööliste kätte. Maikuus 1913 suleti „Pravda“ tsaarivalitsuse poolt, kuid mõni päev hiljem ilmus ta teise nime all. „Pravda“ vahetas mitmel korral nime, nagu „Za Pravdu“, „Proletarskaja Pravda“, „Severnaja Pravda“, „Putj Pravdõ“ jt.

Bolševikud kasutasid iga võimalust revolutsioonilise töö tegemiseks rahvamassides. Nad lõid salarakukesi ja -rühmi ametiühingutes, kooperatiivides, haigekassades ja teistes töölisorganisatsioonides. Isegi reaktsioonilist Riigiduumat kasutasid bolševikud oma agitatsiooni huvides. Valimiste puhul IV Riigiduumasse aastal 1912 valisid töölised rahvaesindusse kuus bolševikku. Nende tegevust juhtisid Lenin ja Stalin. Töölissaadikud esinesid duumas revolutsiooniliste kõnedega, mis ilmusid ka „Pravdas“. Mustsadalased võtsid iga tööliste esinemise vastu kära, müra ja vilega. Riigiduuma esimees — mõisnik Rodzjanko — võttis bolševikelt sõna ära, kui nad olid vaevalt saanud suu lahti teha. Ent rahvasaadikud-bolševikud jätkasid kangekaelselt oma kirglike revolutsiooniliste kõnede pidamist.

1913. aastal õnnestus tsaarivalitsusel purustada mõned bolševistlikud organisatsioonid. Peterburis areteeris politsei Stalini. Ta saadeti asumisele kaugele Turuhhanski kraisse Kureika külla. Areteeriti ja saadeti Siberisse ka Molotov. Türmis istus Sergei Ordžonikidze ja teised bolševistliku partei juhid. 1914. aasta juulis rüüstati politsei poolt „Pravda“ toimetus ja ta kaastöölised areteeriti.

1914. aasta esimesel poolel võttis proletariaadi revolutsiooniline võitlus suure hoo ja ulatuse. Streikide arv tõusis poole aastaga ligikaudu poolteise miljonini. Streigid toimusid bolševistlike loosungite all. Bolševike poolt juhitud suvine Bakuu tööliste streik kestis kaks kuud. Bakuu streikijaid toetasid töölised üle kogu maa. Peterburis ja teistes linnades toimusid miitingud loosungitega: „Seltsimehed bakuulased, meie oleme teiega“, „Bakuulaste võit — meie

võit" jms. Üks selliseid revolutsioonilisi demonstratsioone lõppes tööliste tulistamisega Putilovi tehases. Vastuseks putiilovlaste tulistamisele tõusis üles kogu tööliste Peterburi. Peterburi tänavail toimusid töölistel kokkupõrked vägedega, mis kujunesid barrikaadivõitlusteks. Pealinn muutus sõjaväelaagriks.

Edasine revolutsiooni tõus katkes sõja tõttu.

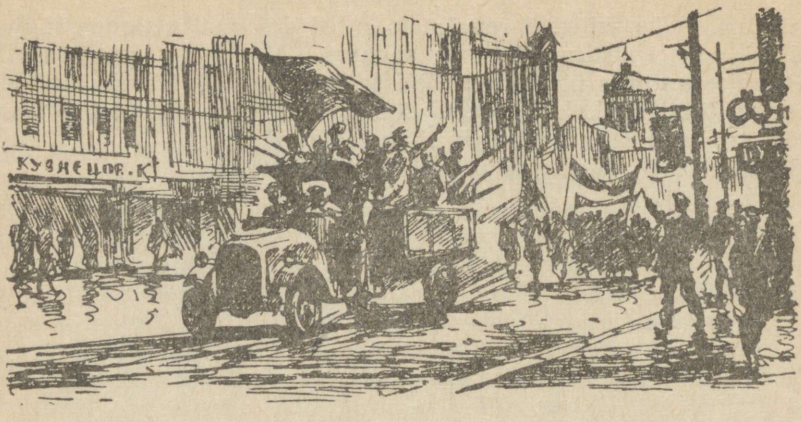

XIV PEATÜKK

Teine kodanlik-demokraatlik revolutsioon Venemaal

1. ESIMENE MAAILMASÕDA JA VENEMAA OSAVÕTT SELLEST SÕJAST

Juulis 1914 puhkes Esimene Maailmasõda. Sõjast võttis osa kaks imperialistlike riikide rühma: esimene, eesotsas Saksamaaga, moodustas „Nelikliidu" (Saksamaa, Austria-Ungari, Bulgaaria, Türgi), teine, eesotsas Inglis- ja Prantsusmaaga, moodustas „Kolmikleppimuse" ehk Entente'i (Inglis-, Prantsus- ja Venemaa). „Kolmikleppimusega" ühinesid hiljem Jaapan, Itaalia ja P.-A. Ühendriigid (1917. a.). Kokku võttis Esimesest Maailmasõjast osa 33 riiki. Sõjaväkke mobiliseeriti üldse 74 miljonit inimest.

Seda sõda valmistati ette juba ammu. XX sajandi alguses ei leidunud maakeral peaaegu üldse okupeerimata maid. Euroopa ja Ameerika imperialistid olid haaranud endi kätte tohutu suured asumaad. Suuruselt ületasid Inglise asumaad 110 korda Inglismaa oma territooriumi. Prantsuse asumaad olid emamaast 20 korda suuremad. Isegi väikeriigid — Belgia ja Holland — hõivasid Aasias ja Aafrikas laialdasi maa-alasid mitmemiljonilise elanikkonnaga. Hindusid, neegreid, malailasi, mongoleid ja paljusid teisi rahvaid

rakendati sunnitööle imperialistide kasumite nimel. Saksa imperialistid, kelle asumaades elas 12 miljonit inimest, vaatasid kadedusega pealt, kuidas Inglismaa ekspluateeris sadu miljoneid koloniaalseid orje. XX sajandi alguseks kujunes Saksamaa võimsaks riigiks. Ta vabrikud ja tehased tootsid rohkem kaupu kui Inglismaa omad. Saksamaa ehitas palju sõjalaevu. Ta tahtis Inglismaa kõrvale tõrjuda ja vallutada esikoha maailmas. Mitmekümne aasta jooksul valmistus Saksamaa kui kõige agressiivsem (vägivaldseid anastusi taotlev) riik sõjaks hoolega ette. Aastast aastasse suurendas ta sõjaväge ja varustas teda uue relvastusega, arendas sõjatööstust, kulutas tohutuid summasid sõja ettevalmistuseks. Niisiis oli Esimese Maailmasõja algatajaks imperialistlik Saksamaa, kuigi sõjasüüdlasteks olid kõigi maade imperialistid. Saksa kindralstaabi ülem kindral Schlieffen oli välja töötanud sõjaplaani, kuidas vastaseid ükshaaval purustada. Pealöögi kavatses Schlieffen anda kõigepealt Prantsusmaale ja purustada ta välksõjas. Seejärel paisata kiiresti suured jõud tema liitlase Venemaa vastu, et mõne nädalaga purustada ka Vene väed ja vabastada endale käed sõjaks Inglismaaga.

Kuid Saksamaa diplomaatilisi ja sõjalisi plaane tabas krahh. Saksamaal ei õnnestunud vältida temale kardetavat kahe-rindesõda ega purustada oma vastaseid välksõjas. Ida- (Vene) rinne Esimeses Maailmasõjas, tänu Vene sõdurite ületamatule vaprusele ja vastupidavusele, osutus selliseks jõuks, mida sakslased oma sõjaplaane koostades ette ei näinud.

Maailmasõja väliseks ajendiks oli Austria troonipärija tapmine Sarajevo linnas Serbia üliõpilase Gavrilo Principi poolt. See üliõpilane tegutses Serbia organisatsioonide ülesandel, kes võitlesid Austriast sõltumuse vastu. Saksamaa poolt juhitud Austria-Ungari esitas Serbiale ultimaatumi (kategoorilise nõudmise järeleandmisteks) ja, arvestamata ühtki Serbia valitsuse vastust, kuulutas Serbiale sõja. Venemaa teatas oma valmisolekust abistada oma liitlast Serbiat ja alustas mobilisatsiooni. Siis kuulutas Saksamaa sõja Venemaale ja tema teisele liitlasele — Prantsusmaale. 19. juulil (u. k. j. 1. augustil) 1914 läksid Saksa väed, rikkudes Belgia erapooletust, üle Belgia piiri. Inglise valitsus esitas Saksamaale nõude — puhastada Belgia territoorium. 4. augustil 1914 kuulutas Inglismaa Saksamaale sõja. Nii algas Esimene Maailmasõda.

Saksa väed liikusid kiiresti Pariisi poole, lootes Prantsusmaad enne puruks lüüa, kui liitlased jõuavad oma väed mobiliseerida. Et Prantsusmaa olukorda kergendada, asus Vene armee pealetungile Ida-Preisimaal. Venemaa ei olnud sõjaks sellise tugeva vastasega nagu Saksamaa ette valmistatud ja sai esimestes lahingutes lüüa.

Kuid tema pealetung tõmbas osa Saksa vägesid läänest itta. Pariis päästeti, ja Prantsusmaa võis sõda jätkata.

Vene vägede visa vastupanu ja sitkuse tõttu ei õnnestunud Saksamaal lühikese löögiga sõda lõpetada. Sõda venis pikale. Pikaleveninud sõja võitmiseks olid aga väljavaated Saksamaale märksa vähem soodsad kui tema vastastele. Saksa väejuhatus otsustas 1915. aastal suunata oma pealöögi idarindele, et purustada Vene armee ja sundida Venemaad rahu tegema. Nii tahtis Saksamaa vabaneda teisest rindest ja jätkata võitlust läänerindel. Kuid sedagi ülesannet ei suutnud sakslased täita. Ehkki Vene väed arvult ülekaaluka vastase jõudude survel taganesid, jättes maha Poola, Leedu, suure osa Baltikumist ja Volõõniast, jäi Vene armee siiski purustamata ja idarinne likvideerimata. 1915. aasta septembri lõpuks kujunes idarindel positsioonisõda: vastaspooled kaevusid kaevikuisse ja tulistasid vastastikku, üritamata suuremaid pealetunge. Kumbki pool valmistus uuteks otsustavateks löökideks.

Püüdes haarata sõjainitsiatiivi enda kätte, alustas Saksamaa 1916. aastal uut pealetungi, suunates pealöögi Prantsusmaa vastu. See löök oli sihitud Verduni ja Pariisi vastu, et ähvardada Inglise ja Prantsuse vägede põhjatiiba. Samal ajal kavatses Austria-Saksa väejuhatus anda tugeva löögi Itaaliale. Liitlased nõudsid taas Venelt aktiivse tegevuse alustamist. Läbirääkimistel otsustati üheaegselt peale tungida nii läänes kui ka idas. Tsaari peakorteris Mogiljovis peeti sõjanõukogu koosolek, et läbi kaaluda Vene vägede pealetungi võimalused. Põhjarinde ülemjuhataja kindral Kuropatkin ja läänerinde ülemjuhataja kindral Evert teatasid, et Vene väed ei ole valmis pealetungioperatsioonideks. Nad pooldasid kaitsesõja taktikat. Ainult edelarinde juhatajaks määratud kindral Brussilov nõudis tungivalt pealetungi alustamist. „Meil on kõik edušansid olemas, selles olen isiklikult veendunud," kinnitas ta tuliselt kõhklevaile kindraleile ja tsaar Nikolai II-le, kes oli hakanud vägede kõrgemaks ülemjuhatajaks. „Meie viga," ütles Brussilov, „seisab selles, et me ei ründa vaenlast kõigil rinnetel korraga."

Andekas, haritud, kindla iseloomuga ja energiline väejuht Brussilov paistis teiste tsaarikindralite hulgas eriti silma. Ta oli üks parimaid Vene kindraleid, kes oli säilitanud Suvorovi kooli traditsioonid. Brussilov tundis hästi ja armastas vene sõdurit. Ta nõudis viimaselt julgust, leidlikkust ja teadlikku distsipliini. „Määrustikust ei tule pimesi kinni pidada," väitis Brussilov. Ta arvas, et võidu võib saavutada ainult pealetungiga, kaitsega aga on võimatu sõda õnnelikult lõpetada. Seepärast nõudis ta visalt hästi ettevalmista-

tud aktiivseid operatsioone. Arvestades võitluskogemusi Vene rindel ja läänes, jõudis Brussilov järeldusele: et varjata vastase eest pealöögi aega ja kohta ning hästi ette valmistuda läbimurdeks, tuleb pealetungi ettevalmistamist alustada kogu rindel ja jagada vaenlasele hoope mitmes rindelõigus korraga.

Brussilov kavatses anda pealöögi Lutski sihis.

Brussilovi poolt kavatsetud läbimurre Lutski sihis algas 1916. a. 22. mai (4. juuni) koidikul. Vene suurtükivägi avas marutule vaenlase positsioonidele. Raskesuurtükkidest tulistati iga kahe minuti tagant, kergetest ühe minuti tagant. Täpselt keskpäeval tormas lahingusse Vene jalavägi. Suurtükituli juhiti vaenlase kaevikute teisele liinile. Kaheksatunnise tulistamise järel olid vastase kindlustatud positsioonid purustatud. Uimaseks löödud ja hämmeldunud austerlased, sakslased ja ungarlased hakkasid massiliselt end vangi andma. Brussilovi edukas läbimurre võimaldas pealetungi arendamist laial rindel, ulatusega kuni 300 km. Ületades takistused, liikusid Brussilovi väed Galiitsia ja Bukoviina väljadel. Brussilovi läbimurre muutis järsult kogu sõjategevuse käiku. Austria-Ungari armee ei suutnud enam toibuda purustavast löögist. Austria armees teenivad sõjamehed-slaavlased ei soovinud sõdida vene vennasrahva vastu ja andsid end tuhandete viisi vangi. Itaalia oli päästetud. Sakslaste rünnakud Verduni all nõrgenesid. Et likvideerida Brussilovi läbimurre, paiskas Saksa vägede ülemjuhatus idarindele 45 diviisi, mis toodi ära Itaalia ja Prantsuse rindelt.

Kuid Vene ja liitlaste ülemjuhatus ei osanud Brussilovi pealetungi edu ära kasutada. Vene peakorteri aeglane asjaajamine ja tema plaanide spioonide kaudu vastasele teatavaks tegemine andsid sakslastele ja austerlastele aega oma jõudude ümberpaigutamiseks. Pärast raskeid lahinguid soisel maastikul Stohhodi jõe piirkonnas, mis nõudsid palju inimohvreid, jäi Brussilovi pealetung seisma, sest ta ei leidnud toetust teiste armeede poolt.

Hoolimata osalisest edust oli juba selgunud tsaariarmee lüüasaamine Esimeses Maailmasõjas. Kibedusega kirjutas Brussilov oma mälestustes 1914.—1918. a. sõjast: „Vaenlase paremus meie suhtes seisnes selles, et ta suurtükivägi oli meie omast arvuliselt suurem, eriti raskesuurtükivägi, ka oli tal rohkem kuulipildujaid kui meil." Brussilov meenutab veel, et Vene armees oli puudus isegi . . . vintpüssidest. „Väeosade täiendamiseks saabus inimesi rohkesti," kirjutab ta edasi, „aga neid ei olnud millegagi relvastada." Ainult vene sõdurite erakordse vastupidavuse ja vapruse tõttu suudeti siiski mitu aastat sakslastega sõdida.

Tsarismi lüüasaamise peapõhjuseks oli Venemaa tehniline ja majanduslik mahajäämine, sest kogu riiklik-ühiskondlikus korras olid veel säilinud pärisorjuslikud igandid. Sõjatööstus oli nõrgalt arenenud ega suutnud laskemoonaga varustada. Laostunud transpordi tõttu ei jõudnud pärale kiire iseloomuga sõjaväelised saadetised. Täielik korralagedus transpordi alal ajas teravaks toitluskriisi. Sõjavägi sai ainult poole oma toidunormist. Maal arenes viljaga spekuleerimine. Leivapoodide juures tunglesid pikad näljaste inimeste „sabad" (järjekorrad).

Sõda ja majanduslik laostumine äratasid teravat pahameelt töötavates massides, kelle õlgadel lasus kogu sõja raskus. Eriti raske oli tööliste elu. Viletsa töötasu eest töötasid nad 15—16 tundi päevas. Kuni 40% töölistest oli mobiliseeritud rindele. Käitistes töötasid enamikus naised ja alaealised, kes esialgu kartsid ekspluataatoreile vastu hakata.

Alates aga 1915. aasta kevadest omandas streigiliikumine laia ulatuse. Kõrgtipu saavutasid streigid oktoobris 1916. Nendega kaasusid demonstratsioonid, mis toimusid revolutsiooniliste loosungite all: „Maha sõda!", „Maha isevalitsus!".

Massilised revolutsioonilised streigid tunnistasid, et „Venemaal oli tõusmas suurim rahvarevolutsioon, mille eesotsas seisis maailma kõige revolutsioonilisem proletariaat, kelle käsutuses on selline tõsine liitlane nagu Venemaa revolutsiooniline talurahvas" *(Stalin)*.

Bolševikud arendasid laialdast tegevust töötajate hulgas. Ettevõtetes loodi parteirakukesi. Sõjaväeosades asutati bolševike salaorganisatsioone. Bolševikud seletasid rahvale, et sõja jätkamine tsaarivalitsuse poolt viib maa möödapääsematult lüüasaamiseni ja muudab ta lääne imperialismi asumaaks. Lenin ja bolševikud õpetasid, et sõdu on kaht liiki: õiglased ja ebaõiglased sõjad. Õiglase sõja eesmärgiks on rahva kaitsemine välise kallaletungi ja ta orjastamise katsete vastu. Ebaõiglase, anneksionistliku sõja eesmärgiks on võõraste rahvaste vallutamine ja orjastamine. 1914. aasta maailmasõda pidas Lenin nii Saksa imperialistide kui ka tsarismi suhtes ebaõiglaseks sõjaks, vallutussõjaks. Seepärast kutsus ta üles pidama selle vastu otsustavat võitlust. Lenin esitas loosungi imperialistliku sõja muutmisest kodusõjaks ja kutsus kõigi maade proletaarlasi revolutsioonilisele võitlusele oma valitsuse kukutamiseks. Bolševike võitlus nende loosungite eest oli võitlus meie kodumaa päästmise eest, ta iseseisvuse säilitamise eest, mida ähvardasid välismaa imperialistid.

2. TSARISMI KUKUTAMINE VENEMAAL

Tsaarivalitsus taipas, et maal on valmimas uus rahvarevolutsioon. Lüüasaamine rindeil ja revolutsiooniline olukord riigis tekitasid valitsuse ringkonnas paanikat. Sel ajal omas õukonnas erakordset mõju seikleja Grigori Rasputin, päritolult Siberi talupoeg, kes noores eas oli tegelnud hobusevargusega. Meisterlikult teeseldes „selgeltnägijat" omandas ta harimatu, uskliku rahva seas suure populaarsuse. Kuuldused Rasputini „imetegudest" ja ennustustest ulatusid tsaari õukonnani. Tsaar Nikolai II ja tsaarinna Aleksandra olid ebausklikud inimesed. Tsaarinna arvas, et Rasputin teeb terveks ta parandamatult haige poja, troonipärija Aleksei. Õukonda kutsutud osav ning jultunud Rasputin omas tohutut mõju tsaarinnale ja tema kaudu ka tsaarile. Rasputini poolt saadetud kirjaoskamatult kirjutatud sedelikeste põhjal tsaar nimetas ja vallandas ministreid. Tema kaastegevusel said tumedad tegelased, spekulandid ja välismaised spioonid tähtsaid kohti ja tulusaid sõjavarustuse tellimusi. Rasputiniaadis leidsid selgeima väljenduse tsaristliku režiimi roiskumine, vaimuvaesus ja kõlbeline laostumine. Isegi kõrgaadlikud, aimates lähenevat tsarismi täielikku kokkuvarisemist, nõudsid Rasputini kõrvaldamist, pidades viimast kõigi hädade peapõhjuseks. 1916. a. dets. tapeti Rasputin vandeseltslaste poolt ja ta laip visati Neeva jõkke, jääauku. Kuid Rasputini tapmine ei muutnud olukorda riigis.

Kartes revolutsiooni otsustas tsaarivalitsus Riigiduuma laiali saata, hävitada töölisorganisatsioonid ja sõlmida Saksamaaga separaatrahu. Pealinna koondati sõjajõude ja suurtükiväge. Politsei seati sõjaseisukorda ja varustati kuulipildujatega.

Tsarismi vandenõu revolutsiooni vastu langes ajaliselt ühte vandenõuga, mis oli küpsemas kodanluse ja kindralkonna ringkonnas. Kodanlikud vandenõulased arvasid, et revolutsiooni ärahoidmise parimaks vahendiks on paleepööre. Kavatseti kinni pidada tsaari rong teel peakorterist pealinna ja sundida tsaari loobuma troonist oma poja Aleksei kasuks. Paleepöörde ettevalmistamisest võtsid osa ka Inglismaa ja Prantsusmaa esindajad, kes kartsid Venemaa separaatrahu Saksamaaga.

Kuid tsarismi ega ka kodanluse vandenõu ei viidud lõpuni. Töölisklass ja soldatisineleisse riietatud talurahvas oma revolutsioonilise väljaastumistega purustasid tsaari ja kodanluse plaanid.

Verise pühapäeva aastapäeval, 9. jaanuaril 1917, toimus Petrogradis suur sõjavastane demonstratsioon. Paljudes linnades puhkesid streigid. Eriti kiiresti kasvas revolutsiooniline liikumine Petrogradis. 23. veebruari hommikul ilmusid Putilovi töölised tänavale.

Nendega ühinesid teiste tehaste töölised. 23. veebruaril (8. märtsil), rahvusvahelisel naistööliste päeval, heiskasid naistöölised punased lipud ja ühinesid töölistega-demonstrantidega. Kõikjal peeti miitinguid, kus töölised nõudsid isevalitsuse kukutamist ja sõja lõpetamist. Tsaar andis Petrogradi sõjaväeringkonna ülemale käsu viivitamata lõpetada korratused pealinnas. Politsei hakkas demonstrante tulistama majakatustele seatud kuulipildujaist.

Kuid revolutsiooni peatada tsarism ei suutnud. 25. veebruaril 1917 kutsus bolševike Petrogradi komitee oma lendlehes rahvast üles: „Ees seisab võitlus, kuid meid ootab kindel võit. Kõik revolutsiooni punaste lippude alla! Maha tsaari monarhia!"

26. veebruaril avaldas bolševike partei Keskkomitee büroo, eesotsas seltsimees Molotoviga, manifesti üleskutsega jätkata relvastatud võitlust tsarismi vastu ja luua revolutsiooniline valitsus. Ülestõusnud tööliste kätte läks Viiburi linnajagu. Bolševike Viiburi linnajao komitee juhtimisel vallutasid töölised relvalaod ja relvastusid, et politseinikke tagasi lüüa. Samal ajal tungisid bolševikud kasarmutesse ja kutsusid sõdureid töölistega ühinema. 27. veebruaril hakkasid sõjaväed Petrogradis ülestõusnute poole üle minema. Ülestõusnud pealinna „rahustamiseks" saatis tsaar rindelt vägesid. Kuid sõjavägede ešelon jõudis vaevalt Tsarskoje Seloo'ni. Siin sõdurid, vennastudes revolutsiooniliste töölistega, keeldusid minemast pealinna. Peakorterist väljasõitnud tsaari rong peeti ühes jaamas revolutsiooniliste raudteelaste poolt kinni.

Relvastatud töölised ja soldatid vabastasid vanglaist poliitilised vangid. Bolševike partei üleskutsel hakkasid töölised ja soldatid valima oma esindajaid nõukogudesse. Petrogradi Tööliste ja Soldatite Saadikute Nõukogu esimene istung peeti 27. veebruaril. Kodanlus püüdis veel kord astuda läbirääkimistesse tsaari peakorteriga, et saavutada Nikolai II-lt nõusolekut Duuma ees vastutava ministeeriumi kujundamiseks. Kodanlus lootis, et muudatused valitsuse koosseisus võimaldavad tsarismi päästa ja sõda lõpetada. Ta tahtis väikest revolutsiooni suure sõja jaoks, kirjutas seltsimees Stalin. Kuid revolutsiooni arenemist kodanlus ei suutnud pidurdada. Pärast riigipööret Petrogradis võitis revolutsioon kogu riigis. Vere ja poriga ülepritsitud Romanovite monarhia vanker — Lenini sõnade järgi — kukkus otsekohe ja jäädavalt kummuli 27. veebruaril (u. k. j. 12. märtsil) 1917. aastal.

Bolševike partei, kes tõi rahvale võidu tsarismi üle, asus juhtima proletariaadi ja kehvtalurahva edaspidist revolutsioonilist võitlust kodanluse kukutamiseks ja kogu võimu üleandmiseks nõukogudele.

SISUKORD

I peatükk

KIIEVI RIIK — VÕIMAS IDASLAAVLASTE RIIK

1. Slaavlased — meie maa põlisasukad 5
2. Kiievi-Venemaa 7

II peatükk

VÕITLUS SAKSLASTE, ROOTSLASTE JA TATARLASTEGA XIII—XIV SAJANDIL. ALEKSANDER NEVSKI JA DIMITRI DONSKOI

1. Mongolite-tatarlaste vägivaldne sissetung Venemaale 14
2. Rootsi röövvallutajate ja saksa „penirüütlite" purustamine Aleksander Nevski poolt 17
3. Mongolite-tatarlaste purustamine Kulikovo väljal 21

III peatükk

VENE RAHVUSRIIGI TEKKIMINE

1. Venemaa sõjalised ja poliitilised edusammud Ivan III ajal 26
2. Ivan IV riigitegelasena ja väejuhina 31
3. Vene kultuur Vene riigi rajamise aastail. 38

IV peatükk

VENE JA UKRAINA RAHVA VÕITLUS POOLA PANIDEGA. UKRAINA LIITMINE VENEMAAGA

1. Välismaise interventsiooni purustamine XVII sajandi algul. Minin ja Požarski 41
2. Ukraina liitmine Venemaaga. Bogdan Hmelnitski 47
3. Rahvaliikumised pärisorjusliku korra vastu XVII sajandi teisel poolel Stepan Razin 51

V peatükk

VENE IMPEERIUMI LOOMINE. PEETER SUUR

1. Peeter Suure valitsemise algus 54
2. Suur Põhjasõda 58
3. Peeter Suure reformid 64

VI peatükk

VENEMAA XVIII SAJANDI TEISEL POOLEL

1. Venemaa osavõtt 7-aastasest sõjast 69
2. Suur talupoegade sõda Venemaal XVIII sajandil 72
3. Venemaa sõjad XVIII sajandi teisel poolel. Suur väejuht Suvorov . . 75
4. Vene kultuur XVIII sajandi teisel poolel 83

VII peatükk

ISAMAASÕDA AASTAL 1812

1. Venemaa ja Lääne-Euroopa XVIII sajandi lõpul ja XIX sajandi algul. Suur väejuht Kutuzov 87
2. Napoleoni vägivaldne sissetung Venesse. Napoleoni armeede purustamine 91
3. Dekabristid — aadlikud-revolutsionäärid 96

VIII peatükk
PÄRISORJUSE KAOTAMINE
1. Revolutsioonilise liikumise arenemine Lääne-Euroopas. Venemaa XIX sajandi keskel 100
2. Suured vene valgustajad 102
3. Krimmi sõda ja Sevastoopoli kaitsmine 106
4. Kodanlikud reformid 108

IX peatükk
VENEMAA KUI PALJURAHVUSELINE IMPEERIUM. VENEMAA RAHVASTE RAHVUSLIK VABADUSVÕITLUS
1. Venemaa muutumine paljurahvuseliseks impeeriumiks 113
2. Tsarism — Venemaa rahvaste üldvaenlane 115

X peatükk
VENE KULTUUR XIX SAJANDIL JA SELLE ÜLEMAAILMNE TÄHTSUS
1. Vene kultuuri areng XIX sajandil 120
2. Venemaa rahvaste kultuur XIX sajandil 130

XI peatükk
TÖÖSTUSLIKU KAPITALISMI ARENEMINE JA TÖÖLISKLASSI KASV VENEMAAL
1. Kapitalismi kasv Venes pärast 1861. aasta reformi 135
2. Töölisliikumise algus 138
3. Marksismi levimine Venemaal 141
4. Lenini ja Stalini revolutsioonilise tegevuse algus 143

XII peatükk
ESIMENE KODANLIK-DEMOKRAATLIK REVOLUTSIOON VENEMAAL
1. Revolutsiooni eelõhtu 149
2. Vene-Jaapani sõda ja esimene Vene revolutsioon 154

XIII peatükk
VENEMAA REAKTSIOONI- JA UUE REVOLUTSIOONILISE TÕUSU AASTAIL
1. Bolševike partei Stolõpini reaktsiooni aastail 168
2. Uus revolutsiooniline tõus Venemaal 171

XIV peatükk
TEINE KODANLIK-DEMOKRAATLIK REVOLUTSIOON VENEMAAL
1. Esimene Maailmasõda ja Venemaa osavõtt sellest sõjast 176
2. Tsarismi kukutamine Venemaal 181

Vastutav toimetaja **V. Orav.**
Kaanejoonise valmistanud **R. Tungla.** Tehniline toimetaja **E. Plaks.**

А. М. Панкратова, Героическое прошлое нашей родины.
На эстонском языке.

Ladumisele antud 21. I 1948. Trükkimisele antud 20. II 1948. Paber 61:86 cm 1/16. Trükiarv 5200. Trükipoognaid 11,50. Trükitähti trükipoognas 43 008. Arvutuspoognaid 11,62. MB-02801. Tellimise nr. 91. Trükikoda „Punane Täht", Tallinn. Pikk t. 54/58.

Rbl. 3.50